ईंदूजीसूनुना भगवानलालेन काश्यां लेखितोऽयं
ग्रन्थः संवत् १९२८ चरकसूत्रस्थानीयो तत्प्रदर्शितः
पत्राणि १२५

श्रीगणेशायनमः यत्पादप्रसादतोविघ्नमविघ्नंनिमिरछिदं तेमिरेमुनयोरागमीश्वरीतमुपास्महे दृशाननादिनिमिरप
रिस्तमिहंजगत् प्रसस्तादयनलसैकसेचिन्महसेरमः महदादिनिकायोयंयत्पादःप्रादुरभूत्किल सतीगुणमयीम
तपाजनयित्रीमहंभजे कारणादसांख्यायुर्वेदतंत्राणांपारंईश्वरः तानस्यानन्तसेनस्यवन्देचरणपंकजं नानाद्वीपतंत्राणि
शिवदृष्टेनधीमताक्रियतेचकेस्थियंटीकातत्वप्रदीपिका गुरुणानन्तसेनेनयच्छास्त्रानेमदर्शितं ततोमेसुबलनेमाभूद्
रेविलरसुगहनंदुरवलुलितासितमर्थंप्रतिपादयन्प्रतिपादयिताअवधेयवचोभवतिप्रेक्षावतांअजितासितमर्थन्
प्रतिपादयन्नायंलौकिकेनवापरीक्षकः प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्षणीयः एषांचत्रितासितार्थःसएवयोज्ञातः सर्वपुरुषार्थाय
कल्पते अयज्ञायुर्वेदोज्ञातोविनकंचनपुरुषार्थंसाधयितुमिहदृष्टतदभिधानंनिष्प्रयोजनमितिकेचित् तत्रआयुर्वेदो
हवैदत्वाद्दानुवत्सर्वशास्त्रःप्रयोजनएवेतितथाहिआयुर्वेदःपठितोपिहेहकमर्थमभिकंक्ष्यैयःसाधयतियहस्यतिदीर्घ
मायुर्यशःस्वास्थ्यंचिरंज्ञापिपृच्छलं सिद्धिंचानुत्तमांलोकेलभतेविधिनापठन्निति सुश्रुतेपुनः स्वयंभुवाप्रोक्तमिदंसना
तनंपठेद्वयः काशिपतिप्रकाशितं सपुण्यकर्म्मीभुविपूजितोनरैरवाप्यसेशक्रसलोकतांव्रजेत् तथापुनस्तत्रैवोक्तंअथायत्त
मैहिकमयुष्मिकंचश्रेयइति अपिचआरोग्यंसर्वपुरुषार्थानांप्रधानंकारणं तथाचधर्मोर्थकाममोक्षाणामारोग्यंमूलमुत्त
मंमितिनचारोग्यमायुर्वेदाभिधेयंयथाभिहितंसाधयतीत्यारोग्यजननत्वादयमायुर्वेदःसर्वानेवपुरुषार्थान्साधयतियतोऽ १
रोगाएवधर्मसाधनेनपःप्रभवन्तिनतथास्वयुर्वेदप्रतिपादितेनविधिनाचरितेनयेकेचिदीश्वरउपक्रियतेउपकृताश्च

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

वचनेऽप्यागमः अनागमत्वाच्चास्य शास्त्रस्यनप्रामाण्यंअप्रमाणत्वेचैतत्कृतानामर्थानामप्रहेयत्वादनुपादेयत्वमस्यप्राप्नोतिअथसेमाभूदनागमत्वादस्यप्रामाण्यंकिन्नोहिअन्वयव्यतिरेकाभ्यांएतत्कृतानामर्थीनांसमधिगम्यत्वान्न प्रामाण्यंविरुध्यतितत्रयेनन्तुवेदानिर्दिष्टाः सर्वेषांनिःश्रेयसिकायुष्मन्मोक्षोपायान्वायव्यतिरेकगम्याः परमसूक्ष्मत्वेनकेषांचिदतीन्द्रियाणामर्थानांप्रसाधनायानुमानाभ्यांपरिछेत्तुमशक्यत्वात्तेवेनिश्रएवायमायुर्वेदः निःसंदेहार्थदर्शनमहाप्रदीपेप्रतिपादयिष्यामः अग्निवेशादिभिरपिसंतएववेदस्यवचनंस्मृतिवचनमिवपश्यकृत्वातानिचहंतनयतन्त्रेणकृतंतस्त्रस्तनीनामिववेदस्यार्थानिर्णयेनप्रामाण्यमस्याभ्युपेयं तत्रयद्यपिबलप्रभृतिभिःप्रणीतान्येवायुर्वेदतन्त्राणिसन्तितथापितेषामतिविस्तरत्वदुरधिगमत्वाभ्यामाद्यनिकानामल्पायुर्मेधसामप्रवृत्तिमभिसमीक्ष्यपरमकारुणिकोभगवानग्निवेशः नतिसंक्षेपविस्तरंतंतंत्रंप्रणेतुमारब्धवान्तत्र नातिसंक्षेपविस्तरेणशास्त्रमभिधानमायुर्वेदतंत्रे

यैस्तावत्तद्व्याख्यानस्यकृताघः ह्रीयेजीवितीयस्यव्याख्यानंक्रियामिसम्बन्धेनैवनिबध्यतेसत्यधिकारार्थेनाथशब्देना
न्वयोनोपपद्यते व्याख्यानस्याधिकार्यस्वेपिअथातोदीर्घजीवितीयंव्याख्यानमित्येवविरुध्यान्नचैवान्वयोपपद्यते अ
थशब्द — मनमिसादिवत् अतएवप्रारम्भार्थस्वंउक्तदोषानिवृत्तेः नामिपूर्वंप्रकृतापेक्षायांपूर्वप्रकृतिर्हिकल्पनरस्प-
मपेक्षत्वात्नुवोपन्यासः पूर्वंप्रकृतापेक्षा यथाहिमयमायुर्वेदोनित्यःअथानित्यइति प्रकृतेच — नुवोपन्यासस्ततोनास्तो
तिकथंतदर्थेता अत्रवदंतिआनन्तर्यमत्राथशब्दार्थः आनन्तर्यंनिरुपकंचयद्यपिसाक्षान्नश्रूयतेतथापियेनाविव्याख्या
नेनसंभवतियस्मिन्नतिभवसेवेतिप्रकृतव्याख्यानहेतुतयातत्साधन — रुपलभ्यःअतस्तदनंतरमित्यिगम्यते —
वैद्यार्थेसम्यगधिगमतन्त्रकरणार्थंगुर्वीलाघवादिरुपाअन्येनुअभिवेशीयग्रिष्ठत्वान्यथानुपपद्यनुमितेषट्सेवता
नमस्कारव्याख्यानानन्तरमितिवर्णयन्तितत्रअनेकान्तिकत्वान्मंगलपूर्वकत्वेवसाधेयशब्देनासिद्धसाधनं ननुमंगलमभि
धायप्रयुक्तोयशब्दःपश्चात्तदानन्तर्यंवोधयीष्यतीतिचेत्प्रेसावहुशब्दप्रयोगस्यावाभिसन्धानपूर्वकत्वात्मंगल
चानदर्थकत्वात् तस्मादानन्तर्यंप्रतिपादकोप्यथशब्दःस्वरुपेणैवमंगलंभवतीतिस्थितं ग्रंथारम्भेवमंगलाचरणं
प्राप्तिप्रतिबन्धकक्षयप्रयोजनंशास्त्रसमाप्तिप्रतिबंधकक्षयप्रयोजनंचेति अतःशब्दोत्रहेतौयतोहेतोर्गोपशमोपायजिज्ञासकशिष्या
उपवर्णयंतिः अतोव्याख्यास्यामइतिजन्येतअधिकारमात्रवोधेपरश्रेयःप्रमितःशब्दःअतऊर्द्धंयदुपदेस्यामस्तद्दीर्घजी
वितीयमितिवदितिवत्तत्रआनन्तर्यंप्रतिपादकेनार्थशब्देनफलतत्तदर्थेसाध्यभिधानान्नऊर्जवरुनाटवद्दोअहो

मत्वल्पोरतिसमुदितमेवाध्यर्धयथासंवोधनेतथापिअथाउहेतिसमुदितमेवाध्यर्धप्रकरणप्राप्तिसूचिरेव्याख्यानांतरप्र
पंचस्तत्रविस्तरभयान्नउपेक्षितइतिअधीयतइत्यध्यायः कर्मणिघञ्योगरूढेर्यंसंज्ञातेनस्थानाद्दिपुनानिप्रसक्तिः वृद्धिश्चअ
धिरूढस्येयमध्यायनामसंज्ञाप्राप्तीष्टिनेति नामसंज्ञायोगरूढार्थेनेत्यर्थः अत्रप्रकरणपरिच्छेदार्थंअस्यध्यायमेवप्रतिज्ञासूत्र
मवतेरेवतत्प्रतिपादकत्वंतथासतिनेत्रव्याख्यानप्रतिज्ञाप्यर्थतः सिद्धेग्रध्यायसमुदायस्यात्रेष्टिनन्वेतेहिग्रन्थेनवयुवेदे
नयंतेतत्कथंतन्नामग्रहणतस्यार्थेरस्यतत्संज्ञासुपरेश्वरकाभावात् कथमनेनसामुदेणतद्व्याख्यानंसंभाव्यतइतिचेन्या
नवधानेमात्रदिसत्तत्रदुपदेशपरम्परयाग्रहणंकरिष्यतीतिप्रतिपादनायहीतीयंसूत्रमुपन्यस्यति इतिहस्माहभग
वानात्रेय इति इतिहेतिऐतिह्यमितिसर्वः ऐतिह्यस्यप्रेक्षनेनैवप्रामाण्यमित्यतउक्तंभगवानात्रेयइतितरेवेतिस्मरंत्यन्नहास्मै
र्घजीवितमिच्छद्भिर्वायद्भिस्तंत्रेवाचकमंतस्मिन्नवहिर्भूतेनकृतश्चिदाप्तात्प्रतिपत्तिमितिपर्यन्तमुक्तः स्वयंय
त्प्रमाणमदर्शनमयंहेतुरुक्तोनुवादरुपतांदर्शयन्नाहइतिस्माहभगवानात्रेयइतिशब्देनस्मरणमित्यत्रनार्षेणप्रमेयकृद्दृश्य-
दर्शनार्थंश्रवणस्तुंस्मार्षमितिहपितरोगणाश्चसभिषजश्चसाहः उक्तंत्रयेहिन्यो हःस्यात्सम्बोधनेपारंपरेत्रेचविनिग्रहर्ष
मितेषितृत्तिशब्दैर्नरोपंचमीवितीयमितिसादिसूत्रंपरिगणयतहत्याहः उक्तःकुशमात्रस्यगुरुलाघवाहरुपनापहर्षनेनफलतो
भावात् तथाउत्तरत्रापिपेयस्तिखिलंतत्रस्थतत्रानुवादरुपतानभिधानेनप्रामाण्यंकथ्यतेनिगमात्तद्दनुसृत्यमध्या
यान्नरेनाक्षेपकत्वाभावात्सतएवसुश्रुतेयधीयाचभगवान्भरीतिसूत्रंवाभवेदहिहस्मानुंएत्रेपारंपरेमहर्षयइतिच

ततदाकारपुस्तकेनघनरश्यतेयदिचदृपुस्तकदर्शनात्तदर्णीयमेतनदृश्यतिप्रत्येनसंबोधसूत्रात्दीर्घजीविताध्यायमात्रेप
णश्यतनस्तिव्याख्येयंततथासतिअध्यायानरस्पगुरूक्तानुवादरूपताप्रदर्शनानुमितेहेत्वादिसूत्रमध्यमानुरोधसमर्थनीयं
भगंपूजितंज्ञानंनज्ञानञ्चलंचउसतिप्रलयंचैवभूतानामागतिंगतिं वेत्तिविद्यामविद्यांचसवाच्योभगवानितिअत्रेयएसमात्रेय
श्लिएतेनाविष्णुर्वंशलंदर्शितं भगवानितिविशेषणेनेचगुरोरवस्थाशीलस्यात्रेयस्लिएकवचननिर्देशेनिदर्शिताया ये
विशेषंयथाशिष्यसूत्रं प्रतिसंस्कर्तृसूत्रंशिष्यसूत्रमेकोपसर्जनंचेतिचतुर्विधंसूत्रंभवति तत्रगुरुसूत्रंयथानेनदृष्टिमताद्दृष्ट्व
मग्निवेशेत्यादिप्रतिसंस्कर्तृसूत्रंयथायातमुक्तंभगवानात्रेयस्तंदृष्टिशिष्यसूत्रंयथानेतानिभगवन्पंचकृष्णानशतानिपूर्ण
न्तरस्यादिएकोयस्त्रंयथाकुमारस्यशिरः फूत्कैमग्निनिवर्तनेतरस्यादितथापियत्रविशेषोनास्तितत्सर्वमेवसूत्रंग्रंथकर्तुरेवेति
प्रतिपत्तव्यंनेनेतत्सूत्रद्वयमग्निवेशस्यैवेतिअन्येतुआर्षंप्रतिज्ञासूत्रंगुरोरात्रेयस्यनाग्निवेशस्यतस्यशिष्यत्वेनव्याख्यानान
धिकारात्द्वितीयंतुसूत्रंप्रतिसंस्कर्तुःआहुरेतेनिभृतानपतनपरेस्पएवत्रशब्दलरेप्रतिसंस्कर्तात्रेयात्रेयोपदेशस्यात्रेयोप
देशस्यप्रणेतृत्वात्तेतिप्रलपन्ति तदपि यदिहिशिष्यत्वेनैवव्याख्यानेऽनधिकारः तदाब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यैवशिष्यत्वेना
त्रेयस्यापिव्याख्यानेधिकारप्रसंगः अथापैक्षिकःशिष्यगुरुव्यवहारइतिचेतर्हि अग्निवेशस्यापिस्वशिष्यापेक्षयागुरुत्वेन।
व्याख्यायामधिकारएवेतिनवाच्यंतेहितोपलब्धंसूत्रंप्रतिसंस्कर्तृत्वेपिमानाभावात् आहस्मेतिभृतमाहएवत्रशब्दयोगेत्वेर ५
थंगुरुत्वमेवोपिद्यज्ञातमाधुर्वैर्ईयेनकर्मणयस्माच्चज्ञातवानतदृशेयन्त्रस्यतंत्रस्यप्रामाण्यंदृश्यन्ताहदीर्घजीवितमेसा

त्म्यजीवितशरीरेंद्रियसत्त्वसंयोगः यद्यपिसंयोगस्यागुणत्वेनदीर्घत्वस्यपरिमाणविशेषस्यसम्बंधोनोपपद्यतेनथापिदी
र्घकालसंबंधितयैवदीर्घत्वंवोध्यंअग्निकल्पानियुगानरूपंप्राकृतंकल्पानरूपंवदीर्घमिच्छन्तेनान्यथास्थितेर्दीर्घत्वमि
त्येवमभिप्रायेणतत्रयुगानुरूपमायुःसप्तैवर्षशतानित्रयस्त्रिंशत्त्रेतायांवर्षशतत्रयंद्वापरेशतद्वयंकलौवर्षशतमेकंपरमायुः य
दुक्तंभगवतात्रेयेणपुरुषाःसप्तविंशद्वर्षशतायुषः कृतेत्रेतादिष्वेवंपादहीनंक्रमात् एतच्चवर्षशतमायुः
कलेःप्रपन्नतएवकालिकंयथायथाह्रासयतितथातथाह्यायुःप्रयोपिक्षेयः तदुक्तंसंवत्सरशतेपूर्णेयातिसंवत्सरःस्वयंरिह्न
मानुषःकालेयत्तन्मानमिष्यतेत्रिंसंवत्सरशतेपूर्णेरितिसंवत्सरैः कृतत्रेतेभागोपुनीदृस्पर्धैः एतेनभवन्त्रिंवैपैः कृ
तियुगंवर्षैरेतन्मानमधितंकृत्वाएकैकभागेपूर्णेएकैकंसंवत्सरः हीयतीत्यर्थः प्राक्तनकर्मानुरूपंचायुर्नियतानियतभेदेनहि
विधंविमानस्थानएवग्रंथकारःस्वयमेवव्यवस्थापयिष्यतीतिसम्यतयाप्रतिविशेषणेनमहाजस्यसानुषस्यापितंत्राग्निम
नशक्तिःशरण्यत्वप्रतीतिश्चोपदर्शिता नचोपनतपक्षेनासुवैद्यमधिगुरुनिरपेक्षतयाकर्मनसुध्यतइतिवाच्यंतपः प्रतिनि
यतशक्तिकत्वात् तपोगुरुवस्यानप्रतीतेश्चासुवैद्यस्यफलेनकल्पात्तदुक्तंनासुखाद्वैरोगिति अथकर्मब्रह्मादिपूर्वंगुरु
विधमाश्रित्यग्रंथेनयमुपागमादिनाहब्रह्माणरण्यमभोश्वरमितियस्मात्रयममरेशनासत्यादिमहारत्नेपिकृतत्रुटिस
त्त्वारंभणेनानुरूपत्वादयंहिब्रह्मादिशिष्यपरम्परयासंसारिजीवितार्हसम्यगनर्हणादिदोषात्सान्तपरम्परयासंचर्यमाणश्चयत्नसी
दाप्यसंभाव्यतेनः प्रधानगरेब्रह्मणएवश्रवणेऽप्यतेतत्कथमिंद्रमुपागमदित्यतआहब्रह्माहोस्वादिहिशब्दोयस्मादर्थे

प्रजापतिर्देवेभ्यः यथेतिवाहशंप्रकर्षेणोक्तमाहशमेवनिखिलेनेत्यनवशेषेणजगाहअभिनोतुततःप्रजापतेर्जगृहतुःअ
ग्निषणाप्रोक्तंनिखिलेनेतियदंयोजनीयंअग्निर्भगवानशक्रःप्रतिपेदेअत्रापियथाप्रोक्तमित्यादियोज्यंहशब्दोवधा
रणेतेनप्रतिदर्शनयशब्देनतुकेवलंविदुर्दृष्टवानित्यर्थः केवलमितिसमग्रंनेतेनब्रह्मणोयथायुर्वेदज्ञानंतथेन्द्रसा
पितेनब्रह्मणोवायुर्वेदःऋषयतेऽन्वतोक्तेतमकाश्चिद्विशेषःदर्शेत्यधिकंयदयमसंक्रामितविघ्नेनशिष्याधीतस्मा
च्छास्त्रमेवोपागमदित्यर्थः अषिप्रोक्तइतिवत्पमाणप्रकारेणऋषिभिर्नियोजितइत्यर्थः अथयेनप्रकारेणऋषिभिः प्रोक्त
दर्शयितुमायुर्वेदस्यमर्त्यलोकागमनेहेतुमाहविघ्नकर्तारःसादिकेषांविघ्नकर्तारःसाहततोपवासेत्यादि तपश्चान्द्रायणा
दिंतपवासलक्षणंयथा उपावृत्तस्यपापेभ्यःसहवासोगुणैरयः उपवासःसविज्ञेयोनशरीरस्यशोषणं ब्रह्मचर्यमुप
स्थानिग्रहः व्रतंशास्त्रविहितोनियमः अत्रअस्मिन्विधेरनिरस्तात्तपोपवासेतिप्रयोगस्यसाधुर्लक्षेत्यअन्येतुअकारान्त
तपशब्दोपितपस्यावाचकोप्याहुः अनुक्रोशमित्यनुकम्पोपुरस्कृतआहसमहर्षयः पुण्यंकर्मचक्रुरितिवत्पमाणेना
न्वेषःकेतेमहर्षयइत्याह अंगिरस्यादिभिपुरस्यात्रेयेविशेषणंवस्तुतिहितत्रेतिभिपुरस्यत्रेयइतिअत्रनदृश्यतेभागेव
स्यतत्तथवत्पतिलेहंवाभागंवप्रोक्तमितियेत्यानसारेतिकर्मविशेषप्रयुक्तासंज्ञानिधयइतिधयः अथयस्यानत्वा
त्कर्मइन्द्रियनिग्रहः रमामितिवत्पमाणान्नामेवकथान्दर्शयतिपर्मोर्थसादिमूलमितिप्रधानकारणंतस्यसाधोग्यस्य
धातुसाम्यरूपस्यश्रेयइतिजीवितविशेषणंतेनसुखंहितंचयदापुलक्ष्यतेऽसुखमहितंचायुःप्रतिक्षिप्यतेएतज्ञानुविध

मायुरर्थैरहमहमत्रीयेवत्पतिकिंवाश्रेयःशब्देनधर्मोरथोभिधीयतेजीवितशब्देनजीवितमा
त्रमितिअन्नरूपइतिअर्थोदिसाधनेअयमितिरोगमाहुर्भावःतेषामितिरोगाणांअथेतिध्यानाद्यनन्तरंअथकिंश
ब्दःप्रश्नवाचेरोगानमनेष्यन्तिउतरोगोपशमोपायोपदेशकरणेतिसन्निहानंप्रसाहसवत्पतीत्यादिअथतेचुमध्येभर
द्वाज एवकथाम्यहमित्रिवेशिनीनान्यंत्वाहकः सहस्राक्षभवनमित्यादिशचीपतिमित्यनन्तरमितिप्रश्नेइतिशब्दः
प्रश्नेयस्मादर्थेशचीपतिंमघवंकः सहस्राक्षभवनंगत्वेतिप्रश्नेयत्नभरद्वाजः प्रथमंववोवाचीत्तत्तस्मादित्यर्थः किंतद्
वचइत्याहअहमित्यादिअत्रार्थेइतिप्रकृतप्रयोजनेइन्द्रमिगमनरूपेनियोजितइतिवोरक्षोघ्नेवचसाचीजयाशीभिरिति
अथशब्दइन्द्रक्षिकमिरणीजिरित्यर्थः अत्रभरद्वाजस्यइन्द्रप्रश्नादिनदर्शितंनेत्थंविलक्षणयाऽकस्मात्तदैरत्वेहकथंनित्यह
विभक्तानामितिहेतुरितिविप्रत्वमितिमहतोमहत्वंचतुर्हिगुणयोगात् तदुर्लभुश्रवाश्रवणंचेत्यदरणंधारणंतथाऊहोहापु
विज्ञानंतत्वज्ञानंचधीगुणइतिचैवंरूपोयमायुर्वेदोयमिन्द्रोवाचेत्यहदेतुलिंगौषधज्ञानमित्यादिहेतुलिंगौषधानिज्ञा
सम्यगवबुध्यन्तेऽनेनेतिकरणेल्युटैतेनहेतुलिंगौषधज्ञानंत्रप्रपंचेनाभिधेयमितिहिंतसम्यग्ज्ञानस्यप्रपंचाभिधानमन्त
रेणासंभवात् तत्रात्मस्यतुरोगःपरापणमभीरंस्यात्यानुबंधिहरोगापत्यरूपणापणमभीरेस्यादितिभेदिनिः
शेषापरमपमहरुक्षेमार्गःशिवंत्रमितिवोक्तिहेत्वादीनिस्यन्तेसमासेनोक्तानेनेतिनिरुक्तंएवंचहेतुलिंगौषधज्ञा
नमिसनेनसहास्यनौषधतंसमासव्यासाभिधानेचशास्त्रगुणइतिउक्तंहितैर्विधयःसंग्रहीताभवन्तिवेषांसमासो

व्यासश्चेतिअन्येतु सूत्रतेसूत्र्यतेवा ऽर्थो ऽनेनेतिसूत्रंवाक्यं पूर्वपक्षसिद्धान्ताधिकारभेदेनहित्रिविधं सूत्रंयस्मिन्त्रिसूत्रं तत्र पूर्वपक्षसूत्रंयथानैतानिभगवन्यंचकषायाणिएतेतरस्मादिसिद्धान्तसूत्रंयथाएकोपिस्तेकांसंलोलभतस्मादि अधिकारसूत्रंतुयत्रपूर्वपक्षेनापिप्रतिबन्धनंबलमधिकृत्यार्थप्रतिपादकमित्याहुः अपरेतुयथाऽत्रात्रिसूत्रंबुद्धेयथाचेहेतुलिंगोपदेशानंप्रोवाचतथैवभरद्वाजोत्रिसूत्रंधनंबुद्धरसेवैवचनोरायुर्वेदस्यामृतआगमउपदेशेतेनेनैतेषुपीनरूक्षमितिबुद्धेतेशश्वामितिनिसंग्रहसूत्रेबलशाश्वतलोकप्राप्तिहेतुत्वेनशाश्वतमित्याचष्टेतु णरूक्षशाश्वतोमोक्षःतद्धेतुत्वेनशाश्वतमित्याहपुण्यमितिपुण्यजनकत्वात्तन्नुत्रयाणांवित्तस्यायुर्वेदस्यकथंनिसर्गसिद्धमितआहसुबुधेयंपिनामहद्भिर्पितामहोब्रह्मायंबुद्धेर्ज्ञानवाचनतुचकारोत्सर्थः इन्द्रोपहिच्छमायुर्वेदंभरद्वाजोपियथावद्गृहीतवानित्यादिरसोऽनन्तपारोमित्यादिआयुर्वेदंप्रतिपाद्यस्यार्थस्यानिर्विघ्नसमाप्तयेस्तुतिविशेषेणानन्तोनवधिःपारोऽवसानंयस्यसतथा पारंपरतरे प्राप्तइतिहिमेदिनिःअन्येतुअविद्यमानावतपारोयस्यसतथा पारशब्देनगोवलीवर्दन्यायादाहरिष्यतेकिंवाअनन्तोमोक्षःपारस्तत्फलंयस्येत्याहुः ननुयस्यायुर्वेदोयमनन्तपारःतर्हिकथंसबुबुधेईसनभरद्वाजमहामतिरित्यत्रस्कंधमित्यत्रयोहेत्यादयःस्कंधाअवयवायस्यतेत्रिस्कंधंएतेनतत्रद्वान्तत्रेदप्रभेदज्ञोभवतीतिदर्शयतितथाहिहेतुरपेक्षयवेःनन्तानामेवव्याधिजनकानांभावानामन्तर्भावः लिंगेवातःतद्धेतूपसंसर्गोभिदेदेनबहुविधानामेवव्याधिलिंगानांतथाऽऽग्नेयलिंगस्यसोपद्रवःतथाव्याधेराग्नेयस्यचूतःसप्तधाहेतुत्वेनतथाशीतस्यतथाशुक्लश्चव्याध्यादिहेतुत्वेनहेतावन्तर्भा

वःअथपरेसर्वेषांहारिद्वारस्यपश्चात्पस्यान्तर्भावः महामतेरप्यन्यमनस्कस्यार्थतत्त्वज्ञानंनभवतीसतउक्तंतन्मनाग्निअस्मिन्नायुर्वेदार्थेमनोयस्यसतथाएतेनबहुप्यनन्तपारोऽयमायुर्वेदः तथापियस्मादयंमहामतिःतस्मान्मयाएतेनहेत्यादिस्कंधत्रयमात्मनेकृत्वाःविशेषेणयथावदायुर्वेदंप्रतिपत्स्यतेत्यर्थः तेनेतियथावद्बुद्धेमायुर्वेदेनायुर्वेदेनहिहितार्थानुष्ठानाभिधानभावः तच्चेतिसकलायुर्वेदशास्त्रंतन्त्रेतिपाठेआयुर्वेदमित्यर्थः अनवशेषवन्तिकात्स्न्येनेत्यर्थः तेनेतिभरद्वाजाद्बुद्धेनेनायुर्वेदेनकीदृशेनहानार्थंचक्षुर्यानेत्रसदृशेबलत्वपरिवारकत्वात्तच्चिन्द्रइत्यादिसामान्यमित्यादियद्यपिगुणाश्रयतयाद्रव्यंप्रधानमितिगुणत्वात्द्रव्यस्यैवनिर्देशेयुक्तः अतएवेहेश्वरःसदाशिवोमहादेवोहेश्वरेवप्रथमंकरिष्यतीत्यादिषुगुणाहेतुलिंगौषधज्ञानानामेवरसादीनांप्रायः श्लोककर्मुकत्वमुपदिश्यतत्रस्थितोधनार्थेप्रातर्निर्देशोऽध्यूनमितिअनेनचसामान्येसादिनेयेनमितिविशेषपदार्थज्ञानमेवेषामायुर्वेदप्रसादाद्भवतीमंस्तंत्रोक्तंविधिमितिप्रहितपरीहारहेतोपारगमहंएतच्चहिनाहिनलानेस्नानस्यादिस्नानविधिमिसूत्रंसर्वैर्मनुष्यैर्नरवानामित्यादिनाग्रंथेनस्फुटीभविष्यतिअनिसरमित्यनुसरद्भरद्वाजमित्यत्रोक्तेविशेषेणभरद्वाजमायुर्वेदंहरविसाहअथेत्यादिमैत्रीसर्वभूतेष्वात्मनीवबुद्धिःउनरेत्यादित्रेयस्येवनाम्नान्तरं अन्येकेचिद्वाभरद्वाजस्यायुर्वेदंप्रजापतिमाजग्मुरतस्तोषिनोतोसहस्राक्षंसोग्निपुत्रादिरात्मनोभिसन्धानेनात्रेयस्यदर्शयितुमितिदृष्ट्वायत्रयात्रेयःसश्चभरद्वाजस्तेनवसंस्तादृग्मन्यतेतेनेनभरद्वाजसंज्ञयाआत्रेयस्यसूचिरपिभंगेःदीर्घेनानरहरिरत्रेयादिगुरुनयाभरद्वाजस्तोकत्वात्तन्त्रवाभरद्वचनन्तुप्रायुर्वेदसमुद्या

नीयेचत्वयत्रपरेऽस्मिन्शरीरेनरस्यमाणेनदृश्यिष्यतयोमासमर्थनीयं तत्रहीन्द्रेणपुनर्महर्षीणामायुर्वेदंप्रतिष्ठापयितुमिच्छ
तांयेऽभिवेशभेलखाराद्यस्तेषांसर्वेषामेवसमानेषुहेतुलिङ्गौषधज्ञानेषुतन्त्रकृतामभिवेशेतिसंज्ञाकरणंतेषांसर्वेषां
मतेहितेषिणस्तन्त्रस्यविशेषणंतन्त्राभिवेशादीनांसाधुशब्देयमजस्रंहिंगतयानपुंसकलिंगएवयथावेदःप्रमा
णमितिकेचिदन्येनसाधुशब्देयमव्ययोयुक्तमितिसर्वेस्याहुःअहेसाधुस्थितिप्रशंसासंतोषिषुरसनुत्कटरसेनाल्पदक्षे
नोपचारिकःप्रयोगःअथेतितन्त्रकरणानंतरंभगवतात्रिलोकाधिपत्यात्प्रभवतः तेनग्रंथकरणात्पूर्वमग्निवेशादीनांतु
द्वारत्वेनव्यवस्थिताएवंतंत्रकरणानन्तरंतुपुण्यातिशयेनबुद्धाद्रिदेवतानुप्रवेशइतिबुद्धिध्यवसायात्मकंज्ञानंतद्धिःसा
ध्यसाधनंज्ञानंअन्येतुअग्निमाद्यद्धिहेतुजनकंज्ञानंसिद्धिरित्याहुः मेधाधारणावतीबुद्धिःधृतिरितिमनोनियमनंधृतिहेतु
र्ज्ञानंधृतिरित्यर्थेःकीर्तेनंकीर्तिःवचनमितियावत्स्वर्गज्ञानमित्यर्थेःसमाशंतिज्ञप्तोपशमहेतियावत्अन्यापिक्षमाजनकं
ज्ञानंक्षमेत्यर्थेःभावाधेतिरोगादुपहतजीवितस्थितयेप्रतिष्ठांगौरवंअर्थंवायुर्वेदशब्देनमंत्रौषधिरत्नरूपिमात्रपरिग्रहा
रेणवर्तते किन्तुहियोगोप्यस्तीतिरशेषतिहितहितमित्यादिहिनोतिचअस्तिचहितंहितंतथासुखमुक्तत्वात्सर्वंदुःखमु
क्तत्वात्दुःखंएवंतच्चतुर्विधमायुर्वेदशमहाभूतीयेप्रपंचनीयं तस्यहिताहितमित्यायुषःपर्य्यायानाहधीरादियस्मात्प्रज्ञा
वप्रमाणंतद्धीन्द्रियस्थानेवक्ष्यमाणं तच्चेत्यायुस्तद्धंतेनहिताहितत्वादिनाआयुर्वेदयतीतिआयुर्वेदस्तुकंभवति एतेन
निरुक्तिद्वारेणआयुर्वेदाभिधेयमभिदर्शितं नत्वायुर्वेदयतीत्यायुर्वेदस्तुकंनत्वायुःस्वरूपंकिमितिजिज्ञासायामाहशरीरेन्द्रिये

येत्यादि सत्वंमनः यद्यपिशरीरमहणेनइन्द्रियाणिलभ्यंतेइन्द्रियग्रहणेनचमनः तथापितेषांप्राधान्यख्यापनार्थंभेदेनोपा
दानं अयंचसंयोगाः संयोगिनःशरीरस्यपाकपरंपरावतिमानस्पर्शनिकत्वेनबहुविधत्वात्तथाचसन्नानव्यवस्थितोयमेकत
योक्तेवैशेषिकेष्वात्मविशेषगुणजनकमनःसंयोगोजीवनमित्युक्तं शरीरेन्द्रियेत्यादिनापुनरुपसंग्रहःस्यात्मविशेषगुणज
नकत्वेनार्थभेदेपिनाहीतिहेयं शास्त्रेव्यवहारार्थंलक्षणार्थंचतस्यायुषःपर्य्यायानाहधीरादियस्मान्मेधाद्यनुवृत्तिरपुरि
स्पर्शेदंसमहाभूतीयेवक्ष्यतितेनात्रापिवेतन्यस्यानुवृत्तिर्येत्यादिनावृद्धीहिणाकार्यकारणयोरभेदाद्वा हूपः शरीरादिसं
योगएवोच्यतेहितमत्रार्थेनेरःकनीयः तस्मेस्वस्तरेचवेरयतीतिवेरः पुण्यतमत्वात्रेचवेरविरंहूजिनः पुण्यतमत्वेहेतुमाहवाप्त
तरस्तादिर्यस्मिंतयस्माद्वैद्यरेवेरादयःप्रायःपरलोकहितमेवार्थंवरयंतेतेनपुण्यःपुण्यतमएवार्थःवाप्ततरइतिब्रूमः प्रयोगःअत्रकेचि
दूरम्निअग्निमशालेरेगिष्टतेस्वस्थेहतेवतत्रमांसोपचयेनाहिंसोपदिश्यतहिंसामंतरेणमांसोपचयासंभवात्हिंसाया
धर्मेहेतुत्वेनविरुद्धत्वात्तदुक्तंस्वयंग्रंथंतन्नारदीयंपुराणजनकंहितमिति अन्यकेचित्तस्माद्यतेहिनाधर्मजनकंकिन्त्वहितहिंसेवतथा तेनयच्चायुर्वेदेःप्रोक्तोग्रीपोग्रीपंप
शुमालभेतेत्यादेर्विहितंहिंसांपरित्यज्यहिंसानारस्याधर्महेतुत्वंतद्दृष्ट्वाप्यायुर्वेदेस्वस्यानुहितेत्वेनविहितंयन्मांसंतदर्थो-
ऽग्नियज्ञोहिंसाअतिरेकेणवहिंसायाअधर्मजनकत्वंव्यवस्थाप्यतेवेदविहितत्वस्यहेतोरुभयत्रापितुल्यत्वात्तत्तन्मनोमं

आयुर्वेदविहितत्वेनैवधर्मजनकत्वेतन्निषिद्धत्वेनवाऽधर्मजनकत्वेपथ्यापथ्याचरणयोरपिधर्माधर्महेतुत्वप्रसंगा
त्तत्तस्माद्रोग्यसंपादनमिहमुख्यंप्रयोजनं तच्चरोग्यसाधनंयद्यधर्मफलकमपितथापिभूरिश्रेयश्चानुबंधंलब्धारोग्य सा
धकतयाहेयमितिलोकदृष्टिस्तत्रंनविरुध्यतेउच्यतेहिभूरिश्रेयस्कमर्थेःस्तोयसांपापीयसामारंभदृश्यतेअथवाभवत्वा-
युर्वेदस्यसर्वथावेदरूपतयातद्विधिवाक्यानांधर्मोपदेशकत्वेतथापिनाहिंसाविधीयते सद्यस्कादिगुणवन्मांसभक्षणंहिरण
गतएवप्रवर्ततेतच्चारोग्यसाधनतयाविधियतेतामाप्तलक्षणोपपत्तेर्विधिविषयः नहिश्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यत्रश्रुतलक्षणेप्यभिचा
रेविधिविषमनयाधर्महेतुत्वमितितथास्यमहतामपिहिंसायांव्याधेः स्वस्वार्थेकृतहिंसोपकृतमांसेनापिभक्षणमुपप
द्यतेतस्माद्वहिंसयाभूरिश्रेयःसाधकारोग्यहेतुतयाउपदेशकोनदोषमावहिनअनयादिशःप्रस्तुतमांसभक्षणोपदेशविरो
धोपिसमापेयः सांख्येषुतंत्रकृतउपकारार्थंहिंसात्वयमधर्महेतुर्हिंसोपकृतत्वकृतुरनीष्टस्वर्गादिफलहेतित्वान्यत्तिभिश्चरसु
तंत्रेभविष्यतिहिंसाप्रसवायहेतुरुतोश्योपकरिष्यतीतिकोविशेषइति नत्वायुर्वेदोनिषीयतयाहेतुस्तिंगोषधान्येवप्रस्तुतानिनच
सामान्यविशेषोहेत्वादीनामन्यतमौतत्रकथंतदपदेशइतिशिष्यजिज्ञासायांसामान्यविशेषौदत्वादीनेषयोहिद्वासहेतुलंक्रमे
णोपपादयन्नाहसर्वेसर्वद्रव्यसंयोगेचावस्थिकेचकालद्रव्यसंयोगः सर्वभावानांसामान्येवृद्धिकारणमिसम्बन्धयः भवन्तिस्तामनुभ
वन्तीतिभावद्रव्यगुणकर्मणिनतुभवन्तिउत्पद्यन्तइतिभावाः तथासतिपृथिव्यादिपरमाणूनांनित्यानांसामान्यस्यपार्थिवद्व्यणु
कादिद्रव्यंकार्यमसंगृह्णातीत्यादित्यकेचित् वस्तुतस्तुभवन्तिउत्पद्यन्तइतिभावपदस्यउत्पत्तिमद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपा

धिमितिनात्यंतेनेतिनित्यानित्यपृथिवीग्रहणानुभागुरुत्वोपरसवत्त्वेयंकिंसामान्यंसर्वेभावानांवृद्धिकारणमित्युद्यंभव
न्तितत्पद्यन्तइतिभावाअनित्यपदार्थाःतेनसामान्यंसर्वेषामनित्यपदार्थानांवृद्धिकारणंननुनित्यसामान्यंवनित्यानित्यवृत्तिपृथि-
वीपरमाणुनिष्ठपृथिवीत्वसामान्यस्यपार्थिवद्व्यणुकवृद्धिप्रतिकारणत्वंचाव्याहतमेवेतिनकश्चिद्दोषः वृद्धिरपिकंरणत्व
सामान्यंसामान्यवतोमांसइत्यादेवृद्धिकारणस्यलक्षणत्वेनवृद्धिकारणमित्युच्यतेयत्तेनसामान्यंमांसत्वादिरूपंवृद्धौकारणंभ
वतितथासतिसामान्यंमांसत्वादिरूपंयथावर्द्धकेःजघनेमांसेस्थितेथाशरीरधातुरूपेवर्द्धनीयेमांसेप्यस्तिश्चनित्यंसामांस-
त्वसंबन्धात्तेमोदानामपिमांसेनवर्द्धितव्यं तस्माद्वृद्धिकारणलक्षणत्वेनसामान्यंवृद्धिकारणमित्युक्तंभवतएवभाष्येपुनः
प्रमाणमकार्यत्वमकारणत्वमित्येतावान्भेदविशेषसमवायानांयेतुसमानमेवसामान्यमितिकृत्वाह्याद्येवत्समा
न्यणत्वेनाभिदधतितेषांमतेसामान्यंचविशेषश्चेत्यादिग्रंथोत्तसामान्यस्यनवैविध्यंविरुद्धेनोक्तंस्यादितिसमुदायार्थंप्रकरणस्यसा
दितिएतच्चवृद्धिकारणंसामान्यस्यलक्षणंकिन्तायुर्वेदोपयोगिनाधर्मेणनिर्देशलक्षणंपुनरग्रेवक्ष्यतिएतच्चसामान्यस्यवृद्धि
कारणत्वमसतिविरोधिकारणेवोपपद्यतेनामलकत्वमधुरत्वादिकंचिन्नगतात्वत्वादिनावर्द्धयतितद्धेतुशिवत्वप्रभावस्यविरोधि
त्वादितिएवमन्यत्रापिद्रोषरसादिद्रव्येवोपपद्यतेरसवत्सामान्यस्यवृद्धिविशेषंप्रतिवैधर्म्यकारणत्वंवृद्धिमात्रकारणत्वेहिवृद्धा
मेधोवृद्धिनोपपद्यतेसाम्यापाभावात्तदुक्तंचक्रपाणिमेधेकरोतितथाचिंतयावातवृद्धिःतथाहव्यापत्वेपाकुरूक्षवृद्धिरणा
दिरणाचवृद्धिःप्रभावेनैवग्निमतेअनेनाहुःहिंसेधेहिंसासामान्यमुभयवृत्तिनेतिनेतिनमांसंतेषांपोषकगतत्वादुभयवृत्तिए

कर्मलिनगुणानुत्तमग्निकरंनघाधावनादिकर्मवालकरं अस्यादिश्लेष्मकरंएतद्दिसर्वंभवद्दीनीयेनसमानंविन्तुप्रभावाद्दूकं
प्रभावश्चघनत्वधावनत्वादिःसचैकवृत्तिसामान्यरूपःतेनात्रापिसामान्यंवृद्धिकारणमूअस्मिंस्तूपेत्वमयवृत्तिसामान्य
स्यविशेषाश्रेतोर्हेतुरूपपादः तथात्वसमानमसमानंचवृद्धिकारणंभवतीतिनकिंचित्सामान्यस्योक्तंस्यादितिअत्रब्रूमतेतु
सामान्यंवृद्धिकारणत्वेननियमतेनतुवृद्धिःसामान्यकारणिकैवेतितेनासमानारब्धिवृद्धिःप्रभाववाणत्ववतीतिदोषेति
नचैवमावश्यकत्वात्प्रभावाच्चसर्वत्रप्रभावएववृद्धिकारणतयाकल्पतांकिंसामान्येनेतिचेन्न अत्राहुः नहिसामान्यंव-
स्तुगतंवृद्धिकारणंकिंन्तुहिकारणतावच्छेदकमेवयस्तुनवृद्धिकारणमिस्युच्यतेतनवृद्धिकारणस्यमांसादेर्लक्षणत्वेनेस
कमेवतेनवृद्धावगुणकर्मणामेवसमानानांवृद्धिकारणत्वेव्यवस्थितेयत्रासमानेष्वेवपिवृद्धिर्दृश्यतेतत्रैवगत्यन्तराभावात्प्रभा
वकल्पनामात्रमाणिकीविरुद्धतिविधमसमवायान्यथानुपपत्तिकल्पनीयत्वात्प्रभावस्य यदुक्तंरसादिसाम्येयत्कर्मविशिष्टंत
त्प्रभावइतिप्रकृतिसमसमवायस्यत्वेतदृष्टसामग्रीतएवकार्योत्पत्तौप्रभावकल्पनामात्रमात्रात् तथासर्वत्रतंत्रसिद्धानां
वसतीर्णेविपाकानामप्रलापप्रसंगात् तस्माद्व्यादित्रयंकुत्रचित्सामान्यमवलम्ब्यकुत्रचिद्विशेषमवलम्ब्यकुत्रचित्प्रभावम
वलम्ब्यकर्मविशेषानुजनयतीतिसिद्धंनत्वमांसादिद्रव्यत्वसामान्याद्धायुंकर्षंभवद्दीयतिअत्रकश्चित् मांसेलिंगत्वादिगुण
एववातवृद्धिप्रतिबंधकइतिसरूपिसामान्येनवद्दीयतिअसतिप्रतिबन्धकेसामान्यंवृद्धिकारणमिस्युक्तमेवमांसत्वरूपेवि
शेषलक्षणायुंसएवतिप्रतिबंधकाभावादितिप्रतिबंधकाभावाभावोवफलबलकल्पनाविनिगमनाविरहात्तत्तद्वृद्धिकारणत्वस्

णत्वेनसामान्यंवृद्धिकारणमिस्युक्तंनहिमांसत्वद्रव्यत्वंलक्षणमतिव्याप्तिकल्पनात्किंनहिमांसत्वमेवेतिनमांसगतद्रव्यत्वसामा
न्यकल्पनावायुवृद्धिकारणंकल्पनीयेतिएवंवस्त्वसमानेविशेषेपिव्याख्येयमविशिष्यतेत्यावर्तनेपहाचीरमिरिविशेषत्वावर्तनेकप
र्मणःतेचहिविधाः एकेनिसद्रव्यमात्रवृत्तयोन्यारब्धस्यैवसतोभवन्तीत्यन्याःयेतेनत्यावर्तकात्मनरसतीत्यर्थः तस्माद्विना
शेषोत्पत्तेःनत्वसतोभवन्तीत्यनिसद्व्याणितेषुभवन्तीत्यन्याःसमवेतेहिविशेषाएवव्याप्तिमात्रहेतुत्वात् ननुसामा
न्यरूपाअपिअपरेनुभवसूतेहेतुत्वेनसामान्यरूपविशेषरूपाश्च तद्रूपंभाषेत्यत्रव्याख्यातेरपिहेतुत्वात्सामान्येसविशेषात्सामपि
लभनइति नन्वस्तिविशेषाणामिहज्ञानेविकिंसाधनमनुपयोगात्तान्नपेक्ष्यसामान्यविशेषरूपत्वेनैवविशेषात्तद्धासत्कारणत्वेनाद्
धासेहेतुविशेषश्चेतिचेत्कारणरूपिसर्वरसवंभावनामितिपूर्वोक्तंहासेःपचयःमेदपुष्टेर्हिगवेपुष्टत्वेनगवेपुष्टमन्नंरूपे
णयासमानोमांसरूपेणयान्नत्वात्तत्तद्धेतोः नहिमांसेगवेपुष्टत्वमस्ति अन्नगवेपुष्टोमांसहासहेतुःअन्नापिहासहेतुत्वंहास
हेतुरव्यादिस्तत्रणत्वेनसामान्यवद्रूपं तथाहासहेतुत्वंहस्तिअसतिविरोधकेसामान्यवद्रूपंतेनमनूक्तेकुतरीनावातादि
विरहस्तिग्धत्वादिरोगेपिवातापशमकत्वंद्रव्यत्वेपत्वप्रभावादेवतेयंएवमन्यत्रापेक्षणीयेव्याख्येयम् विशेषश्चेहविरह
विशेषाःभिन्नेनःयेनोत्तरत्रविरहविशेषमेवहासकारणत्वात्तत्रतेपेक्ष्यतेयथाहेः समानेगोवानांविपरीतेविपर्ययः तथा
विपरीतगुणैरश्वमात्राकालेपपादिनेत्यादि तथाविपरीतगुणैरेवमोहतःसंप्रणाशमितिनत्वकर्णेपिसमानैःसर्वेषांवातानांवृद्धि
हीनविपर्ययादिति अविरहविशेषत्वनहासेनापिहेतुकारणंयथाप्रसन्नाशीतःस्पर्शोवातस्यशैसंनवद्धीयतेनापिहासय

तितथापिस्वानिश्चीयमाणानांधात्वर्थानामसमानत्वेनाजनकत्वाद्वासकारणमिषभवतियतोऽसमानद्रव्योपयोगेहासोविनश्च
रणंभावानामापूरकत्वेनभावात्प्रसक्तसिद्धएवयथावृद्धोजलस्यपृथ्वीदेशसेनुनाउत्तरजलस्यहासः अतएवमांसंपुष्णाति
द्रीन्प्रतिअंविरुद्धविशेषसेननतथाहासकारणंगुणसामान्यानुपलब्धिर्ज्ञातादीनांवर्द्धकमपिभवतीतिज्ञेयंआचार्येणपुनरविरुद्ध
विशेषोपयोगेचैवंमत्वेहासंपश्यतासामान्यत्तएवोक्तंहासहेतुर्विशेषइति ननुयदिसामान्यविशेषौवृद्धिहासहेतू भवतांहिं
सादिशब्देधातुरिसर्वदासामान्यविशेषयोःसत्वात्समानस्यमांसादेर्विशिष्टस्यवर्गेवधुकादेरनुपयोगेपिवृद्धिर्हासोकुतोन
स्यातामित्याहप्रवृत्तिरुभयस्येतिसामान्यविशेषाभ्यांवृद्धौहासेचकर्तव्येउभयस्येतिसामान्यवतोविशेषवतश्चप्रवृत्तिरुप
योगेषिकारणंभवतीत्यर्थः किंवाप्रवृत्तिरुक्तिर्धातुप्रवृत्तिःधातुसाम्यमितियावत्साउभयस्यसामान्यस्यविशेषस्यचकार्येति
शेषः तेनकेवलसमानोपयोगाद्धातुरेवाधातुवैषम्येकेवलविशिष्टोपयोगाद्वधातुरेवाधातुवैषम्येयुगपत्समावविशिष्ट द्र
व्योपयोगात्प्रवृत्तिर्धातुसाम्यरूपाभवतीत्युक्तंभवतिनुशब्दःपूर्वपक्षारेकद्योतयोपयोगलक्षणाद्यावर्तयति हासोनीहवृद्धिहासक
रणत्वेनोक्तयोःसामान्यविशेषयोर्लक्षणमाह सामान्यमित्यादिएकत्वमेकत्वप्रसक्तगतधीरितियावत्तत्सर्वैरेनेनआनर्कां
स्वभिन्नदेशकालादिषुभवद्भिर्व्यक्तिषुअर्थोगोरवयोगोरित्येवमाप्तानुगतधीर्यद्विवन्धनात्तत्सामान्यमित्यर्थः विशेषल
क्षणंतूच्यकत्वहेतिपृथक्त्वंव्याहृद्विस्तरकरणंएतेनयदेवगोत्वंगोव्यक्तयेषुप्रयासामान्यंतदेवगोत्वमश्वादिषुप्रया २०
व्याहृतबुद्धिकर्तृकाःस्वार्थान्यतिविशेषदस्यर्थः नतुलक्षणद्वयेनैतदास्थादिघातव्यांतेषामप्यनुगतव्याहृतबुद्धिहेतुत्वात्

अथोच्यतेअसाधारणत्वमेवविवक्षणायअसाधारणत्वंचनन्विरूपितकारणताश्रय — आत्मादावनुगतज्ञानत्वावच्छिन्नका
र्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वंनास्तितेषांज्ञानमात्रंप्रतिकारणत्वात् भवेन्नातिव्याप्तिरितिचेत् तथापितत्रसिण्डादावतिव्या
प्तिः तत्रसिण्डादेर्ज्ञानंप्रतिसाधारणकारणत्वात्तत्रचअनुगतज्ञानंप्रतिसाधारणकारणत्वेनाभावीतिचा
यंभावःआत्मावच्छिन्नोपिपृथक्त्वस्यकारणत्वेनव्यभिचारनिरासात् अथतत्रापिपृथक्त्वंकारणत्वंविषयत्वेनैवसाक्षात्कारिज्ञानत्वे
नैवकार्यंतन्नाधारण्येनकार्यंकारणभावइतिचेत्तर्हिसंयोगिद्रव्यंसंयोगिसेवंहपायामनुगतबुद्धेरेकत्वसंयोगानि
मित्तमश्रतःसंयोगेव्याप्तिःअनेकमेकमनेकवृत्तिसामान्यमितिसेवलक्षणंतत्रसामान्यविशेषयोःसाधारणंननुभेदकं
अनुगतरूपत्वसामान्यविशेषयोर्भेदकोबुद्धिविशेषागमकत्वादिशेषणलक्षणतयाउपन्यासोतथावक्ष्यमाणत्वंसामान्यंवि
शेषप्रतिबुद्धिपरंबुद्धिरपेक्षालिंगंलक्षणंवायस्यतत्तथातत्रानुगतबुद्धिःसामान्यस्यव्याहृतबुद्धिर्विशेषस्यलक्षणमितिएवण
भव्येव्याख्यानमनुलक्षणन्नुसमानानांभावःसामान्यमितिसमानधर्मस्यानेकवृत्तित्वंदर्शयतासूत्रितमेव नदुरुक्तमाचार्ये
णेदंसामान्यमितिपरस्यसमानानांभावःस्वाभाविकोऽनुवृत्तिधर्मइत्यर्थः तथावधर्म्मिणांबहूनेधर्मस्यानानुवृत्तेवि
शिष्टेनिश्चयेकेनचेदंवृत्तिसामान्यमितिलक्षणंस्फुटंभवतीतितत्राने कवृत्तिसामान्यमितिसूत्रेसंयोगाद्यतिव्याप्तिस्तद्व्यु
दासायनीलमितिसूत्रंनिर्वसामान्यमितिसूत्रेआकाशादावतिव्याप्तिस्तन्निरासायवृत्तिपदंअकाशादीनामवृत्तित्वात् नचसंयोग
ध्वंसोप्यनेकवृत्तिर्भेदस्येतिनत्रातिव्याप्तिरितिवाचंयमेतिपदस्यसमवायपरत्वात् निर्वसमवेतंयत्तत्सामान्यमितिसूत्रे अत्रपरमा

)पुरुषादावतिव्याप्तिस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह नेति एकमिति स्वरूपविधानं ननु लक्षणान्तरमेतत् किंवा एकत्वलक्षणमिति योऽयं तेन लक्षणान्तरं नेति सत्येवं सति साश्रयान्योन्याभावासमानाधिकरणत्वमित्यादिवैधर्म्यमित्याहुः अन्ये तु सामान्यमेकत्वकरमिति यथमन्यावाख्यानयन्ति ननु सामान्यं बुद्धिकारणमिति पठितं तदसंगतं सामान्यमन्तरेणापि पयसाश्रुबुद्धिदर्शनादित्याह सामान्यमेवत्वकरमिति गुणसामान्यस्यैकत्वबुद्धिकरमिति साध्यनेकं एनेनयद्यपि पयश्रुयोर्भिन्नजातीयत्वेनबुद्ध्यसामान्येनालितथापि मधुरत्वादिगुणसामान्यबुद्धिदृष्टद्रव्यसामान्यमुपपादयति बुद्धिरुपपादनीयोः एतच्च नमनोरमं एकत्रसति सामान्यलक्षणाभिधानेनसंबंधस्तस्तताप्तिरिति ननु येवगोत्वंसामान्यंतदेवविशिष्टमपि यदितदा एकस्यैवैकत्वबुद्धिकर्तृत्वंगच्छबुद्धिकर्तृत्वं च कथमुपपद्यतेतिविरोधादित्यतआह तुल्यार्थतयेति तुल्यार्थतायाएकसामान्यरूपाण्यत्रयाणितानिविशेषेरूपविपर्ययइतिअतुल्यत्वविशेषस्यार्थः अयंभावः एकमेवगोत्वयासुव्यक्तिषुसम्बन्धमहिम्नातत्रतत्रैकबुद्धिंजनयतियत्रयत्राश्वादिव्यक्तिषुनसंबद्धंतत्रतत्रपृथक्बुद्धिर्नजनयतीतिनविषयभेदेननविरोधः किंवाकथमनेकासुव्यक्तिषुसामान्यमेकबुद्धिमत्यभिचारिणीकरोतीत्याह तुल्यार्थतायाहीत्यादितुल्यार्थतायाएकसामान्यरूपार्थयोगिनायतेनयत्रान्त्रासुव्यक्तिषुसामान्यमेकरूपंसम्बन्धमहिम्नैकार्थंबलम्बासपिण्डयतिनेदेएकत्वबुद्धिर्जनयतीतिविशेषस्तुविपर्ययइतिअतुल्यार्थतायाविशेषः अगोगजयोरतुल्यगोत्वगजत्वरूपार्थयोरपथम्बुद्धिर्जनयतीत्येतावता आ—नत्वसामान्यंबुद्धिकारणमितिपठितंतन्नोपपद्यतेअसमानेनाश्वत्वादिना——बुद्धिदर्शनादित्याहतु ११
ल्यार्थतायाहीत्यादिभयंभावः यथाहिअश्वारूपंकर्मनश्लेषणसमानेनतथापिपानीहारिकर्मसमानबुद्ध्यर्थक्रियाकारित्वात्तत्क

फलहेतुत्वरूपतयाऽस्त्यपिकर्मसमानेगुणत्वाहुः एतच्चोत्तरेणैरूपप्राप्तगुणाभिधानअसम्यक्मुनं————धानमिनित्यमंद्रव्येनित्यत्वेद्रव्येषुप्रधानस्तंसत्वादिभेनरजसोर्मेदोपकार्थेपुरुषमाह सत्वमित्यादिसंसंमनः आत्मावेचेतना——यदृष्टिलेआत्मनिभोगस्तस्यारंभतिशरीरमितिरिन्द्रियाणामपि—तथाशरीरग्रहणेनेवग्रहणंतेषंसंख्ययानिर्देशेवसंख्यायोगेत्वार्थांत्रयमितिपरमिलितानामेवपुरुषत्वमितिज्ञापनार्थंत्रिरुपदंविनिश्चरुपदंचपरस्परसंयोगेविघटनः कुंभारिघारकासूत्रकारादिभो——रणत्यनेनयथात्रिरंतेऽनेनमायायेषिनावस्थानंतथासंसारीनामैकनमायायेषिनलोकस्थितिरस्तुतंभवतिलोकानआलोकनहेतोर्जगमस्तनग्रासंयोगातिष्ठतीतिसत्वादि——स्यसम्पगरुतनिषन्नेतायोगात्तनेमिलोकेसर्वेमितिकर्मेकर्मफलादिवत्स्थितिवशरीरेअनेकर्मफलं——ज्ञानंचात्रप्रति——।————————————————पुरुषःसतेरुत्पत्तेवपुरुषलक्षणंशरीरेकरिष्यतिसुप्तेविपंचभूतशरीरसमवायःपुरुषस्तुकथंअत्रपुनरुत्पत्तेयेतिकेभिप्रायः उच्यतेसंसारस्थाश्चेतनाषष्ठएवत्रापरवादिग्रहणेनरथादिवत्——शरीरस्यग्रहणंतेषंमूंद्रियाणांगोर्णिमित्तेनुरिन्द्रियाणामपिसादिग्रहणेनेवग्रहणंचेतना————चेतनाधातुःस्मृत्याकरणआत्मागत्यतेसुप्तेविपशरीरिपदेनशरीरसम्बन्धोयुक्तस्तत्रचोग्रहण——शेविग्रहणंतेषंयतःशरीरसम्बन्धोयुक्तत्वमात्मनोऽनादि————————सम्बन्धारेवनदुतं————————नथाऽन्तेस्मृतिभिःसहितःस्वरूपेमेनेगुणेरेहमुपेतिरेहयदितिननुतथापितंचपंचमहाभूतशरीरिसमवायस्यनेतसंबन्धविशेषस्यैवपुरुषत्वमुक्तं

मू अत्रेतुलात्र्यश्चेतनाषष्ठ्यादिसंख्यातत्तन्मात्रेत्यादिनाच सम्बन्धिनोमेवपुरुषत्वमुच्यतइतिविरोधः ——— समवा
यशब्दः सम्बन्धवचनस्तथापिसम्बन्धिपरतंत्रत्वात् संबन्धस्यसम्बन्धिनएवात्रसंभवोः पुरुषशब्देनग्राह्याः नचैवंव्याख्या
नेप्रत्यक्षशरीरेपिपुरुषः प्रसक्तिः अत्रहिव्यापकत्वेनात्मनः संभवेपि शरीरशब्दाभिहितमनः सम्बन्धाभावात् समवायपर
त्वमयुक्तमसंस्पृष्टेनतत्संयोगासम्भवात्प्राधान्य ——— संयोगएवमहान्मूलशरीरितत्परः प्रधानंनकेवलमितिपंच
महाभूतानिनवाकेवलानिचक्षुरितियदिहिकेवलानिमहाभूतानिपुरुषःस्यात् तस्यामूर्तशरीरेपिपंचमहाभूतानांविद्य
मानत्वात् पुरुषत्वंस्यात्ममूर्तोपिपंचमहाभूतावशेषत्वात्पंचत्वगतंदृश्यतेतथा ——— पुरुषः तस्मान्निर्विका
रत्वात् तत्रनक्रियानापिचाधिष्ठितमितिन्यायोजनमितिरंशब्दंस्यात्तस्मात्संयोगरावप्रधानमितिअतएवामूर्तेवशब्दाधिके
नकंपुरुषंसंयोगपुरुषशब्देनशरीरेत्वरहिष्यतितसंयोगः पुरुषस्यक्षेत्रविशेषोवेत्तासूतइति अन्येनुमुच्यतेसमवायप
दंसमुदायवचनमाहुःसप्तमानितिसप्तसंख्यादिमेलकः पुमानितिभण्यतेचेन नैतन्मुक्तिसंख्यादिश्रयंचेतनंचेतनस्यात्
न ह्याधिकारणंस्यतंतंत्रस्येतिअस्यतंत्रस्यतत्संख्यादिश्रयमधिकरणमुद्देश्यमित्यर्थः अत्रैवहेतुमाह तदर्थंहीत्यादिनार्थेन
तितदुपकारार्थम् इत्यनेनाभ्युपेत्योपकार्ये पुरुषमधिकृत्यगुणाश्चेतनाद्यंप्रधानमितिगुणात्प्राधान्यंदृश्यतेत्या
दीमीमांसादिवदीनिपंचमहाभूतानिचकारोवधारणे एतानिनवैद्रव्याणिएतेनतमसोयद्द्रव्यमुच्यतेकैश्चिन्निरंशंभवति ९२
द्रव्यसंग्रहइतिसंक्षेपणसर्वद्रव्याणामेवग्रहणंसंग्रहःअन्येषामिहैवान्तर्भावयदितिभावः द्रव्याण्युद्दिश्यतेषांविभागमा

सेन्द्रियमित्यादिसेन्द्रियस्यचेतनत्वंयद्यप्यर्थापत्तिलभ्यंतथापितद्वचनेनबहूपरिवासप्रेया
लोवेंभूतार्थापत्तेरनैकान्तिकत्वदर्शनाद्दोषायद्यपिचात्मैवचेतनोनशरीरंनापिमनः यदुक्तंचेतनावानयंतस्यात्मा
ततः कर्तानिरुच्यतेतथापिसंयुक्तसमवायेनशरीरादयपिचेतनंसल्लिंगवत् इत्यनेनाभिसेन्द्रियत्वेनचेतनत्वंनेयं
यतोनुमानस्यजीवनमरणयोगिनोदृश्यन्तेजीवनंभात्मविशेषगुणजन्यकर्मनःसंयोगादिति मरणंचतादृशसंयोगाभावं सदृशं
आगमश्चानुमानंदृष्टयतियथानर्मदातीरंसज्जनाःसरलार्जुनयादयाः नर्मदातोयसंस्पर्शतेयान्ति परमांगतिमिति तथा
इत्यनुसंबन्धविधंतथैवत्रणज्ञानकः तमसाधर्महेपणछादिताः कर्महेतुना अतःसंसारभवन्त्येतेसदुःखसमन्विताद्र
व्यादिद्रव्यगुणनामुद्देशमात्रार्थाद्रव्यादिप्रोक्तादितिसूत्रेद्रव्यार्थाः शब्दस्पर्शरहितसंगधाः एतेचत्वारोवर्णकाःआकाशा
दगतिनियतत्वात् वैधर्म्यकत्वेहिसाधर्म्येनाकाशादिनामेवशब्दाश्रयइतिअन्यगुणानांचान्यद्रव्येसंभवज्ञानरानुप्रवेश
इति उत्तंहिविशेषाणांपरेणेतिगुणोद्रव्यइतिगुरुत्वसुशीतोष्णस्निग्धरूक्षतीक्ष्णस्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्ण
खरस्थूलसूक्ष्मसान्द्रद्रवादिविंशतिः व्यवापि ——— शतंतीक्ष्णगोरक्षप्रकर्षहेतोरुक्तः सरतीक्ष्णप्रकर्षेणतुकेश्चि
त्तीपरिकल्पितमितिकिंवानुवीक्ष्यएतेभाविस्कन्धतत्तमाएवयतः पुरुषार्थायेउक्ताः तेनगुणानामसंख्येयत्वादन्येषांचेत्य
नुमानावसेयत्वात एवप्रमेयश्लेषगुणेषुभक्तत्वादेवगुणाःपरेतइति एतेचद्रव्यधर्मत्वेपिनवेगुणत्वेनपरिगण्यन्तो
तथाप्युक्तःपुरुषार्थायेत्यनुवीक्ष्यपुनरुक्तत्वात् परादिभ्यःपृथक्पठनेचएकेचित्तमान्यरूपायथागुरुत्वंतत्त

पृथिवीकारणं त्वपुस्तेवायुजलसाधारणमित्यादि केचिद्विशेषस्यार्थस्यानिरूपणेनेयमेव ---वलक्षणत्वेप
थिव्यामेवेत्यादिनेयंबुद्धिर्नानुमानेनाशरीरेवस्थमाणानांस्मरत्वादीनांबुद्धिविशेषाणांग्रहणंनेयं प्रय---येषांनिर्दे
शेनैतेनेच्छाद्वेषसुखदुःखप्रयत्नानांग्रहणंशरीरेलोच्छाद्वेषःसुखंदुःखंप्रयत्नइतिनिर्देशंकरिष्यति परापरत्वेषु
क्रियास्वसंख्यासंयोगेष्वेवच विभागेष्वेवच परिमाणेष्वथापिच संख्या----------
आत्रेयभद्रका---येवक्ष्यति।एतेचगुणानापृथिव्युक्त्वास्त्रेपठिताः----------प्रयत्नादीति
आदिशब्दःकारणवाचीप्रयत्नस्यात्मविशेषगुणाः गुणप्रयत्नकारणं---------प्रयत्नग्रहणंचकारणोप
लक्षणंतेनसंस्कारगुरुत्वाद्विद्रव्यनिमित्तकर्मणोग्रहणंकिंवाप्रयत्न------प्रयत्नशब्दोवाच्य-उपचारात्
आदिशब्दानुगुरुत्वाद्विद्रव्यकर्मणोग्रहणंसमवायस्यैकत्वाद्विभागोनास्तीतिलक्षणमाह समवायस्यादि---
सामान्यविशेषयोरकारणयोरप्ययथाकारणत्वंतदुपपादितमेव समवायस्यकरणत्वंदुर्ज्ञेयं तत्कथंकारणनिरूपणा
यसमवायस्यनिरूपणमितिसत्संसमवायिकारणंद्रव्यमित्यंचवक्ष्यतिसमवायिकारणत्वानंसमवाय---
---कारणनिरूपकत्वे----------समवायइतिलक्ष्यनिर्देशःअपृथक्त्वंचेतिलक्षणंअपृथग्भावो
-----सहैवावस्थानमितियावत् अपृथग्भावमेवविशेषयन्नाहभूम्यादीनांगुणैर्यइतिभूम्यादिनांभूमि
----------गोनास्तीतिलक्षणमेवाह समसमवायइत्यादि ननुसामान्यविशेषयोरणयो

रप्ययथाकारणत्वेनतदुपपादितमेवा समवायस्यतुकारणत्वंदुर्ज्ञेयं तत्कथंकारणनिरूपणावसत्त्व समवायस्यनिरूपण
मिति सत्संसमवायिकारणंद्रव्यमित्यत्रैवक्ष्यतितच्च समवायिकारणत्वंसमवायस्यानाधीनमितिसमवायिकारण
निरूपकत्वेनसमवायस्यापिनिरूपणमितिद्रव्यंसमवायइति लक्ष्यनिर्देशःअपृथग्भावइतिलक्षणंअपृथग्भावोयुत
सिद्धिःसहैवावस्थानमितियावत् अपृथग्भावमेवविशेषयन्नाहभूम्यादीनांगुणैर्यइतिभूम्यादीनांभूमिप्रकाशनां
भूमिश्चभूयसामाश्रयाणामाधारःतेनभूमिशब्देनाधारमात्रंलक्ष्यतेभूम्यादीनामितिसाधारणेनसंबंधःगुणैरित्य
प्रधानेनाधेयेनेत्यर्थःआधेयोयस्याधारोवेक्षयाःप्रधानंअप्रधानेचगुणशब्दोयथाकक्षमिहगुणीभूताअप्रधा
नभूता
इत्यर्थः तेनाधारणानामाधेयैर्योऽपृथग्भावःसमवायःतेनपृथिवीत्वगन्धयोरपृथक्सिद्धयोरप्याधाराधेयभावाभावा
न्नसमवायस्यतुंभवति अतएवोक्तंवैशेषिकैः युतसिद्धानामाधार्याधारभूतानांयः सम्बन्धइहेतिप्रत्ययहेतुःस
मवायइतिचक्रुः एतच्चाग्रेरूपयन्ति सहैवावस्थानंहिएकत्रैवावस्थानं सकिंएकस्मिन्कालेवस्थानंनियमः ए
कस्मिन्प्रदेशइतिवा आपेततुपटे समवायात्रावश्यंसिद्धेहायतनोवा तन्तोरप्यवस्थानात् द्वितीयेघटक
(कस्मिन्प्रदेशे) पालरूपयोरपि समप्रसंगःउभयोरपिकपालावस्थानमियमात् अपथक्सिद्धेवसयाभाधारणमा
धेयैःसहावस्थानमियमोविवक्षितःतथाचघटकपालरूपयोराधाराधेयभावान्नाभिन्नाधिरितिचेन्नपटेनो
प्याधारस्यतन्तोःआपेयस्यपटेत्वस्यावश्येनेहतूरूपनियमव्याघातात्यतश्चनभिन्नोयेआधार्याधाराभूतानाम

सुतंसद्ब्यवहारकसंबन्धनिरासस्तात्पर्यकमित्यादावप्येकमित्यादाप्येपादेरेवव्याख्यातं अथान्योन्यपरिहारेण प्र
थगाश्रयाश्रितत्वमप्यथशब्दार्थइत्युच्यते तथापिघटरूपसमवायेनास्तिद्रव्यत्वयोःपृथगाश्रयाश्रितत्वा
त् परेहिकपालेरूपेहिघटइतिअस्मत्पितृचरणास्तुव्याख्यानयोर्नअसम्बद्धयोरविद्यमानत्वमप्यभावःकिन्वाप्यभा
वःसम्बन्धविरहःयथाहिमद्दिन्नौप्यथग्भूतोअसम्बद्धइतिअर्थः तेनाप्यभावःसम्बन्धएव तथाचसम्बन्धःसमवायइ
त्युक्तिसंयोगेऽतिव्याप्तिंनिरस्तुंमाह समिसद्दइतिनिसत्वंचाभावाप्रतियोगित्वंतेनविशेषणतायामिससम्बन्धेनाति
व्याप्तिःयद्यसम्बन्धपदेनैवतद्व्युदासःवैशेषिकनत्वसंयोगसमवाययोरेवसम्बन्धत्वात् नव्यादेर्नागुणेर्मंतइतिसम्बन्ध
मात्रोपलक्षणं गुणेरितिगुणादितिशेषः तेनगुणगुणिनोःक्रियाक्रियावतोःजातिव्यक्त्योःसामान्यसामान्यवतोःविशे
षनिसद्द्रव्ययोश्चायंसम्बन्धःसुतंभवति निसत्वेहेतुमाहयत्रहीत्यादिहिशब्दोहेतौ यत्रसमवायेद्रव्यंसमवायिकारणंयतो
नास्तिअयंभावःभावाहिसमवायिकारणम्विनानोसपन्नइतिनियमःतथाचसमवायस्यसमवायेस्वसमवायिकारणत्वा
न्नतत्रकिंसमवायान्तरेणतेनैवसमवायेनवा नाद्यःअनवस्थानात्नहितीयःआत्माश्रयात् नहिसएवसमवायःस्वेनैवस
मवेतःसंभवति ततःसमवायिकारणभावेसतिसमवायस्यनिसत्वंसिद्धमितिसाध्यंहेत्वन्तरमाह अन्यनियतोगुणइति
अन्यापिकाकाक्षिन्यायेनजोःनयः तत्रसमवायेगुणेभ्यानिभ्यनःकिन्तुनियतोनिसइतियथाअस्याकाशपरिमाणसमवा
येपरिमाणंनिसं तथावत्रसमवायस्यनिसत्वेहिहेअन्यत्रापिनिसत्वंसमवायैक्यात् समवायस्यैकत्वंधर्मिग्राहक

प्रमाणसिद्धेरिन्द्रियप्रत्यासत्तिस्तेनहिसमवायसिद्धिः तथाहिगुणक्रियाजातिसत्तासमवायिकारणेन्द्रियसम्बन्धसाध्यःजन्यसा
मान्यत्वात् घटसमवेतरूपवत् सवसम्बन्धोगुणादिभिःसहेन्द्रियस्यसाध्यत्वंसंभवतीतिइन्द्रियसंयुक्तसिध्यत्वाघ
टेरूपवत्सिद्धिरितिअनुगतकार्यस्यानुगतकारणनियमत्वात् सवसमवायस्यैकत्वेएवरूपसमवायःसएवघटसम
वायोःपीतिवायोरपिरूपत्वप्रसंगइतिचायंवायोरूपसमवायमत्वेपिरूपाघन्ताभावस्यसत्वात् यतोरूपाघन्ताभावासद्रू
पितएवरूपसमवायोरूपिपीतवायोजकः ननुवायुघटयोरूपसमवायामत्वेपिरूपाघन्ताभावस्यसत्वात् यतोरूपाघन्ताभावा
सद्रूपितएवरूपसमवायोरूपिपीतवायोजकः ननुवायुघटयोरूपसमवायाविशेषेपिकथमेकत्ररूपमन्यत्रतदसन्ताभावइति
चेत् अधिकरणस्वभावात् अयमेवहिसम्बन्धोगुणेगुणेश्चपरेशक्तोनहितोःपरस्परंरूपवानिति किमत्रप्रमाणंमितिचेत्अनु
पलब्धेरूपप्रतीतिरेवप्रतीतिर्हिभगवतीवस्तुपगमनःशरणमितिभावः इदमेवलक्षणमाह यत्राश्रितासत्सदितरद्वयमितिछे
दः अस्मिन्नाश्रितासमवेताः तेनक्रियावत्वंगुणवत्वंसमवायिकारणत्वंचेतिलक्षणत्रयं क्रियावत्वंचयत्राव्याप्यवृत्तिजा
नातिमत्वमिहव्यवहारयोग्यत्वंधर्मइतिप्रतिपादनेनानुमतोतंकिम्वाक्रियावद्धीतिसतासामान्यजातिमत्वमिहविव
क्षितंगुणत्वंचगुणाद्यसन्ताभावानधिकरणत्वेनप्रथमश्लोकेवयविनिनाप्यस्मिंस्तत्रसर्वेगुणासन्ताभावानधिकरणत्वंप
नर्किंचिन्गुणसन्ताभावानधिकरणत्वान्नाद्यः असंभवात् नहिसर्वेस्मिन्द्रव्येसर्वेगुणासन्ताभावानधिकरणत्वंपतत्किं
चिन्गुणसन्ताभावानधिकरणत्वान्नाद्यः असंभवात् नहिसर्वेस्मिन्द्रव्येसर्वेगुणावर्तते असेप्यसंभवःसंयोगस्याव्याप

वृत्तिश्चेन्नसर्वैरेवद्रव्यस्यसंयोगास्यन्ताभावाधिकरणत्वात्नैवं यत्रयेगुणावर्तेतेतत्रनद्रव्यन्ताभावानधिकरणत्वंतस्य
णार्थः ननुतथापिगुणास्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिः तस्यापिगुणास्यन्ताभावानधिकरणत्वमेवः अन्यथाऽनवस्थापात्तात् नैवं
भावेसतीतिविशेषणीयं अतोनोक्तदोषः अन्येतुगुणास्यन्ताभावस्यापिगुणास्यन्ताभावाधिकरणत्वमेव अन्यथातत्रापिगु
णोवर्तेतअतोनातिव्याप्तिरित्याहुः तत्रअधिकरणत्वाभावादेवनतत्रतदस्यन्ताभावप्रसक्तापत्तेः किंतद्भावोंगीकारेणअतएवा
भावेसत्भावान्तरंनांगीक्रियतइतिसिद्धान्तः अस्मत्पितृचरणास्तुगुणावत्वंगुणास्यन्ताभावविरोधित्वं गुणप्राग्भावप्रध्वंस
योरपिगुणास्यन्ताभावविरोधित्वमितिसूत्रयन्ति स्म ननुतथापिद्रव्यादावतीतेगुणवत्वंसंख्यामादायरसादिसूत्रेव्यापकं नव
तत्रभावतःप्रयोगःमुख्योव्यापकाभावात्वैषम्यस्यापिसत्वचेत्तादृशेत्तिचेन्नरसादिसूत्रेगुणेषुसंख्यात्यागीकारेणसविनाभूतंपरिमा
णमपितत्रमतमेवं ननुकंपरिच्छिन्नमपरिच्छिन्नमाश्रित्यसंख्याप्रवृत्तेरभावयविनोहरितकीफलस्यद्रव्यसमवेतसमानदेश
तानुत्पात् मनुतेनोभयोःसमानदेशत्वाविशेषात् परिच्छिन्नपरिमाणयोरितिचेद्मतंतेवं अन्योन्यविभक्तापनोवह्नीन्द्रियप्रसक्ता
नस्यादिसिन्नत्रविस्तरः गुणलक्षणमाह समवायीत्यनिश्चेष्टःकारणंगुणइति समवायीसमवायाधेयः तेनाकाशादिभेदाभा
वेतेषामसूत्रितपरार्थत्वात् समवायपरेनद्रव्यस्वरूपस्यःनिर्गतश्चेष्टयानिश्चेष्टः चेष्टानिर्गत्यचेद्वेष्टाश्रयत्वंचोच्यतेते
नमूर्तेनचेत्यर्थोनिष्क्रियेनचेतिव्याप्तिः तथापिसामान्यविशेषयोरतिव्याप्तिःअनपेक्षंकारणमितिचेत्तत्कारणमितिपदेनसम
वायस्यापिव्यावृत्तिरिस्याहुः तन्नयतः समवायीस्यात् समवायेतिप्रसक्तिरेवनास्तिकिंकारणपरस्योपरिसमवायनिवासभाव

कल्पनयातत्कारणमितिकारणज्ञानीयंतेनविभुद्रव्यपरिणामत्वयविरूपादिनव्याप्तिः अन्येतुयोगिप्रत्यक्षज्ञानहेतुत्वावि
भुपरिमाणहीनमधिकारणत्वमितिनाव्याप्तिरित्याहुः तन्नतज्ज्ञानस्यविषयाजन्यत्वात् किंचयत्तत्रधिकारणंसामान्य
दिष्वप्रसक्तिरितिअभिव्याप्तिस्तदवस्थैवाअथसमवायीतिपदेनसमवायाधारतासमवायाधेयमात्रयुगपद्विवक्षितंतेनसम
वायकेवलाधारस्यविभुद्रव्यस्यतत्रासमवायकेवलाधेयस्यसामान्यादेश्चयुगपत्सत्त्वेनतत्कारणत्वरूपेयर्थीमितिचेयंत
त्रकारणपदेनकारणज्ञानोपयिक्षयासामान्यादीनांचक्षुरादेःसामान्यादीज्ञानेरभावादितियुक्तं संप्रतिपन्नतत्तत्क्षणंकर्म
भिन्नत्वेसतिमात्राधारत्वंगुणत्वं तत्रमात्रपदेनद्रव्यस्यनिवासःकर्मलक्षणमाह संयोगेचेतादि तत्रचकारोयुगपत्संयो
गविभागोप्रतिकारणंसंयोगेपयतः तेनसंयोगजनकसंयोगेविभागकारणेविभागेनसंयोगाकारणेनातिव्याप्तिः
द्रव्यमाश्रितमितित्वत्तत्कर्मलक्षणान्तर्गतं संयोगविभागकारणत्वादूर्ध्वेत्यव्याप्तिरित्याहुःकर्मणापदेनतद्र
हितद्रव्यसंयोगेविभागेचनातिव्याप्तिः तेनसंयोगविभागेचनापेक्षकारणंयत्तत्कर्मेतिलक्षणार्थः अ
नपेक्षसंचलोत्पत्तनतरोत्पत्तिकपरार्थीनपेक्षत्वं एतेनयत्किंचिन्मात्रसंयोगविभागेचजनयितव्येसंयोगविभागाभ्ययतया द्रव्यं
तथापूर्वसंयोगध्वंसश्चापेक्षतेतथापितदुभयंकर्मोत्पत्तनतरोत्पत्तिकंनभवतीतिनासंभवः सचकर्मणाद्येनवर्तमानेनांत
याःतथास्वतथाक्रियाप्रतिबंधकत्वात् कस्यकर्मणइंलक्षणमित्यनवस्थाकर्तव्यास्क्रियावत्कर्मेतिएतेनक्रियारूप
स्वकर्मणइंलक्षणंनारब्धइतिनिरस्तंद्रष्टव्यं इत्युलूकेनकारणमितिइतिशब्दःसमाप्तौ तेनेतावदेवास्माभिरुद्दिष्टं सर्वस्य

कार्य्येजातस्यकारणंनान्यत्कार्य्येमाह कार्य्यंधातुसाम्यमिहोच्यतइति धातुसाम्यमारोग्यं हेत्वायुर्वेदेतिनान्यत्रा-
नरपिशरादिकार्य्येमतीतिदर्शयति नत्विहपुनर्नकार्य्येकिमितिनोच्यतइत्याह धातुसाम्यक्रियाचोक्तेत्यादि प्रयो
जनमिति चकारोहेत्वोयस्माद्धातुसाम्यक्रियैवायुर्वेदप्रयोजनंनत्वायुर्वेदोधातुसाम्यमेवकार्य्यमुच्यतेऽन्यत्पुनर्विवक्षित
त्वात्तोच्यतइत्यर्थः आयुर्वेदोयमुक्तंकारणमप्यभिधातव्यंतत्रादिकरणमेवतावदाह कालबुद्धीत्यादि कालः शीतोष्ण
वर्षेलक्षणः बुद्धिःप्रज्ञा इन्द्रियार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगंधा तत्सहचरितानिद्रव्यगुणकर्मोणि इन्द्रियशरीरपयुज्यमा-
नानि तेषांयोगाःसम्बन्धः तस्यविशेषणंचयंमिथ्यानवतिचेति तेनकालादीनांमिथ्यायोगाःतथानचयोगोःयोगशब्दस्यर्थेतथा
ऽतियोगोःतियोगशब्दस्यर्थः स्वाश्रयाणामितिमनःशरीराश्रयाणांतच्चमनःशरीराधिष्ठानंचेत्यर्थः कथमेतदवगम्यतइति तंचबोधयि-
विपरीतइत्यादियोगमिथ्यायोगरूपः हेतुसंग्रहइति त्रिविधस्यव्याधिवास्यहेतोस्तंसंकलय्यकथनंएतेनकालादीनामतीतो
योगायोगमिथ्यायोगाइतिस्वयमेवाचार्येणप्रपंचेनवक्ष्यतइतिहविधियन्तेत्वाश्रयाणामितिसुकृतंतत्किंहेयमित्या-
ह शरीरमित्यादि स्वस्थंसंहतमनःनकेवलमेतदपव्याधीनामेवाश्रयकिंत्वारोग्यस्यापीत्याह तथाहिरजोनामेत्यादिनाभारो
ग्यानोवचनोहेतुस्वस्थंतत्कमारोग्यमित्यतआहेतिशरीरंमनश्चाश्रयस्यर्थः तेनशरीररोगाभावरूपस्यारोग्यस्यशरीरमाश्रयोमान
सरोगाभावरूपस्यतुमनइत्यर्थः आरोग्यहेतुमाह योगस्तत्सुखानांकरणंमनइति कालबुद्धीन्द्रियार्थानांसमः सम्यग्योगः सु
खानारोग्याणांकारणमित्यर्थः ननुसत्समानाशरीरंचेतिवचनेनत्रयमपाश्रयंशरीरमनसीव्याध्याश्रयत्वाज्ज्ञेआत्मनश्चकथं

यवस्थेत्याहनिर्विकारइत्यादि आत्मानिर्विकारोनिर्विकारोनिर्विकृतिःतेनचरोगत्वमात्मनःपरइतिसूक्ष्मःप्रेक्षावतानेनशरीरात्म
मेलकोयआत्मशब्देनोक्तेनव्याप्तंतंयमितियदुक्तंसंयोगपुरुषस्यचोविशेषोवेदनाकृतइतिसंयोगेपिचात्मादीनांमनस्येववे
दनाभवतीतिमनोमनःसंपृक्तेआत्मन्यपिसंपृक्तेसुखादयोनतुयथात्मानिर्विकारःतथाशरीरमपिविकारोस्त्विनाहीत्याहसत्वे
त्यादिसत्वमनःभूतगुणाःशब्दादयः तूक्तिर्यानिवहुवचनीनि एतैःकरणभूतैर्यैस्तस्यैकारणंभवत्यात्मानंभुनक्तीतन्यरूपएवा
त्मातत्कर्थंकार्य्यकारणभावइत्यतआहनिस्तृणमितिस्तृणंमनिस्तंतत्कथमितिनिस्तंयोरेकरूपत्वमित्यर्थोनिस
त्वंचपश्चिमेत्याहकश्चप्रमाणमितिं ननुरजस्तमोभ्यांहीत्यादिवचनात्तयोरेवविकाराः तत्कथंनिर्विकारत्वमित्यतआह दृष्ट्वापश्यतीति हि
क्रियातिदृष्ट्वासाक्षित्वंचास्यसारीरिमनिपारयिष्यामःतेनचयावतीपरमात्मनःसकाशान्मनआगतःक्रियाःसर्वाःपश्यन्न
रागद्वेषादिनानुप्यतेनचात्मात्रापिसत्वदुःखाभ्युपरतमानोनरागादिनासुप्यतेदृश्यमानरागादिविकारस्तन्मनसिप्राकृतवु
द्धेर्वासांख्यसिद्धान्तापरिज्ञानस्वभावः विमृक्तंविकारणंहेतुमभिधायमध्यहृत्संदोषदूषंहेतुमाह वायुरित्यादि
भवत्यकारोःवर्णोनेतिनस्यैवत्वंयत्रेष्यतेतत्रिरत्नंभवति सुकृतेनेत्यतःत्यानत्वेनदूषकत्वंदोषस्यं शो
णितस्यतुवातादित्रयत्वेनैवदूषकत्वात्तत्रयानत्वेनतुकिमिरंसाभंगेहेत्वन्तरनिरपेक्षत्वंदोषानपेक्षत्वम्वा भा
वेऽसंभवःवातादीनामपिहेतुत्वेपित्तेनैवदूषकत्वात्तृतीयेपिनकफोरव्याधिः नयोर्वानत्वापेक्षयोरेवदूषकत्वान्न
पटुकंपिलंपंडुकफः पंगवोमलपातवः वायुनाग्नेनीयतेतत्रवर्षनिमित्तंसुवहतिमर्मसंग्रहस्तारंभकत्वेतिलक्षिकारण

स्वभिन्नेवलक्षणं नहिवातादिप्रकृतिवत्श्लेष्मणिनादिप्रकृतिरुच्यतेऽतिप्रसंगात्कारणस्यनुद्रोषाणांस्वरूपकथनमात्रेणनुलक्ष
णमितिएतेनयद्दोषेणतेदोषःस्यात्तद्वातादिवत्प्रकृत्यारंभकंस्यात्तत्तत्कारभतेतस्माद्व्यएवदोषाइतिसिद्धं ननुमाभूत्प्रकृत्या
रंभकत्वंतत्कृतस्यापिदोषत्वमक्षतंविपरीतबाधकाभावात् नहिप्रकृत्यनारंभकस्यदोषत्वेकाचित्क्षतिरितिसएवदोषत्वंहिधर्मः
प्रकृतिकारणतावच्छेदकतयासिद्धेतेस्वेनप्रकृत्यनारंभकत्वेपिस्वीक्रियेतेतत्रअवच्छेदकश्चनस्यात्कारणतारितत्व
मितादितिअवदोषाणांव्याधानप्रतिसमवायिवमनलंघनाभ्यांक्षतिरनोत्पन्नकफनाशेसतिनपुनरुत्पत्तिनिमित्तनाशः क
र्यंनभवेत् यदुक्तं नवामएतेमिरिकंनणुल्लिनमिसादिसमवायिकारणनाशेचकार्यस्यनाशस्यावश्यकत्वात् तस्माद्दोषाणां।
निमित्तत्वेकथंमुसन्नेष्वाधौरोषोच्छेदाषौषधंविधीयते नहिदण्डकुलालापुच्छेदेउत्पन्नस्यघटस्योच्छेददृष्टिसाध्यं यत्रवा
यान्निमित्तकारणस्याधिकार्ये भवतितत्रनिमित्तकारणनाशाद्धिकार्ये नाशः यथावर्तितैलविनाशाद्धिनाशदृष्टिविजयर
क्षितःअन्येनुदोषान्नस्याद्व्याधिजन्यरोगनभवतिअथचनिरुपद्रवंदृष्टिस्वप्नकःनाद्दोषाणांप्रायेणसमवायिलंनिमित्त
त्वंतुव्याधिविशेषएवेति अअतएवयत्रव्याधिविशेषेनिमित्तत्वंतत्रदोषोच्छेदात्तव्याधिनाशेनभवेत् अनेनैवाभिप्रायेणय
थाहिविषूचिकानिदानव्याख्यानेमाधवकरेणाग्नेयेनाग्नेयेनाकाशबहुदृष्टरक्तौसश्रुतेनापिनिवेशितौ न
चकफस्यगुल्मंप्रतिनिमित्तत्वंतज्जन्यगुल्मेषुकफंकथंलिंगमाद्रभीवःनहिकुलालस्यगौरत्वेनघटस्यापिगौरत्वमितिवाच्यं कु
पितकफसम्बन्धादपित्तदुपपत्तेः जवासंयुक्तेस्फटिकेलोहित्यवत् अतएवकफजन्यगुल्मविषयकंप्रत्यक्षंतत्सवैद्या

पिविपरीतौषधोपदेशतयाज्ञानव्यभिचाराद्दृष्टभिन्नाश्चदोषाणांसर्वत्रशरीरेव्याधौसमवायित्वमेवभयकल्पनाया
गौरवपराहतत्वात् वमनलंघनाभ्यांद्रुग्व्याधिमिरंभकंकफनाशःकर्तुमेवनपार्यतेनेकजनांप्रतिनियतशक्तिकत्वात्क
फमेवनरजातमितिचेत् नचामयेहिंस्रादिनिषेधसमर्थाश्चैव वमनलंघनयोहिंस्रत्वसामर्थ्यमिषापानुपपत्तेःअपिचाशरीरं
स्वसंश्लेषव्याप्तोनामाश्रयोमहदभिधानेनशरीरमनल्पा स्वप्नमयेनव्याप्तीप्रतिसमवायित्वमुच्यते ततःशरीरंदोषद्रव्य।
समुद्रायएवसमुद्रायिभ्योभिन्नमेवेतिदोषद्रव्यसमुद्रायएवसमुद्रायिभ्योभिन्नमेवेतिदोषद्रव्ययोरपिसमवायित्वमागते नयो
शरीरमिन्नत्वात् अपिचदोषद्रव्यसंयोगोत्पत्तिसमवायिकारणंव्याधौ व्याधिसुखयोरिहसिद्धं नचायंसंयोगोगोत्पत्तिसमवायिका
रणतत्पत्तिसमवायित्वमितिव्याहोश्चदोषाणांतत्रमवायिसंसिद्धं नचादोषाणांनिमित्तत्वेप्रमाणमपिनपश्यामः तथाहिश्रुत।
विशेषोदोषाःसंप्रतिदोषैःप्रशमकारणमाह प्रशाम्यतीत्यादि दुष्टैर्हिदोषैःशरीरंदोषग्रहणेनतन्नुन्नव्याप्तयोभिन्नत्वेवि
कृतदोषाश्चनस्वाश्रयीभूतंशरीरंवमनादिप्रशमंकरोतितेहेत्वपाश्रयिनिमंगलादित्यादिव्याधिजनकम
दृष्टंतस्मिन्वमनेनलंघनेवाधिप्रशमंकरोतितेहेत्वपाश्रयंमुक्तिःशरीरमेवतत्रयोविशेषोयोगःतरूपेसंयुक्तपुक्तिव्यपाश्रयं सं
क्षोभनसंशमनाहितानभिघातहानेविशेषस्यार्थतानंसंप्रतिशरीरदोषाणांविकारप्रकृतत्वात्स्वतंत्रस्यशरीरदोषजनकत्वा
नादितत्प्रकृतंतद्देषनंचाह रूक्षइत्यादिपरोक्षेणतेषांशीतत्वंचाग्नेयप्रकाशसिद्धंनचाग्निदेहजनकत्वेनवासवायुविशेषगुणः
शरीरेवायुगुरुशीतयोर्यथावातादग्निवितप्तलोहगोलकस्यगुरुत्वशैत्यागमादुन्नीयतेअतएवशीतकारित्ववायुविशेषेणशीतसंपूरणेषूक्तं

नथेत्युक्तानुसोपेनोविवेशपवनोलघुःशीतोनिरुक्षःशोषायतेहेहस्यातिदुःसहरुजि अपिचाग्नीसोमीयत्वाज्ज
गतस्सभयोरेवतुल्यतयावास्यवायोश्चप्रवेशस्तुप्राग्शीतत्वेयथाजलानलयोःपरस्परधियानुल्यतयाःनुप्रवेशमनु
प्राणीतत्वंजलेअग्नतरणिवत्तुओष्ण्येशेसम्याप्रसक्तिर्हेएवंशरीरवायावपिअरुक्षमहिमासोमगुणाधिक्यमेवेति
शेसमुपपन्नंतुकंचअग्नीसोममयंविश्वंयतएतरुक्षेषतरुक्षति दृश्यतेचाशीतेननवायोर्हिहिरुक्षेनप्रशमनंकेवलदाताच्चे
चवोगेशीतमितिपित्तगुणेसलेहमितिसहशब्दःसदर्थेनेनरुक्षेसलेहमित्यर्थः एतेनस्निग्धेनापिसर्षपादिपतितप्रशमन
मुपपद्यतेजलानलास्त्रेपितेहरुक्षेणोक्तेनचतेजसाजलीयंयद्रूक्षंतद्रपितेजसाकर्षेनापिभरुपतदतिवाक्यंयतोरुक्षनियतएवायंभरतगुणानामाविर्भावस्तिरोभावश्च यतःपंचभौतिकत्वेपिद्रव्याणांकु
चित्कश्चिद्वेभरतगुणआविर्भवतिननुसर्वैःपथ्याशनसिद्धौदनोमधुरत्वेननुगौरवेमिसादिकिंवापित्तेजलानुस्त्रेन
सलेहमितुसर्गःपरानुतेजाहंशब्दस्यलेनरूक्षत्वंभवतितद्रूक्षतेनोपशमदृष्टितेयंअतएवजीर्णज्वरेनिरुंपितंरुक्षमि
तितत्रैवसर्पिर्वीर्यतेननुसामोस्निग्धत्वादितिभावःअतएवचिकित्सितेवक्ष्यतिरुक्षंतेजोज्वरकरमित्यादि नचवाच्यंय
दिसंसिद्धिकमपिपित्तस्यास्निग्धत्वमपैतितद्वातस्यापिरौक्ष्यंकिमितिनापैतियतोविचित्रा एवगुणाअप्रतिसेपणीयाः
प्रतिसेपणीयाश्चतत्रयेसर्वेहनदृश्यन्तेवातश्लेष्मपित्तलेहाहृदयः तएवप्रतिसेपणीयानान्येनयेचदृष्टत्वात्अन्येतुलेहः पित्तगुणोद्रवयोगनिमित्तकोनसंसिद्धिकःतेनलेहापगमःपित्तस्यमुक्तएवेत्याहुः ननुविपरीतगुणैरुक्तस्यमात्रेत

यान्नविपरीतरेशकालादिप्रतियद्दृश्यतेप्रशमोभवतीत्याहविपरीतगुणैरित्यादि साध्यत्वेनप्रामाणिकानांसम्मतस्तथोअ
स्तजेयेषजनिहतिमाहस्नेहनमित्यादिस्नेहनमितिवतत्वप्रभावरसायनादिनिर्देशंसाधनमितिसनुःतेनप्रवेस्तरिवेमरणंवा
ह्यस्तन्निस्नेहनमनेःरसायनतेजोजप्यतसरेवीमिवार्थेतरसनेनजानातिवक्ष्यतेहसाध्येषिवाधोयश्चिकित्सितमुक्तंसश्रुतेनतत्व
विरोधियतोरसायनाद्योबलवत्प्रभावाःअसाध्यमपिसाधयन्तिननुयद्दिस्नेहसन्दंवेषिरसायनादिनाजीवनमित्युच्यते त
द्दिनत्वरिष्टस्यजातस्यनाशोस्तिमरणाद्रतेइतिवक्ष्यमाणवचनंमरणारिष्टयोःकार्यकारणभावप्रतिपादकंविरुध्यतेरिष्ट स
त्वेपिमरणादशीनत्वेवंरसायनादयोहिबलवत्प्रभावात्तज्जमरणरूपकार्यप्रतिबंधकाःप्रतिबंधकस्त्वेवंकार्योनुत्प
त्तावकारणत्वेनकल्पतेनामपिदाहयुक्तकारणतास्तिअतेनुहिविपरीतंनियतमनियतंचात्तक्रियापथमतिक्रान्ताः के
वलंदेहमाश्रिताःदोषाःरुक्षेतियस्मिंस्तद्विरुक्षंनिहन्यतरुक्षेनेत्यतरुक्षेनसाध्येषजनंयस्निग्धंतन्निगदतेनियमेनमारुक्ष
मेवयस्मात्सर्पिरोषजन्यतदनियतंअनियतमुमरणंयस्मिंश्चरसयोगाहकिमेतत्तेयेवगुणकर्मणोविउतापरेणपीत्याहरू
यरूक्षादिगुणानांकर्मगुणकर्मणोरौपचारिकःप्रयोगःयथाद्रव्यमितियस्मिन्द्रव्येयेगुणकर्मतत्तस्मिन्द्रव्येअनुपलभा
दौरूक्षेवातंवेक्ष्यतेप्राप्तार्थेतिदोषःसंप्रतिदोषानभिप्रायतत्प्रशमप्रधानान्तत्साधनुयुज्यतोरसलक्षणपूर्वकंरसोस्प
तिरूक्षमाहरसनानुरूक्षादिरसनप्रत्योयोनुःसरसइतिरसलक्षणंहलक्षणमपिरसानामनुगतंरूपादिषुव्याहन
त्वान्नसाधुलक्षणमित्याहवक्रःअसाधुसिलक्षणंरूपंयथासश्रुतेनतुलक्षणंरसलेरसभावोवेतिवेचातिव्यापकंतयो

रपि रसनेन्द्रियग्राह्यत्वान्न तथातीन्द्रियत्वमेवेत्याचार्या पक्षं तस्याट्रसनेन्द्रियग्राह्यतागुणत्वान्नरजातिमत्वं रसत्व
मिति लक्षणन्नयावोद्द्रव्यमित्याहुः नस्तिरसस्यद्रव्यमिति समवायिकारणंस्तिमुखेनियथाआपः समवायिकारणंय
स्तिनिरपीत्यर्थः रसस्यकिंतर्हिअपस्तीकारणं किम्वाविशेषद्रसाहुनिवृतौवेसादिनिवृतौअनित्यत्वेनर
सोविद्यमानोजलस्थिताधारएवद्रव्यजन्यएवनृतिरश्रीयति वकारादिशेषेणमधुरादिलक्षणेपिआपस्थितीप्रस
यौनेनसोमगुणातिरेकान्मधुरःपथिव्यांतिगुणातिरेकाद्रव्यत्वादिनाजलपथिव्योरपिविशेषकारणत्वंसमा
णमुपपन्नंभवतिकिम्वाजलस्थितौविशेषेनकारणेसोमगुणातिरेकान्मधुरद्रव्यादौतुखाद्यएवतथासन्निविशतेय
थासोमोतिरिक्तोभवतितेनतत्रापितथाजनहेनसन्निविष्टाःखाद्यएवविशेषेहेतवइति विशेषेचप्रसयाःखाद्यस
पदतिआकाशवायुमयोमधुरादिविशेषनिवृतौप्रसयानिमित्तकारणानिनपुनः समवायिकारणानितेषांनीर
सत्वादितिभावः रसान्निर्जन्तेआयुरित्यहि रसानांकार्य्यमाहस्नाहुस्नेत्यादिअत्रप्रशमकस्नेतयेरसावात्ता
दीनांप्रोक्तास्तद्वतिरिक्तास्तुवर्द्धकावोद्व्याद्वतिमद्रसंचक्रौतेनकटुम्ललवणात्यादिपदमधिकमेवेति अत्ररस
कर्म्मातिरेणैवगुणधार्य्यविपाकानामपिकर्म्मनिर्देशःकृतएवयतोमधुरादिरसपुरस्कारेणैवसर्वेगुणान्वीर्य्यवि
पाकाश्चान्येयतत्रकार्य्येवस्यनिभतोवशिष्टंप्रभावकृतंद्रव्यकार्यंवहुप्रभावमेवेनद्रव्यमेवमाहकिंचित्यादि हो १९
षप्रशमनमामसकटुरलभादि धातुप्रदूषणंयवकमंदकविषादि स्वस्थवृत्तौस्वास्थ्यानुवृत्तौ मतंकिंचिद्वृत्तिर

तत्रपार्थिवादिकानांरसजलादिप्रकारान्तरेणापिद्रव्यभेदमाहतत्रपुनरित्यादिगच्छतीतिजंगमंस्थिरंपृथिवीजा
यतइतिऔद्भिदंवृक्षादिरूपप्रकारद्वयव्यतिरिक्तःपथिवीविकारःपार्थिवंअत्रद्रव्यशब्देनपार्थिवद्रव्यभेदाभिप्रेतेने
नजलादिलाभ्यादीनामग्रहणंद्रव्यासिनैवाभावयद्यपिजंगमानांतत्वेहभपंचत्वेनप्रधानास्तथैरिहसमुद्दिष्टंतथाप्य
वृक्षत्वमत्यन्तसंकीर्णत्वाद्यतेनपार्थिवभेदजंगमानांतांविवृणोतिसिंहवर्णेभित्यादिइहयद्यपिसिंहोद्वः सुवर्णो-
भिर्मेलतेनरजतताम्रत्रयोशीशलोहतिमिश्रितार्थवचनोहाःसमलाःशिलाजतुपाषाणंपंकजादीनान्तुमहमुद्दि
ष्टग्रहेनसूचितंउद्देशोत्यकथंसुधागोपिकाआलंहरितालेअंजनेसौवीरंजनादिफलेवेनस्पतिरितिपुष्पंविना
फलेविशिष्यवेतुम्बरादयोवनस्पतयःपुष्पेवीनस्पत्यःप्रलेरप्रीतिपुष्पानंतरंफलभाजत्वसंभवःफलयोगाभा
वेतिफलान्नाःपाकाताःतत्रफलातातिलमुद्गादयःपाकभ्राश्चदूर्वादयइतितेषांफलाभावान्नग्रहणं तानेहि तिल
मुद्गेः चुम्बिरासमुद्गौमणऔद्भिदःसंप्रत्यैवजंगमौद्भिदपार्थिवद्वयेयत्प्रशस्तंतदाहमत्स्यादिषोद्व
शेतिद्वेःहस्तिनोंद्वहन्तफलागोदुग्धाद्यमेचनागद्वतीतिभक्षयतेरसेकेहेभवतीवचाश्यामाश्यामस्त्यन्तवन्
अधोगुरुतद्वराकः सघलचर्म्मकषायश्वेतनामाअपरातिताप्रसक्रेणीस्तीविभीतोद्वेपमफलाशणपुष्पीतृणा
वणविषाणिकाआवर्तकीकाअजमोदा——द्रवन्तीचांवितपत्रद्वतीक्षीरिणीदुग्धिकामत्स्यिनीगंधमनाहिनियोग
माहशणपुष्पीत्यादिशंखिनीत्यादिशंखिनीत्यादिश्वेतभुना——तकंयष्टीमधुभस्यवरापीमूलंसश्रुतेप्रशस्तमुक्त

मूलेनैवचव्यवहारस्तथापिपूलिनीमध्येपाठात्विरेचनंप्रतिफलमेवप्रशस्तंतेयंधामार्गवःपीनसोघः इत्यादुः
लिखालाबूजीमूतोलोषकमेरः कृतवेधनंज्योतिष्मतिकाप्रधीर्व्योदकीसैकरंजहूंबंप्रसरकपुष्पीअपमार्गःअन्नः को
रंटपुष्पीनीलभृंगराजपुर्णीमोरटःआस्फोताशरत्काल्प्रभवमेवफलंग्राह्यंअतऊर्द्धंहरितपर्णीश्चशारदमितिक
श्चित्वंगुणरोचनिकाफलिनीनांपंचकर्मविनियोगमाहधामार्गवमित्यादिनलःप्रच्छर्दनंहरितेशिरोविरेचनेअ
ञ्जनंहरितेलेहस्नेहेरस्यर्थेमितिफलस्यर्थेअत्रह्रीस्त्रमेवप्रशस्तमितिस्त्रीलिंगपरिग्रहोदर्शयतिअथविषप्रमिश्र
नेनकेवलस्यविषस्याल्पत्वेअगदस्यचनविषप्रयोगयोगित्वमितिनपीनसंउक्तमंशमर्मोच्यतेहरितेआरेग्यक
रःसर्वकर्मस्वात्अधोगमितिअधोगतंपित्तंविरेचयतिनोर्द्धंगंयथासामर्थ्ययोगतइतियावद्दोषशक्तियोगोमात्रा
णांतथामनस्करमितिकृतंपथ्यंकृतमूलिभिरितिपथ्यहरीतकीयोगादूर्द्धंनेतव्यायाअभ्यन्तरोमालुआसह
रपत्रोद्भवःएतीकःकणेहिंगुवरंजःभिल्वकेलोध्रःकृष्णगन्धायाअपिचहिः परिमार्जनेतेनशोधनैस्तेयंओषध्यो
येभ्योहृतआहृताहृओषधीत्यादिओषधीनांयोगहानस्यप्राधान्यंदर्शयतिनतामज्ञानेत्यादि अथसम्यग्व्यस्प
र्शेवज्रस्यकिंलक्षणंकिम्वाउपादेयस्यवैद्यस्यलक्षणमित्याहतद्वेत्यादिकथमारोग्यार्थेवैद्यस्यसम्यग्योग ज्ञा
यतइत्याहसम्यक्प्रयोगमित्यादिअध्यायोक्तमर्थमाध्यायान्तेसंग्रहणातत्रश्लोकाइत्यादिनचध्यायोक्तोर्थः २०
संग्रहेणोच्यतेनामतत्रश्लोकाइतितुव्यर्थंविनापितत्रश्लोकाइतिवचनेनतदर्थस्यलब्धत्वात्प्रसक्तानुप्रयोगि

त्वाच्चनहितत्रश्लोकाइतिवचनंप्रकृतेकिमपिसाधयतिएवंवक्ष्यमाणेपिभवतिचात्रेतिनवाक्येप्रयोजनाभावान्नअत्र
केचिदितिहस्यधर्मेणलेषुरुक्त्वात्वैद्यहिधर्मेप्रवीणार्थेनहचनकःतेनानन्तरमकीर्णपञ्चकर्मोपयोगिद्रव्य
स्यतथापञ्चकर्मप्रवृत्तिविषयस्यवाभिधानार्थेमपामार्गतण्डुलीयेत्यभिधीयतेयेनुविवरणस्योद्देशक्रमानुसारित्वा
द्वक्ष्यमाणोद्देशक्रमस्यैवाध्यायसम्बन्धोद्देशमाहतेरचुरेशंक्रमोवश्यंद्देशलक्षणेरणसाधनीयइतिकिञ्चित्लाघवं अ
नायामार्गवीजीयइतिसंज्ञायांप्राप्तायांनतण्डुलीयइतिसंज्ञाकरणंनिरूढापाणेवायामार्गवीजानांग्रहणार्थंवीज
ग्रहणंचअंकुरजननसम्बन्धवीजानाजभवानामेवतण्डुलानांग्रहणार्थंतत्रप्रधान———शोधनत्वाच्छिरोविरेचनद्र
व्याणेवप्रथममाहअपामार्गइत्यादिएतीकाव्यपामार्गकीयेनुनरिहोच्यतेनरुच्यार्थंएवाध्यायान्तेएवंसंज्ञक
रणेत्यादिनाश्लोकद्वयेनसमाधास्यति अजगंधाअजमोदाचिल्लीशोनुवापत्रिकंफल्गुवणद्वयंसोवर्चलंसैन्धवंच
एषीकाकाशमञ्जीरकंसुरसानुलसीकुठेरकंकुठारलिआर्षेत्रिपत्रकःपर्णासःज्योतिष्मतीलताशुटकीअयं——
यवक्षःसमशब्दश्चिरोविरेचनानामित्याहुःअत्रेतुयत्रगतंतत्रश्लोकाःभवंतिचात्रेत्यादिनाव्याख्यातेतत्रगतपद्यव्यक्ते
द्रव्यद्वयशोधनार्थंनेनागतपद्यव्यक्तेरंद्रव्यद्वयेनपरेणवक्ष्यमाणेनमंडलुयोगद्वयेनाभवंतियत्रपुनःश्लोकवक्ष्येप्यध्याये
संग्रहश्लोकारंभतत्रश्लोकाइत्यादिकथ्यंतेतत्रापिसंग्रहश्लोकेनैवंद्रव्यशोधनैरितुंयत्रगतंतदपिकथमितिगद्द
त्तितत्रभवंतिचात्रेतिकरोतिहेतुविपाकेरोगमहेतुःसचानुबन्धोनायंरोगद्यादिनोक्तःआगमस्यप्रवर्तनमि

निर्हितार्हितंसुखंदुःखमित्याहिनाशेषं सुगमं रत्नश्रीशिवदाससेनविरचितायांवैद्यकतत्त्वप्रदीपिकायां दीर्घजीवि
तीयःसमाप्तः पूर्वोध्याये पञ्चकर्मयोगमुक्त्वौषधानीकलिविरेचनानितथा पञ्चकर्मप्रवृत्तिविषयेपि
तत्रनेत्रः तेनानन्तरमवशिष्टपञ्चकर्मयोगिद्रव्यस्यतथा पंचकर्मप्रवृत्तिविषयत्वमपिज्ञानत्वमयामार्गतण्डुलीयोभि
धीयते येतुविवरणस्थेहेशकृतानुसारिस्वाहृद्यमानोहेशगतेयमेवाध्यायसम्बन्धेहेतुमाहुस्तेरप्युद्देशक्रमोवर्ण्यहेत्वन्तरे
णसाधनीयइतिकिंविद्वांसंप्रतिसंज्ञायांप्रज्ञायांनण्डुलीयइतिसंज्ञाकरणंनिरूपणाङ्गमेवापामार्गचो
ज्ञानांगग्रहणार्थंचीजग्रहणंचभंक्तुरत्नननसमर्थनुबीजमवाप्तमेवनण्डुलानांगग्रहार्थं तत्रप्रधानांगशिरः शोधनत्वा
च्छिरोविरेचनद्रव्याण्येवप्रथममाहअपामार्गस्तेषांशिरोविरेकाभ्यपामार्गोहीनियतं पुनरिहैवोक्तोन्यत्रापाध्याये
एवंमूलफलेसाहिनाम्नोक्तहूयेनसमाधास्यति अनन्तंधात्रजन्तीदार्लुओनुएपिकफलत्वणहूर्यसैवचैलंसैंधवंचय
थीकाकृष्णजीरकंमुरसातुलसीकुठेरखुंखुरतिमाकणिजूकःपर्यासःलक्षणाहूर्यसैवचैलंसैंधवंचज्योतिष्मतीलक्षणपुट
कोऽयंवर्गोव्यक्तःसमस्तश्चशिरोविरेचनोयोज्योगंस्यान्नतुकंसमस्तंवर्गमहैम्नायथानामभयाधिपेनि शिरस्तस्तिगौरव
हरसनेनमूलहरसेनचसम्बध्यतेत्रिभिर्वापिहिंहुशिरोगलएवोध्वंगतेविरेचनसाध्यान् प्रमोहकोमलौदृष्टि
णापटुलम्बावमनहृद्यमहमहमिसौहित्योमूत्रकृच्छ्रवेधनेदोषकर्मेदोहृत्पाकुलिकास्यायुःउपस्थितेतिग्रामाशयंगत्वा
हृल्लासहिनावहिर्विगेमोन्मथोश्लेष्मपित्तेतितिक्तस्यविरमनविषयस्यैकफस्यानसम्बन्धात् यदुक्तंस्थानिस्थानगतंदोषं

स्थानिचसप्तमुपावरेहिति हिहमहृषयन्तिस्मयोगाभियोगास्तेहहृतियेषामभवन्तीत्यर्थः एतच्छिरेरेचनेरपिज्ञेयं विरेच
नहृद्याण्याहनहृतामिलाहिनीलिकामीलनुनासनत्वक्पर्णकाकमिक्षवंगुडुचीदेवदालीसोमवल्कंदीप्तिरिणी दु
ग्धिकाश्वदंष्ट्रैकाकरंजहवन्तीविडंगमयाहनीमिसुंहतुलसिमिशिग्रुं हेषेहृतिपित्तेकफपित्तेवातेपयस्येनाक्षीव्यनेवि
रेचननिर्वहणलेपनात् यदुक्तंपित्तस्यकफपित्तसम्बाधितास्यगमनंहृल्लासहिक्काश्यामत्वादीनाग: पक्वाशयगतेहृति
पित्तास्यस्थेवपक्वाशयमनमनोमुत्रेहृत्यर्थः मिहहृद्याण्याहपटोलिम्लेत्यादिकटुतिक्तंपटरंगंपटोलंहृत्सर्षपंतेलवसा मज्जा
नःलवणानिसुनंपंचलवणानिअम्लवेतसेपुनिहहेपुनरुक्तमुक्तमाहअनएवौषधगणान्तर्संकल्प्यमनुवासनविषयेऽभिहितः
हृतिस्मरेहृद्यंमहहृत्सनेनरोगमिहहिक्कीयारोचकप्रसक्तंपंचकर्मसुचयतिपञ्चकर्मोणियथाकार्याणितद्वहुलामीत्यादिस्ते
हृत्येहृत्यपाहनेरुपस्थितेउरस्त्रिलेहेवाक्षेपणमित्यर्थःअत्रपंचकर्मणइत्ययोगाहृद्याभमविशेषेकभिहृनुवासनस्यान्ये
योक्ते ननुतेहृत्येहृतीनिपदहृनेनः वमनःप्रसनत्वेनभिहृमनुवासनं नस्यकर्मेतचोक्तंकर्मपंचविधंधुवेरितिहृतेन
स्तेहृतिकोपसंशुद्धैःपैञ्चकर्मेतिलक्षणमुक्तंभवतिहृत्यैकेनिरूढवतश्चहृत्यैकेनिरूढवतश्चहृत्यैकेनिरू
रसःमात्राकालविधारूपलमाहमात्राकालेत्यादिहेहृदोषसंपत्तयामेषजस्यसोजसःसुखितःसिद्धिरेवाणिस्यात्वमणादि
रूपाण्यभिधानहर्षनरमेषजसेनयथासुरभिधानुंप्रतिधानुंप्रतिजानीतेभवतुहिमस्त्रिपक्षगुरुविधावल्लासाध्या
वपायसाध्यावनार्तवौहृद्यौहृद्यसुरहेतिस्त्रिपित्तयाकर्मव्याहीकानुषङ्गेपरिमाणयोगेतेयंअत्रतनुसाधारे

षज्जारोनांप्रमाणंनोक्तंमात्रायादोषादिनेहनाभियत्नस्यात् पीप्पलीसादोऽनुपसाधितेतिवचनेननेषज्जादिनामुचितपरि
माणग्रहणंस्थितंवृद्धवैद्यव्यवहारानुज्ञानायमितिअयमर्थोविस्तरेणज्वरचिकित्सनेवाच्यइतिनेहोच्यते दधिस्थःकपि
त्थःएषाम्लकल्कः तक्रंपञ्चजलस्थानेग्राह्यंनीतिशुभ्रछेदःसर्वानेवृतिवातानीसारेखल्वपंचमूलसाधितस्यःकपित्थःएषाम्ल
म्लवेतसःतक्रंपञ्चजलस्थानेग्राह्यंनीतिशुभ्रछेदःसर्वानेवृतिवातानीसारेखल्वपंचमूलसाधितायवागूर्हीताभुवोवेत्र
तीसारेवृतिजातकल्पुरश्रेणातर दाडिमाम्लेतियावत्तादाडिमेनाम्लसम्प्रवृत्तितावदेवदाडिमैरेवयत्रिसर्थः पयसीत्यादिनग
रेमद्यमलकंवतक्तानिसोऽजातोरक्तोष्टुनलनोत्पलैरितिजातकर्णसम्बन्धात् अन्येतुनागरंशुण्ठीमपुरयादित्यादिग्रा
हुःअत्रपक्षेसावस्पएवपक्षेनोएकैवयवागूःसाम्लामितिदाडिमाम्लेदाडिमेनाम्लसम्प्रवृत्तिकालेसर्वत्रैकारसुकिकाप्रारभ्य
हीकेत्यारोपितमात्राग्रहणंछेदःगवेधुकान्तिसारेगवेधुकंनण्डुलवज्जंएतत्तुनण्डुलस्थालेवृहत्तिलेतिमिलानांकल्कः कु
शमलकेसादोश्यामाकवीजंतण्डुलस्थानेयमकरसादोयमकेघनेनेलेसंस्कृता इसर्थः मदिरयाजलस्थानेएणकेसादोश्या
कादिभिःसमानेयेवागूंसाध्यानिस्यतीतिपुरीषवद्वैकल्पेनाधःपुरीषंनिःसरतिअदधिस्थाम्लशब्देनकपित्थस्याम्लावस्था
यामेवग्रहणंसूचयति तक्रसिद्धेसादौ तक्रमुरुकस्थानेपिप्पलीकल्कलवणः अत्रयमकंपरिभुज्यनार्थे समासविद्धेसादौतण्डु
लमाषविदलतुल्यंमांसंरसजलस्थानेघनंपरिभज्यनेत्यादौक्त्वाप्रत्ययप्रकृतिकेवेयं अचमदशब्देनविषजशैरिभसमहानांच २२
यागानांग्रहणमविशेषात् अथायामागेनपटुलात्पटुलस्थाने पीलुंगोधामांसरसंशुष्कजलस्थाने प्रतिलोमतनुमत्स्या अ

धायानसंमद्दकएतेनिक्षुवालिकाशालिरसाद्दीर्घजीविनेमहिलीफलिनीमूलेपिप्पलीनामपामार्गमूलस्यनोपनरभिधा
नेऽपपतिमाहएवमित्यादिमूलफलग्रहणेहेतोरितिअस्यमूलेनव्यवहारेऽस्यफलेनव्यवहारइतिहानुमितिमर्थः पेक्षितपंचक
र्माश्रयत्वलक्षणाधीमिरपर्थः यद्यपिमहिलिकाफलिन्यःद्वेपिजिवितीयेग्रहणपुष्पीवचिमीचेत्यादिनानंचेनपंचकर्माश्रयत्वे
नानुक्तत्वात्पाठीरमुरुमप्रभेदेनाभिधानेपंचकर्माश्रयद्रव्यगणेःनभिधानात्पंचकर्माश्रयत्वेनाग्राह्यत्वमप्यमा
णंस्यात्तथापिपंचकर्माश्रयद्रव्यगणेपाठीरमुरुमयोरनुक्तेपंचकर्माश्रयत्वेनाभिधानंपुनरिहैतत्प्रयोगसिद्धयर्थं एतदर्थमेव
यत्रवचनेनवेद्योक्तिस्तत्रतंत्रयुक्त्यापेक्षयाग्राह्यमितिमानिसादिरुपपत्तावामपेहिंगुनिर्यासेतत्रशोफापस्नानेप्र
तिषेधः एवंश्रीशिवदाससेनविरचितायांचक्रदत्तव्याख्यायांवातव्याधिचिकित्सायामामवातप्रतिषेधः समाप्तः अथविषंहिनेषज्यमनाः
परिमाणेनैवहिः परिमाणंनैवनञ्समस्यमनुक्तेहितिपाठमिषानुमारवधीयआवसने यद्यप्यमीवक्ष्यमाणायोगाःकुत्रचि
द्विषितत्रवचनमुक्तिलालापीरिक्तमेषजवत्तेः नपरिमाणेनोपपरस्तुनेयहिः परिमाणेनोपपरस्तुनार्थमङ्गेलाह
तिनोक्तमाणंकांक्ष्यतेनवनोलकेटिः स्वर्णहेरेवरः करवीरश्वेतकाश्मीरकाःपटन्ति करवीरस्तिरीटोद्वाःवंशि
श्वेतोजैनस्तरुणपत्रवंशिलोमसोपातुकाणीसलमलपत्रम्लाकुलगंधपलिकुरुकःपर्णासभेदः पीलुश्वेत
औजपर्णिवंशपत्रंसुनलनःप्रवालाजाशीपलवाःसिंधुनोरनीलंजनंरसांजनं मनःशिलेसादोऽर्जुनस्थानेसादोऽर्जुनस्थानेः
जनेतिकेचिद्वदंति अभयेपिआगारधूमांजनसर्जनोप्रकाशीशमुस्तामिमनःशिलेतिपक्षेतुहरितालंहरितालं अर्द्धरू

पैप्पलीहैप्पलीकैः गोपित्तपीतारक्तिपीतगोपित्ताक्तिम्वागोपितभावनायापीतवर्णी परमतर्पणसिद्धः चूर्णीकृतानां प्रदेहश्चूर्णप्रदेहः प्रदेहोलेपः प्रदेहस्तादृक्कर्णवेधौयोगतोकुष्ठरक्तगोमूत्रगोपित्तादिभावोक्तं तत्तत्तांयोगानांविषयमाहवृष्णीसादिसुरसःपर्णीसःसर्षपैःपिंडितंनुम्बुरुस्वनामख्यातेवर्षेकेचनैर्मुखकंचणचोरपुष्पीप्रथमैस्तैलाक्तमिश्रयः तेलेदेहसर्षपैः अम्लतासंगतुसकंकटंकटेरीदग्धहरिद्रासैंधवंकणतर्णगंधकोगा तैर्हरितप्रदेहातकुष्ठहरं प्रपुन्नाटनागजःहयमारकसपकरवीरस्तत्कूतथामज्जंचतस्वपत्राभावेनग्वासंतुषोदकंसतुषैर्यवैः सत्थानविशेषकर्तृ कोजिकंपलाशस्यमूलोद्भिदोः कुष्ठभेदलादपीतृप्तदाहूर्णोगनिसुरसः सपलाशनिर्हरसःअथेतुपलाशस्यामूलःअजमनःशिलारीनांप्रत्येकंकर्षः तुषोदकंपलाशनिर्हरसोवाआरुकमानहरत्याह पर्णीनीसादिनाअश्वहनछुद्रान्तेनैकोयोगःअथेसप्तापीतिकाश्मीराकाःपठन्तिःअश्वहनछुद्रैःकरवीरपत्रैःतैलफलानिएरण्डफलतिलादीन्यम्लमितिकांजिकादियोगान् आरग्वधोलवृद्धादीनांमज्जानोचामिषंगिरक्षिपिशितंपेषंदेशावत्तिसप्तरात्रंगंधमपानात्औषधान्यगुर्वीनिजरायाध्यायेप्रतिपास्यानितेभ्यस्तिद्रैःलेहैर्गतिंयोजनशतान्तिकथयन्तिभैरवेशतादूशतादूशतपुष्पामधुरिजेमधुशेषःशिवकंसिद्धमितिचतद्रुप्य पुनंसतत्किंचिदन्योसाधितंनतन्नएवपादिकाप्रयोएतदरीकंपुंडरीग्याकाश्मैलोहसुगृहएवकाद्रोग्रनःचोरकंचोरपुष्पीप्र पैण्डरीकादिभिश्चोरकानेवेकोयोगः चालेसाद्रैनलदंमोसीप्रातादूशतपुष्पामधुरिकोशेवालेसाद्रैतुंगःपुन्नागःअ

मृणालमुशीरंकानीयकंकानियावद्वंलतामुंडिष्टारोन्द्रीगोनोवसकंदीनलिनंकमलेयंसोहरंलभाकुशकाशयोश्वमूलंसितादिरेवकान्तरकोकेगःजनधीनकंएरकाहोलानंचएतयोरपुष्पीविषमित्यादिभोगान्तरंसिधुवारेभिर्गुंएरीनागजंकमुशीरंहेमनागकेशरंअभयमुशीरंआम्रायार्थेसंगृह्णातिहेत्यादिहृतिश्रीशिवदासेनविरचितानांचक्रदत्तप्रदीपिकायामारग्वधीयःसमाप्तः मेषशृंगचतुस्नेपारिष्ठेप्यान्पूर्वोक्तपानुकल्पेषशृंगिवेषशृंगीमाम्रिष्ठीयमाहअथेत्यादिआम्रीयंतदस्थिनेआम्रयस्तस्थैः तेनषडूषिवेषशृंगस्यशतमित्यादिचाम्रिष्ठकुसकुसोध्यायः षडूषिवेषशृंगस्थिस्थैःयः तेनयदुक्तंषडूषिवेषशृंगशतमित्यादिषडूषिवेषशृंगाभिधाः एतदूयमपिकुसकुसंहेयंप्रणीतमित्यन्तरंयपत्रभाषायांविहस्वस्तिपरंग्रहयतेतत्रापितद्रूपमानंतुद्राक्षंनाध्यायंतत्कारणंविवेचनंचरकस्तेनेयोगहृद्यंतेनत्यद्वयस्यदोषाभिप्रसक्तिःवस्तुतिपत्रकाल्पेउभयमाहेपमनविरेचनार्हविरेचनशक्तंसमतद्रूपंसंग्रहेनेतुद्राक्षमत्रेपकल्पेवोपनिषत्प्रसुपयुक्तरद्यस्विरोपदेशस्यामपक्तिषद्भेदोक्तेषडूषिवेषशृंगप्राप्तानेवविरूप्योनिचपक्तिंशमित्यादित्रयस्त्रिंशतमाधिकंयोगशतमित्यर्थः तदधीकमित्यर्थेशदन्तविशंतेर्द्वित्रिंशीमन्तकोद्वेपटुमेहः पाण्डुरोगवातीनद्वोषकृत् कृतवेधनंश्रोत्रिकाम्रपक्षिंशदित्यारभ्यकृतवेधनान्तायोगावमनस्य शतमेवमादिनातुविवेचनयोगान्ताद्रूपाम्रपाममूलानवनवेतिअरणमूलानवतमत्रेतिश्यामान्तरोवधिपाक्षितिविवेचनविधौविवेचनाश्रयाद्रूपिविवेचनामिकरणानित्यतिलेग्रन्थकर्तृभिरुक्त्वाकृतिपत्रंयत्रापिचैरण्डतैलनाम्रपारसादीना

मणिविरेचनाश्रयत्वंसम्भवतितथापितेषामिहनग्रहणंकृतमन्यत्रैकस्थाने विरेचनाश्रयत्वेनानभिधानाद्ध्यायादिप्रतिपादितेहपुनरेषां
नयोगादिदृष्टेर्विरेचनाश्रयाइत्यधिकृतमितिचक्रुः अन्येतुएरण्डतैलस्यफलाभावतयाफलग्रहणेनैवग्रहणंलभ्यतइत्याहुः
वराद्यानामप्येतद्द्रव्यसंस्कृतानामेवविरेचनत्वमितिचत्सत्यंषण्णांविरेचनाश्रयाइत्याहुः अत्रपंचकषायशतानिपंचाश
न्महाकषायाख्यानिचव्याख्यातानिभविष्यन्तीतितदुक्तंह्रींह्रींपंचकषायशतानपरतिविशेषेतिपंचकषायशतानयइत्यादिमधु
रस्थासौकषायश्चेतिस्यादिसर्वत्रकर्मधारयः तत्रैसंहतसनेनवणवर्तनामेवमधुरादिरसानांकषायसंज्ञेतिस्वतंत्रसमयो
पमितिसुतंत्रैतत्तत्रपंचविधकल्पनायाएवासम्भवात्तथाहिनवनेश्वरसेनासेवितयाकल्ककल्पनापिनसम्भवतिल
वणेद्रवयोगात्तथानीयतापतेश्चूर्णेत्वनुपपन्नेतथापिलवणस्यचूर्णेरूपतापर्वतस्याश्चूर्णरूपतानेनकेनचणा
क्रिविशेषमापाद्यतेतिचूर्णेकल्पनमेवकल्पनायाःशक्तिविशेषकल्पनमुत्तरत्रएनद्ग्रहणमनुपदमेवप्रतिपा
दयिष्यतिभ्रमशीतफाण्टकषायकल्पनात्तुभक्षकार्थेनानुपयोगस्यतत्संस्कारद्रव्यस्यरसात्मकावयवानुप्रवेशार्थमुप
दिश्यतेलवणेचैतन्नसम्भवतिलवणंहिद्रवसंबन्धेनसर्वात्मनेवद्रव्यमश्नातेभवतीतिकल्पनानामसंभवाद्देवलवणस्यनक
षायसंज्ञाः सुरसस्तृणादिएषांलक्षणंयथा क्षीरसः सुरसःशोफःकल्कोऽत्रपठ्यतेयेनः कथितस्तिक्तशीतःसर्वेषु
पितोमनःप्रियोलघुपेम्णरिनःफाण्टस्तमभिधीयतेपाठकषायइतिकषायशब्देयंसुरसादिभिरपिसम्बध्यतेतेनसु
रसाकषायः कल्ककषायइत्यादियोज्यं नेषामितिसुरसादीनांबलापिचमितिमृदुत्वंवीर्यातिशयेगौरवंच नत्वेवमिसा

दियस्माद्ग्राह्यादिवनमपेक्ष्यैवसुरसादीनामुपयोगस्यवैकारणात्सर्वाणिसुरसादीनिनसर्वत्रपुरुषेव्याधौवापयु
ज्यन्तइत्यर्थः एतेनकल्पनानांप्रयोजनमुक्तं जीवनायुषेहितोजीवनीयइत्यर्थः एवमन्यत्रापि षड्विरुषेधावर्गः षड्वृ
एवंचतुष्करसाहिषधिवोर्ध्व अजीवनीयाद्योषडूषणानत्वंवक्ष्यतेयतप्रथमान्तत्वंतत्रापिप्रायोद्रव्यान्तत्वमिसा
हित्यमेवकथनंवैचित्र्येणग्रन्थस्यपुष्कलाभिधानतांप्रकारान्तरपरत्वंतेअर्थंचशास्त्रगुणाःयद्भूयसिरोगाभिषग्जितो
येविमानेअनवपतितशस्त्रकल्पंसुकल्पमभिधानमितिसादिशब्दस्तुगुणरहितस्नेहनस्नेहनाभिनासःस्नेहोघृतसादिरि
त्यस्यसर्पिरादेःस्नेहनक्रियायांसहायतेनोपकरोतीतिस्नेहोपगामद्रव्यकारकः एवंस्नेहोपगत्वंविरेचनं पुरीषविरजनी
यस्यसापुरीषविरजनीयस्नेहोपसम्बन्धनिरसंकरोतीतिपुरीषविरजनीयः एवंमूत्रविरजनीयस्यापिव्याख्येयं शर्करेवतीर
त्नमीनीकाशःशैलेयःनिपुनमेहरोगेष्वप्यमाणेवातविकारः सिंदूवारीनोरर्थेप्रणमनानांवातं प्रसन्नतुकूलत्वा
त्स्नेहनिनास्यायनरंतिविकर्तंस्नेहनिर्वहनमपकृत्यप्रकृतौस्थापयतीतिस्नेहनिर्वासनास्यापनः एवंस्नेहनोनिरूपण
शरीरंप्रकृतौस्थापयतीतिवैरूपनास्थापनः संशोधनानंतरस्थापनः वर्यस्थापनरूपत्रयःशब्देनग्राह्याद्येविनमुच्यते
मलकषायानुपसंहरतिवृतिस्यादिलक्षणेग्रहणंयेमिलक्षणंजीवनिवत्यादिरसग्रहणेपर्यायैःनतुग्रहणार्थेमिस
र्पेःव्याख्यातारतिजीवनीयादिसंज्ञामात्रेणोद्दिष्टाःविम्बमहतांकषायाणांपञ्चप्रणमनेकैःकषायेमितित्वाएकार्थेत्रीव
नादिसम्भवेनतस्तेग्रहणंचैतन्नार्थंव्याख्याताः एतेनाभिमहाकषायानिवातप्रशमनपित्तप्रशमनादीनिएवमा

र्णसंपदकानेकदूग्धमयानिभवन्तीतिस्वयंति द्रव्यहेतवापंचकषायशतानिभवन्तीत्यर्थः जीवनीयगणेजीवन्ती
स्वनामख्यातास्ववल्लरी वृद्धिणीयेक्षीरणीक्षीरलताराजस्यकोदुग्धकावाघामनीवनाभद्रौदनीपीतवन्नाभारसू
नीवनकार्पासी पयस्यासिद्धार्थिकन्दः रुषागंधाहपामलेतिख्यातोविरविल्वःकरंजः हैमवतीश्वेतवचा सहस्रदो सहस्रगत
वस्अग्निमुखीलांगलिशाचित्रारती शंखिनीभुना शंकुलाहीमकटुका सवर्चलीक्षीरीकांगुष्टप्रभवा सन्धानीयेअम्लष
कीअकोनिधी समंगोवरारूक्षोता सन्धानीयानीतिभग्नसंधानीयानीत्यर्थः दीपनीयेअंगावेरःशृंगी हिंगुलियोसाहिं
गुणन्नीसाहोणन्नीगोवपत्रकर्करी कषनीश्यकशिम्बाअतिरसाशतावरीकटिर्वा अध्यण्डाक्षीरामाषपर्णीक्षिरशुक्लपर्णी
अतिबलापीतपुष्पबला रुन्नेसाहोनुंगःपुन्नागः पयस्यापूरीरकाकोलीविदारिकन्दोवा सिता श्वेतदूर्वा लताश्यामदू
र्वा शणवेसाहोशणरिक्षाभानलमूलकैतर्यः कटफलःहंसपदीस्वनामप्रसिद्धहंसपदाकारयुक्तो आघेसाहोआम्रातकः
आमदाहतिख्यातः वृक्षाम्लंमहाद्रवंसिख्यातंतत्पिप्पलिकारसोवाकुटजेसाहोधनुयासोवृक्षलता ११ खरो
टेरसाहोअहस्तावाभद्रात्मः १२ चन्देनेसाहोनलदंमांसी कृतमालःस्वर्णजेहानिः नक्तमालःकरंजः १५ क्रिमिघ्नेअपामार्गो ब
कः सचोतुरापथिकःमंडूकः शमःशकं केचुकंकेचुरतिख्यातं किलिहीकलभीआखुपर्णीमूषकपर्णीहषपर्णीनभेदः १५
हरितेसाहोसुवर्णक्षीरात्रायमाणेफलमानीए पलिन्दीश्यामस्तम्भेप्रोक्तकोवहुवारः १६ वीरणेसाहोरसरासिकारवल्लवि
कारश्चउत्पलआनंदं सुन्दरंबुत्पलंवा १७ पटेसाहोवस्त्रकफलमिन्दुयवः १८ शुक्रजननेवृक्षहाशतावरी सप्तरहाशता

वरी सप्तरहापाठेवल्लाकः स्वल्पाउच्चटाफलं कुलिंगीतभेदः १९ सेरुशेधनेहस्तिकः वसकोवसमुच्चकः अजजात
कर्कपर्णस्तवालुककटफलस्थानेएते २० खेहेपोमपुष्पीगुडूची २१ खेहेपोमश्वीरःश्वेतपुनर्नवा २२ वमनोप
गेकोविदारविदारः सुनामख्यातःकर्वेरारःश्वेतकाञ्चनःविल्लहन्तलःशंखपुष्पीब्रह्मदारवा प्रसरसुपुष्पीअपामार्गोःसरा
पुष्पीअर्कः २५ विरेचनोपगेकुस्तादित्रयंवरीभेदोःपीलुशोतुवापथिकंफले २५ आहोपनोपगःपंचविंशतिगणः २५अ
नुवासनोपगेश्वदंष्ट्राशेफरुकः २६ विषेचनोपगेसवकश्चिल्लाघ्री श्वेताअपराजिता महाश्वेतालताभेदः कटभीरा २७
छत्रहिनिमहत्तेःस्तेमिवदरविशेषणे २८ दशमिमहत्तेजनकः २९ शटेसाहोकुलीरश्रृंगीकर्कटश्रृंगी ३० पुरीषसंग्रहणेअ
नन्ताअनन्तमूलं कट्वंगःशेलनाकःशेवरसःशाल्मलीवेष्टकःपप्राह्यःपयस्थिका ३१ पुरीषविरजनीयेशस्यकोसनाम
प्रसिद्धाकट्वंगस्यहिमाशाल्मलीवृक्षसमियोसःश्रीवेष्टोगन्धीसरोही ३२ रक्तसंग्रहणेकपीतनोगंधमुंडःअश्मतको
ऽम्लनोदःसोमवल्कःखदिरः ३३ पत्रेसाहोपत्रमल्लिनपुष्पीकशतपत्राणीसिचत्वारःपत्रभेदाःसौगन्धिकःसेपी ३५ वृक्ष
दनीसाहोवृक्षादनीवन्याकःविदारीकर्तीवाशिरंजामाताधर्मस्त्वजांतरं ३५ वृक्षेसाहोवृक्षीरःश्वेतपुनर्नवा तामल
कीमध्यामलकी ३६ शरीरसाहोसुरसःपन्नगेसःचणकश्चोवहुलीशालेत्यादि अत्रपाकलादिपंचकस्यप्रागुपादानान्महत्पंचे
पंचकमपत्रपञ्चमूपादानात्स्वल्पंसंस्कृतेअतएवहृदत्रपंचमूलस्वल्पंचमूलेतिव्यवहारोदृश्यते सुश्रुतेतुनोभू
यस्त्वेनंदशमूलंपठते तेनतेनयत्रयत्रसप्तमूलाप्रयोगेसकलोयःपंचमूलारपमूलाद्युपयोगःतत्रतत्रशरपण्डमूलमेव

मोसुरकेविहयाजातंचवकप्रयोगोगुणोस्तुरकमेवेतिवचनादेवावसीयतइत्याहः इष्यतेचशालिहोत्राद्यर्थेरणमूल
मेवेतिसंग्रहकारोऽपिरारण्यादिपंचमूलमितिसंज्ञामाहुः तेनसुश्रुतेचेरण्डपाठस्यानार्षत्वंज्ञापनार्थंनानाशंकनीयमित्याहः३४ च
रहवेणविवाअनन्तमूलं ३५ इक्षवेस्याद्देफल्गुकोदुम्बरः ५० लाजेस्याद्देगुडूचीस्थानेजटतलकंचेपयकः पलाशेलुन
पमप्येतद्विरुद्धंस्यात्तिद्देधवतः ५१ लगवेस्याद्भल्लातीकायमानी ५२ उरद्देप्रथमनोनिन्दुकःकेन्दुरतिख्यातःकरटःख
दिरमेरःआरिमेदोविरक्तदिरदसमए ५३ विदारीगंधाशालपर्णी ५५ अजमोदाफोफाजी ५५ हरिद्रंकुंकुमं ५६ नृगः
उशगःकेतुलोवेतसः ५८ कैनर्यःपर्वतनिम्बः वयस्याबृहतीगोलोमीभूतकेशःपलंकषागुग्गुलुःजतिलाजतामासी ५९
एरंडीगोवसकर्कटीशतवीर्याऽसहभद्रीर्यंकमश्वेतदूर्वाभ्रमोघापाटकणामलकीलक्ष्मणोवा अन्यथागुरुचीअरिष्टा
कटुकीविष्टकसेनाकान्तीप्रियंगु ५८ मुक्तारत्नाश्वेनास्थानेश्रेयसीतिकेचित्सारत्नाभेदः ५९ तेषामिसादिनाप्रतिज्ञा
तंपंचकषायशतव्याख्यानमुपसंहरति इतिपंचकषायशतानीति एकैकद्रव्यगणनमेतिशेषः अभिसमस्येतिदशकसंख्य
यावशीकृत्य एतेनयान्येवजीवकादीनिप्रसेकद्रव्यगणनयापंचाशन्महाकषायाभवंतिसुकंभवति लक्षणोद्धरणार्थमि
ति लक्षणार्थमुद्धरणार्थंचेत्यर्थः तत्रमनुवृद्धौनोलक्षणार्थंपंचकषायशतपंचाशन्महाकषायद्रव्यनानार्थेभिसमर्थैःबुद्धि
मतानुद्धरणार्थंदृष्टार्थं व्याख्यातारतिजीवकादिसप्तदशेनोक्तःपूर्वंतुव्याख्यातारतियदुक्तंतज्जीवनीयादिसाधारण २६
संज्ञामात्रेणमहाकषायकथनेवर्तते इहातुव्याख्यातारतिपदमेकैकजीवकादीद्रव्यकथनेवर्ततेतदिहेयं इहानीमतीवि

लक्षणनिधानेऽतिसंक्षेपविस्तरनिधानमेवमुक्तमित्यर्थः नहीत्यादिप्रमाणमित्यतापरि
हारः तेनविस्तरोनामिधातव्यइत्यर्थः नचेत्यादिनानुक्तिसंक्षेपाभिधानमपिनोचितमित्याह सामर्थ्यादेतिविधिःसा
मर्थ्यहणाय सुलक्षणमेवभासुरत्वंचनुवर्ण्यवर्तत्वात्किंकेनतेनानुमानंनत्रुशलाभिप्रायइत्यर्थः बुद्धिमतोहिनी
वकाभमर्थंचतदिरति २ रेषुचमनादिषु संयोगंद्रव्याणामुचितंमेलकंप्रयोगंकालदेशप्रकृत्यात्मपेक्षपाटवयोगं द्र
व्यशक्तीशिवद्रासेनकृतायांचक्रदत्तस्यारीष्टिकायांषष्ठेचनशताभितीयाः समासश्चभेषजचतुष्कः द्रव्यशब्दप्रयोजन न
मयोर्थं तदुक्तंधातुसाम्यक्रियायोक्तासंज्ञास्यप्रयोजनमिति तच्चद्विविधंजाघन्यंमध्यंउत्तमंचेयमानादिकसामान्यविवक्षन्न
राव्याधिप्रभावरूपंच तत्रास्यसाधनंभेषजचतुष्कमभिधायद्वितीयसाधनतयात्वस्यचतुष्कमभिधातव्येनतत्साधनेपंचमा
वान्नास्यचप्राधान्यंसत्तनायतइभिधायकोमात्राशितीयः प्रथमतोऽभिधीयते सम्युत्पुंसंप्राणिनोपुनर्मूलमाहारोबल
वर्णोजसांचेति मात्राशिनमधिकृत्यकृतोऽध्यायोमात्राशितीयः मात्राशितीयस्यर्थंमात्रेसेवंसंज्ञायोऽध्यायनुद्दीपंजीविनी
यादिवत्शरमात्राशिताहरंपुनरहिताहितविशेषविज्ञानंभवेत्तुमात्राशीयइतिसंज्ञाप्रणयनेऽकोशारंभस्यादितिपर्य्यायशब्दे
नसंज्ञाकथनमाहुः तत्तनामभवत्यभिधानमित्यपेक्षणीयमेवनयदिमात्राशीस्यादित्यत्रमात्रांविवक्षितेतदाहार
मिधानमनर्थकंयस्मिन्नित्यमात्रामात्रेणसंज्ञितत्वात् तस्मात्सम्यग्ग्रात्रेविवक्षितं सात्र्यंकिंस्वरूपेतिज्ञातायेस
म्यग्ग्रात्रास्वरूपंदर्शयति आहारमात्रापुनरग्निबलेपेक्षणीयेति आहारमात्राआहारसम्यग्ग्रात्रेत्यर्थः अग्निबलापेक्षणीयेतिकि

नुशीलयतीत्यपि ज्ञेयम् । अत्र एवकारेण प्रतिपादनार्थं पुनःशब्दः प्रयुक्तः इति अग्निवनोपेक्षित्वमेव विशदयति यावद्दीप्ता
दि यावदिति यावत्परिमाणं अस्येति भोक्तुः अशनमित्याहारः प्रकृतिहीनुसाम्यरूपात्मनु पहत्यविकारमकृत्वेत्यर्थं मात्राप्रमा
णमिति मात्राव्यवस्था मात्राप्रमाणशब्देनचमात्राप्रमाणवद्धितिवोध्यं तेनतावच्छरीरपरिपालनेनाग्निना सहप्रमा
णमित्यस्यस्तमानाधिकरण्यमुपपद्यते इदानीं लघुनिगुरूणिचद्रव्याणिमात्रामपेक्ष्यैवस्वकार्यंजनयतीत्याह तत्रेत्यादिमात्रापे
क्षीणीति स्वकार्यंजननेतरनिरपेक्षःकर्तृजनीगोरितिवत् । एणेकृष्णसारः शरभोमहाश्वंगोहरिणः मयूरस्तित्तिरिः शेषाःप्रसिद्धाः
पे तेनसंस्कारस्तपुनोरज्ञानामपिग्रहणं एवंप्रकृतिगुरुण्यपीसंज्ञापरिसंस्कारगुरुशकृपिण्डिकादेर्ग्रहणंवाच्यं अनुपानाधा
येक्षीरःक्षिणोःगुरुःस्वादुरितिषष्टिकगुणकथनेअगुरुरित्यकारप्रश्लेषोद्रष्टव्यःतेनेहषष्टिकलघुत्वप्रतिपादनंनविरुध्यतेवि
कृतिशब्दःविशेषेसुप्तीरःसम्बध्यतेक्षीरविकृतिःक्षीरकृतामित्यर्थः ननुपठिलघुगुरुद्रव्याणांमात्रामेवापेक्ष्यस्वकार्यंजननंतच्चत
दनंलाघवंगौरवंवाकिंचित्करमेवकेवलंमात्रयैवान्यथासिद्धेरित्याशंक्यनिराचष्टेनचैवमित्यादिस्वगुणादपीतिलघुनिमात्रयाल
घ्वादिदोषयत्येवस्वगुणान्यग्निगुणबाहुल्यादग्निसम्बन्धेगुणस्वभावानिभवंतिततोमात्रायतिक्रमेसमानेपिगुरुद्रव्यापेक्ष
यालघुद्रव्येविशेषंदर्शयति अपिसैहिसमुक्तानीतिसैहिसंमात्रातिक्रमेणतप्तिः गुरुद्रव्येविशेषंदर्शयतिगुरुणिशुनरित्यादि
असामान्यादितिविशेषेनजभक्षितमितिवत तेनाग्निविरुद्धत्वेतीतोगुणबाहुल्यादित्यर्थः एतेननुक्तेपिमात्रायतिक्रमेलघु २७
द्रव्यापेक्षयागुरुद्रव्येमहीपानशेषत्वसिद्धं ननुक्षयामनिसेन्नपुरुषेषुसैहिसापयुक्तमपिगुरुद्रव्यंनिर्दोषंदृश्यते तत्रकथमुक्तं

मतिमात्रंदोषवतीसतआह अन्यत्रव्यायामाग्निवलादितिव्यायामकृतंग्निवलं व्यायामेसुप्तस्यक्षणंतेनकालकृतमग्निवलं
क्षयोध्यंयद्दृश्यते यत्तुभवतिहेमन्तेमात्रादुष्यगुरुक्षमइति उपसंहरतिसैवमादिनाकेवलमग्निबलेपेक्षैवमात्रामिष्यतेकि।
न्तुद्रव्यापेक्षयापीत्याह मात्रानवत्यापेक्षतेद्रव्यमप्यपेक्षतइत्यर्थः त्रिभागसैहिसमर्हसैहिसइतिविकल्पोगौरवतारतम्यानीतेर्
यःअग्निर्मितःसमावस्थितः ननुगुरुणांलघ्वग्निमात्रौपयोगोऽतिपरिपालनार्थंनिषिध्यतांयेनगुरुण्यप्यसमानाग्नितत्क
र्मणेषामल्पमात्रोपयोगोवह्निमान्द्यमावहतिलक्ष्यते असतिप्रतिबन्धकेसामान्येवृद्धिकारणमित्युक्तं प्रकृतेश्चमात्राकृतगौरवमे
ववह्निवृद्धिप्रतिबंधकमतोनाग्निवृद्धिःहासस्तुभवतेगौरवस्यबलवत्त्वात् उक्तस्यमात्रानोजनस्यफलमाह मात्राकृद्धीत्यादि
उक्तमर्थंश्लोकेनाह गुरुपिष्टमयंपिष्टविकारःतस्मादितिगुरुत्वात् प्रयुक्तग्रहणितःमात्रामित्यनपायिपरि
माणद्रव्यंवर्तुलकांसगोरसादिस्नेहसंसृष्टंनुरूक्षमाशुचं एतच्चासत्करोतिमहिषमांसानि पक्वशूरूक्षान्नविशेषोनतुय
वःतस्यास्निग्धपेक्षितत्वात् अन्यस्यानदर्शयति षष्टिकानित्यादि पथ्यइतिशेषं इदानीमर्थविस्तरभयात्संक्षेपेणास्यौ
षधिपरिपालनोपायमाह तत्रेत्यादि स्वास्थ्यमिहदेहेऽकुपितधातुत्वेयस्यविवक्षितधातुसाम्यं तच्चास्यशुभयथापरिपालयतेविस्तरेणा
राजार्यर्षभतन्त्रीयमाणशरीरदोषजेनप्रबलबाधेतुपरिहारेणच यथादीपपरिपालनंनेच्छन्तिवैद्यानात्मदोषजेनक्रियतेतथानि
र्दोषेहेतुशूलप्रशमादिपरिहारेणच तत्रश्लोकपूर्वार्द्धेनस्वास्थ्यदोषकरेहेतुरुक्तः उत्तरार्द्धेनतुस्वास्थ्यविधातकरेहेतुपरि
हारोऽभिधीयतइतिनयोनरुक्तं अतुल्यमिहउत्तरार्द्धकथनमग्नेरित्याहुः पूर्वार्द्धेमाहारविहारार्थं बलरक्षार्द्धेतुबलनाश

यौऽकंच हेमन्तिकंदोषचयंवसन्तऽस्यादि तत्रनिस्यमिस्युक्तेः नहिवमनादिकंनित्यमुपयुज्यते धातुस्थादिदोषान् भद्रार
हसिद्धऽस्यऽनुऽसनुसस्योरथान्तरत्वाद्पौनरुक्तमिस्याह तद्पिनमनोरमं स्यात्यनुवृत्तिविकारानुसर्गोविकारप्राग्भावप
रिणामनरुपस्वेनानयोरन्तरत्वात् अनऽईमिस्यादि अन्तर्गतिसंप्रेषणस्याख्यापायकथनादूर्द्धंअंजनादिसंप्रवृत्तरसन्नयः
कीदृशंकार्य्यमिसत्वऽस्यऽकरणीयंगुणान्तरगतिगुणपुरस्कारेणअञ्जनमऽदोऽनञ्जनेपिवर्तंतेनहिवैद्यायअसंजनमिस्युक्तं स
स्यात्तत्तमपिप्रेक्षेतेति तेनरोगहेवमात्रंपरञ्जनादिनतु सस्यऽहितं तद्दिङ्मात्रकरणेनवाच्यमिसर्थः एतेनयद्यतेतदंजनादिरो-
गहरमपिभवतितथापि सस्यऽहितंतुहितत्वेतस्मिन्प्रकरणेतदभिधानंनविरुध्यतइतिनेयं सौवीरंजनमिच्छन्तिआयुर्वेदार्थचित
कऽइति रसांजनमपिरूक्षा यथारसाञ्जनंहिधातुक्षयंकृत्वाऽतोऽजंभवसुति अन्यद्वाचीकथायेणऽत्रिमंपीतात्तोहितमिति अत्ररसा
ञ्जनेहावीक्षाथसमुद्धृतमेवयवहरतीतिहद्रमिप्रदर्शति अहणदत्तोऽपिवाभद्रदारुकाथांरसांजनेनसंयोक्षाथसमुद्धृत्यक्वंसो
ऽयेदित्याह तत्रपंचरात्राद्यग्रहणमदूरान्तरकालेनियमप्रदर्शनार्थेनदोषबलमपेक्षार्थंकमपेक्षेऽहुंचश्रावणांजनंका
र्यं अतएवबाभ्रवेयोऽपेक्षेनसप्तरात्रेऽस्यात् स्रावणार्थेरसांजनमिस्युक्तं स्रावणाञ्जनकरणेऽपपत्तिमाह चक्षुर्हितंजोमय
सित्यादि तस्मादितिश्रावणस्यकफहरत्वात् स्राव्यमिति स्रावोपधिकमञ्जनंनिशायामितिश्रावणाञ्जनंकार्य्यमिसर्थः
शास्त्रोक्तंविवेकदूर्वानारष्टिरादिसंप्राप्यसौरतिरत्नौ स्नप्रगुणान्नाम्निसप्तपुष्पाद्यञ्जनकर्षितमिति सौवीरंजनन्तु २२
नयस्यविवेचकंकिन्तुचक्षुःप्रसादमात्रंकरोतिनेनतद्विरुध्यते अन्येतु ध्रुवंनिमिसंकूर्तव्यंसौवीरंजनयतन्निशि

कर्तव्यंस्रावणाञ्जनन्तुस्निग्धोद्रेकविषानवमनवत् रूक्षोनूनतकर्तव्यमितिव्याच्च ऽयते अञ्जनगुणंरक्षन्तमुपयुक्तोपधारय
ति यथाहीत्यादि नेत्रेस्थितिर्गोलकेषु दृष्टिरितिवक्ष्यमाणंप्रयोजनंनेत्रेनिकाराधींदूर्वोधद्रार्द्रं आदिशब्देन पुरपाका
दीनांग्रहणं रक्तोमञ्जनान्तेऽप्यनपनयावश्यकमितिवक्ष्यतिनेनाञ्जनानन्तरं धूममाह हरेणुकामित्यादि हरेणुकारेणु
कंएष्वाकाकृष्णजीरकेरणंतागकेरणं पयकंपयकार्यं धामकंगन्धतृणंन्यग्रोधादीनांपंचानांक्षीरंश्लक्ष्णंप्रतीक्षीतं
नुपहलाःविसंकैवर्तमुस्तकंश्रीवेष्टकंनवनीतलोध्रः शल्लकीशालारतिख्यातंदृव्यं श्वदंष्ट्रागन्थिपर्णः शरेशीकाशरेषु
ष्वपनाना यवसन्निभमितिलिप्यादिति क्रियाविशेषणं केचित्तु यवसन्निभामितिपठन्ति अञ्जनसन्निधानविशेषेभवने स्त्र
याशरेशीकावेष्टनीयायथाऽङ्गुष्ठांगुल्यायताअंगुष्ठपरिणाहाचवर्तिःस्यात्तामञ्जनीकृत्यस्थानतंशरेशीकामाक्ष्य
ज्ञेहेनाभ्यज्यतिलाएकस्मिन्नेत्रेवरणवत्प्रमाणधूमपानवर्तिकांमूलरन्ध्रेनिवेश्यततोधूमःपेयइतिप्रायेणसिद्धो
मितिस्थेयंधूमवर्तेस्तेन स्त्रवमित्यनेनाकृत्स्नमनस्यमञ्जरशीयन्ति स्नेहिकधूमवर्तिमाहवसेत्यादि वसावपैरिति
मधुरकाम्लिजीरजीवन्तीनीरकर्षमकादीन्मुक्तमुक्तैरित्यनेनेतरान्रसादिकंरेयंयथावर्तिः कर्तुं पार्श्वेतरतिदर्शय
ति यतेकारणं ऊर्ध्वंहीत्यत्र स्नेहिकीस्नेहनकारिकांवैरेचनिकधूमपानवर्तिमाहश्चेतेत्यादिश्वेताश्वेतापराजिताग्न्यग्न्य
ह्वयानिश्रेष्ठाविशेषणमगुरुपत्राम्बरतिअगुरुश्चपत्राद्याश्चअगुरुपत्राद्याःपत्राद्याश्चत्रयेअगुरुकुष्ठनागरपत्रेत्यादि
गणेनरूप्यमाणेःअगुर्वादिरतितुनकर्तेकुष्ठतगरयोरितीहसत्रेनमस्कृत्यांत्रावकयोःपरिहारार्थंउक्तंचपुलाकेनन

कुर्वेत्यावयतौ धूमवर्तिप्रयोक्तिते मस्तुलुंगमिवशेषेणतस्मात्तौनैवपोज्यपेरिति धूमपानगुणानाह गौरवमित्यादि शिरो
रुहाःकेशाःकपालास्थिशिरसएवावलिनोऽपीतिबलवन्तोपीत्यर्थः धूमपानकालंदर्शयति प्रयोगेत्यादि प्रयोगपान
मिति प्रायोगिकधूमपाने एते अवेष्टकालाःस्निग्धिकपाने तुवातघ्नद्रव्यपलशितःकालःरेचनिकपाने तुश्लेष्महद्रव्यपल
शितकालःप्रायोगिकात्सकाशात्स्वस्थवृत्ताधिकारेतेननतुकालएवकण्ठवरेणाभिधीयते किन्वाप्रयुञ्जानइति प्रयोगोधूमप्र
करणात् तस्यपाने एतेनधूमत्रयस्याप्येतेकालाःस्मर्तव्याःवातकफात्मानइतिव्याख्यातमथायोज्यं एकैकस्मिन्धूमपा
नकालेत्रियन्त्रोधूमाःपिबेद्वारमोक्षाःकार्योऽसाविति यावान्यानकालइत्यादि प्रयोगइतिशेषः प्रायोगिकइत्यर्थः कालेषूक्तेष्वित्यादिकालेषुमध्येएक
स्मिन्दिवसेयत्किंचित्कालंव्याप्यप्रायोगिकइत्यर्थः कालेषूक्तेष्वित्यादिकालेषुमध्येएकस्मिन्दिवसेयत्किंचि
त्कालंव्याप्यप्रायोगिकधूमंपिबेदित्यर्थः लेहिकेत्यतिरेचयतोपपेक्षोविकल्पः तत्रेत्यादि तत्रअविधिप्रयुक्तधू
मकृतेदोषंयदिवाप्नुयात्तंदूरः पितमनुवर्त्यरूपंस्यात् तद्यथावर्तनंअंजनंतर्पणंचलेहिकंलेहकृतंकर्मेपितमनुरूपंयत्रस

२९

तथारक्तपित्तेयत्नवधूपंभवतःतद्यथातंशीतद्रव्यकृतंभवतोरक्तंशीतंभवतोरक्तपित्तेयत्नवधूपंभवतः तद्यथाविरक्तेनमधिनाव
नाद्येव तर्पणान्तेनेत्रयोःपार्श्वेशिरसियवमाषादिशरावेनिम्बधायस्तेहादिनापूरयित्वाहोप्रतिनिषेधंतकार
करणंनिषेधोरक्तप्रदूषणार्थंतथाधूममुक्तेसत्रपुनर्धूमग्रहणंचरप्राभृतकवतोविशेषप्रतिषेधार्थं धूमवोग्यहरितोहो प्रा
णेनेतिशेषः कंठस्यरोगेआस्येनधूमंपिबेदित्यनयः धूमंपीत्वाकर्णवेमेदित्याह मुखेनेत्यादि घ्राणेनधूमं पीत्वामुखेन धू
मंवमेत् अस्यनपीत्वानुघ्राणेनधूमंवमेत् अत्रहेतुःप्रतिलोममित्यादि प्रतिलोमंतिविभागं हिस्यद्धितिहिंस्याद्देवस
र्थः स्रवणंचरतिस्रोपविद्धःत्रिपर्व्यपमितिपर्व्वयोविद्धेरः तेनवास्त्रयमित्यर्थः एतच्चपूर्वमुक्तानांनासिक्यहरसने
नप्रायोगिकं तथाविपरीतंधूमपानपर्व्वन्तेनुगच्छत्यथाभवितव्यंनोपक्रमएवेतिपुनरभिधानेनदर्शयतिहिंस्यादिधू
मःपीयतेतदाएकंनासापुटंपिधायपुटान्तरेणापिबेदित्यर्थः धूमभेदमानमेवाह चतुर्विंशतिरंगुलमित्यादि
नेत्रंनलिकाचतुर्विंशतिरंगुलमितिचतुर्विंशसंगुलंअर्द्धमितिसार्द्धमित्यर्थः हस्वेरेतलिकंनेत्रमेवचतुर्विंशसंगुलप्रमाणंमासा
र्द्धेसत्वर्द्धत्रिंशदंगुलप्रमाणंप्रायोगिकधूमपानेजघन्यंकर्तव्यमित्यत्र यत्रहसार्द्धमंशपुनःपूर्वोहलक्षणप्रायोगिकादिष्टमिति आ
स्यार्थःप्रायोगिकेसार्द्धोहलःषट्त्रिंशदंगुलंनेत्रमित्यर्थःअस्यत्रांशपुनरितिहेतोर्हिचतुर्विंशसंगुलःअस्यत्रतीयोंऽशोयंगु
लःतेनपुनोहस्तःएतेनलेहिकेहस्तत्रिंशदंगुलमितिसिद्धंवेरेचनंतुएतोहस्थचतुर्विंशत्यंगुलमित्यर्थःअस्यत्रिंशत्चरणस्य
अस्यार्द्धमितिहस्त्रिंशदंगुलमित्यनेनैवसम्बध्यतेसन्निहितत्वात्वाधकंविनासन्निहितपरित्यागेनानाक्षात्नयजनकर्मत्व

चनमेवमिवाधकमितिवाच्यं तस्यस्मृतिहेतुत्वरूपपत्तेः स्वयाप्येतदस्यपेयं अन्यथासुश्रुतविरोधेकिमुत्तरं सुश्रुतेपु
कं अंगुलान्यष्टचत्वारिंशत्प्रायोगिकमितिचसुश्लेषेणोक्तंहचत्वारिंशदिहाष्टौचप्रमाणेनांगुलानितुनेत्रेप्रायोगिकेप्रोक्तं
यामाहैतन्प्रमाणतइतिवाभटेनुप्रयोगिकेचत्वारिंशदंगुलंनेत्रपुटं यथातीक्ष्णलेहनमध्येषुत्रीणिचत्वारिपंचचअंगुला
नांऋमात्पात्रुःप्रमाणेनाष्टकानितरिति करालस्तुचत्वारिंशदित्याह यथाप्रायोगिकेनेत्रमितिवं हिचत्वारिंशदंगुलमिति त
स्मात्स्मृतिहेतुत्वात्सर्वेषामेवप्रामाण्यमितिसुश्रुतमित्याहुः त्रिकोषाफणितमिति त्रिभिःकोषैःपर्वभिःसमन्वितंकिम्वात्रि
कोषास्त्रिभंगाः तेनतस्मिन्नेत्रेस्थानत्रयेभंगोवक्रताकार्यासचत्रिभंगोनदिकात्रयेनघटनात्रवतीत्याहुः अन्यत्रिकोषमाछिद्र
मितिकाश्मीरसम्मतःपाठः वाभटेपित्रिभिनेत्रसमद्रव्यैत्रिकोषंकारयेदनुरसुकं मूलंवास्यांगुष्ठप्रवेशंवोधंयदाहुवा
भटःमूलात्रेऽगुष्ठकोलास्थिप्रवेशंपृथुनेत्रकमितित्रिभिनेत्रसमद्रव्यमितिवा त्रिभिनेत्रेनसमनुरूपंद्रव्यंनिर्माणद्रव्यंस
वर्नीरूप्यत्रपुणीशादिकंयस्य यथाविहितनलिकाकरणेगुणमाह वृणदित्यादि अहैनंनुगगरापहत्यसा मास्याद्भमनु
नस्यमाह वर्षेवर्षेत्यादि अणुश्रोतोगामितेलमनुनेलं तच्चात्रपदमेवाभटेवक्ष्यमाणं नस्यगुणानाह नःकर्मेत्यादि यद्यपि
लेहनंशोधनभेदेनहिविधमेवनस्यंवाच्यं तथापिप्रकरणात्लेहनस्यगुणएवैतेवोध्याअतएवैततदनंतरमशतेलं
वक्ष्यति तेनात्रनस्यशब्देनलेहविशेषउच्यते तत्करणंकर्मनस्यकर्मयदुक्तंसुश्रुतेअत्रयालेहमुपरिष्टात्संग्रहे ३०
वाक्ष्यतीरसंवलनानार्थोरक्तिप्रसादनार्थंलेहउपादीयतेतस्मिन्नेवचैशिविकेनस्यशब्दइतिअन्येतुनसासामान्यगु

णेभिधायकएवायंप्रथहत्याहःशिरसस्त्रयःस्नायुकण्डराश्चशिरःकपालानामेवकण्डराःस्नायवस्तिरा उतमांगेषुरतिमस्तके
षु अन्येतुउत्तमेत्रिजत्रादिशेषणमाहुःप्रबृहणीसमर्थः तेनबलीपलितादिस्तणाजत्रावप्रबृंहणेशिरांगेसुमस्तकशिरुबलेनबलम
तरसमर्थः अक्षणेत्यादि वर्त्मनेत्यादि वर्त्मकृत्स्नंशीतकृत्स्नंचैकैकंवर्तमुत्तमं सुरभीश्चकृत्वाम्बा पश्चात्केशरमितिसमा
सः माहेन्द्रेत्यान्तरीक्षेतनगुणत्वंरक्षगुणत्वंचनेत्रापेक्षयाअन्यत्राप्येवजेतानन्मात्रेणवातावाहुत्वार्थोपादुपानीयं
मेघनाद्यनुगुणंस्यन् क्षाद्यंद्यनुगुणंवारीसस्यभवाधितत्वात्तनुमेघजाद्यनुगुणंहसीतिव्याख्येयं यदाहजतूकर्णः पया
र्वांतृणतमक्षिरक्षणागस्थितेतनु तेलप्रस्थंपचेन्नेनक्षागक्षीरेणसंयुतमिति किंचुनाम्लकांजिकुल्माषा नाचनेक्षिप्तिवीर
त्रयेणेत्यर्थः तत्रस्नेकक्षिप्तनोकिंपंतंकालंकुर्व्यादित्याह अहरित्यादि अहाअहरितिएकेकंदिनमनतीक्ष्णसस्नाहमि
त्यनेनदिनानिवर्तेतिसाधनेनैकस्मिन्नहोवस्थितहिनैर्नस्यैश्चसप्तभिः सहमिलित्वात्रयोदशाहेवनस्यप्रयो
गःसमाप्यतइत्यर्थः स्नेकाद्यविपिमाह अपीत्यित्यादिहौकालाविति सर्वंप्रातरितिचक्रः पित्तश्लेष्मलहौकालाविस
त्येनप्रातःकालेभोजनान्तरंजलश्लोच्यते वर्तंहित्वाभटे प्रातर्भुक्त्वाचमद्यंनंकषायकटुतिक्तकंभक्षणेदत्तपावनंस्नानमास्य
वापयन्तिस्नाहुःस्नानपुनातीतिस्नायवनंस्नायुकाद्यं मलेनिस्तूपेसत्यः कुजोःहुनःस्वंविपाहतिएवंरक्तःस्यात्पो
डशवर्षकृष्णंलताकल्पूरीफलाशीतिलातीक्ष्णकण्डराभिरनेनसम्बध्यते लवंगेत्येवंतुचकारेणसूतमितिसमुच्चीयते
कर्पूरस्येतिकर्पूरेणसस्नेहगण्डूषगुणमाहस्नेहवेलमित्यादिशिवेतेलगुणमाह मिसमित्यादि मक्षिकेतेलमेवनास्तेरेण

रभितिसमासः ग्राहेन्द्रेरस्यान्तरीक्षेशतगुणसंदशगुणसंचतैलापेक्षया अत्रकाथ्यमेषजंतावन्मानंग्राह्यं यावताकाथा
यौपानुंपानीयंमेषजाच्चतुर्गुणंस्यात् काथ्याच्चतुर्गुणंवारीतस्याअवापितत्वात्ननुमेषजाच्चतुगुणेःलसीतिव्याख्येयं य
दाहजाहूत्कन्दैःपञ्चगव्यानुशतप्रस्थैरष्टभागस्थितेनतुतैलप्रस्थंपचेत्तेनचक्षुष्यशीरेणसंयुतमितिपिचुमात्रलकपिण्डिका
णानावनेखिभिर्वारत्रयेणेत्यर्थःतत्रसमेकस्मिन्तोकंपंतकालंकुर्प्यादित्याह ग्रहणीत्यादि ग्रहणग्रहादितिएकेकंदिनमन्त
रीकृत्यसप्ताहंग्रहणीतिदिनानिवर्जयित्वातानेवैकैकस्मिन्तोषग्रिरन्तरितदिनैर्न्यस्यदिनेश्वसप्तभिः सहमिलित्वात्रयोद
शाहदेवनस्यप्रयोगःसमाप्यतइत्यर्थःस्नेहकाथविधिमाह आपोथितामग्निस्यादित्यौकालाविति सायंप्रातरितिचक्रःपिच
रणात्तुत्रैकालाविसनेनमात्राःकालेभोजनानन्तरकालश्चोच्यतेउक्तंहिवाग्भटे प्रातर्भुक्तेचमध्यंहंकषायकृतिकंक्रम
येदतपावनंरन्ध्रमासात्यवाधयन्निस्याहःस्नानपुनातीतिस्नानपवनंरतकाष्ठं मलंतिस्तूपेसञ्चयःकुकुभोःर्जुनःएवंविधा
इतिस्वंरसाःस्वरोधरवद्विगरुयः कटुकंलताकस्तूरी फलानीतिनातीकटुकफलानामिसनेनसम्बध्यते लवंगेत्यत्रनुच
कारेणहतमितिसमुच्चीयते कर्पूरस्येतिकर्पूरस्यात्रेहगणेषुगणमाह हन्तेर्मलमित्यादिशिवत्तेलगुणमाह त्रिसमिसा
दि मञ्जिष्ठेलमिषवनादिसुखाविलाहाईशिरसहतियकरोतिनेनयावत्तावत्तेलंनाईशिरस्यात्तावत्तेलंसेव्यमितिरुग्यैति
नोचैःश्रुतिर्न्नेवाधिरोमितिविशेषानुयुक्तंस्नेहसंगादिस्यादि उपांगस्नेहद्रव्यं अक्षीरथस्यचक्रमिवभ्रमनकार्यं अतस्यवा
हृतन्मलेउपपत्तिमाह स्पर्शनेस्यादि परमिसर्पेवलकर्मणोतिबलेनसम्यक्कर्मबलकर्मगुरुभावहरणादि पाठाभं

गगुणमाह खरत्वमित्यादि पादशोरितिपुनःपुनरभिधानंतत्त्वभिभेदेनसम्बन्धनीयं पादसंगम्यस्मारणार्थं स्नेहबलसामा
न्यात्संमर्दनन्तरमुहूर्तंनमाह शैकुरुमित्यादि शरीरपरिमार्जनमुहूर्तंस्नेहेनचीभत्सतास्नेहचीभत्सना उद्वर्तनानन्तरीय
स्नानं स्नानमाह पवित्रमित्यादि शरीरबलसंधानमितिशरीरबलंसम्पाद्यतेःनेनेतिशरीरबलसंधानं किम्याशरीरस्य
बलेनसंधानंपोजनंकरोतीतिशेषः श्रीमद्दितिशोभाजननंकरिशब्दःपारिशब्दे शब्देनगन्धद्रव्यंसर्षपिष्ठात्वग्भिघा
तःमलमार्गेगुरोपस्यकर्मणेअनालस्योनोसि शैत्यंचाधानमिति यथायथंपानीयमल्लिकादिभिःअभिघ्नन्पुनःपुनः
पोडिकमित्यादि शुभादिनविहितस्य क्षौरकर्मणोधस्तस्मात्पुण्यंचेत्यादि शब्दानुकूलंकर्मनंखेदनंएतच्चभ्रमिस्नोनत्वा
नोंच समस्तधनं कंकतिकादिभिःकेशश्मश्रूणोपसंहरएवमनुकूलेनबलस्यच चक्षुष्यमितियाहगन्तसिद्धयोश्चक्षुःप्रति
बद्धत्वात्पादसेवाहस्तेनचक्षुषोःपिडेहस्तेनेत्यर्थः तथुंचक्षुषिप्रतिबद्धेहिस्नेहेपादगतेनचं अतश्चक्षुप्रसादार्थीपादसं
गसमाचरेदितिपादशोरितिस्पर्शनेन्द्रियमित्यनेनचसन्नपरमित्यनेनचसम्बध्यतेपरान्कर्मेन्द्रियमनोबुध्यन्तप्रभावात्रेने
रित्यादिरितिःसर्पादिःगुप्तिःपिण्डनादिश्चोरस्यात्रावणमालुहनंनाभ्यांशुक्रंकल्याणकरंअबलंबलमितिबलप्रदं केचिद्
चतुर्थीशधारणगुणंपठन्ति तत्पुनरनार्षसंग्रहेनुक्तत्वात् हरतीमुक्तस्वमुक्तस्यचसस्नेहशिरोरक्षणेनकृतेव्यक्तमाह नगरीत्या
दि नगरीचीवनगरंरथोरथिकृतानुसेपुउतेःवनुतेःपुचहरतीतिस्नेहेनसक्तायत्कर्मबंधनंतदुक्तार्थसंग्रहंचाभिधत्ते
मयतिचत्रेत्यादि स्नेहपाया:कूल्याहवःशमःशमिभिः अभ्यवनंवेदस्य अभयोरधिनिवेदेतेसनेनसम्बन्धः एवमितिउक्त

चित्तपसेवया अभ्युत्तेप्रा प्रेति मात्रेत्यादिनानुप्रधायार्थसंग्रहः सर्वत्रउक्ता दनिवरूपमनेनान्वयः तत्रमात्रोक्तायावह्यस्या
शनमित्यादिना तथाहरूयाप्युक्तानि तत्रशतीत्यादिना तथामात्रांचश्रियगुरुलाघवमितिप्रकृतिलघुन्यपिमात्रामेवापि
क्षन्तरयादिना पानस्यमानंपानमानेनत्वअपानस्थित्वयत्वयरूपनेनोक्तंनलः कार्य्ययरीतिअनुक्तेलं यथेतिविधुलेत्यादि य
रेतिप्राप्तेहशरहसन्तेस्थित्यादिशेषंसुबोधं इतिश्रीशिवदासेनकृतायांचक्रकलप्रदीपिकायांमात्राणितीयःसमाप्तः
पूर्वाध्यायेप्राक्तनशरहसन्तेस्थितसनेनकृतवोनाममात्रेणोक्ताः ननुस्वरूपवतःतेननन्तस्वरूपज्ञानार्थंतथापूर्वोक्तमात्रावदा
हारस्यचलाख्यहेतुत्वेकृतुसात्म्यमपेक्षतस्याहारस्यस्मारकृतुसात्म्यज्ञानार्थंचलस्थापितीयमभिधत्ते अथानरू
स्यादश्चिन्तास्यादिति अश्चिन्तपीननीरस्यादिनाएतन्नन्तत्रकृतुस्वरूपज्ञानेविनासारूप्यज्ञानेनभवतीतिप्रथमसुतमस्वरू
पमेवाह रहेस्यादि रहेतिसबनेतपारप्रलावोकृतुप्रतिपादनप्रसंगेसंवत्सरप्रतिपादनंप्रयुक्तमित्यतआह षडंगमिति ष
णामृतूनामंगानांसमाहारःषडंगं बहुव्रीहिर्वा एतेनषण्णामृतूनांमिलितानांसम्वत्सरत्वं प्राक्कवनिकलंसम्वत्सरप्र
तिपादस्येतिभावः तुरंगपनमुत्तरायणं प्राणिनां चलमाहत्यस्यानांशिशिरादीनित्यत्रषष्ठीतत्पुरुषश्चमनिरसार्थं
मारुत्रीआम्नानि एवंहेमन्तानित्यत्रापिव्याख्येयंविसर्जनीयस्यसःइतीतिविसर्गः ननुविमानेरोगमिषमितीयेशिशिरं
वहायअन्यथेवकृतुक्रमोवक्ष्यतिअन्यथेतिकोऽभिप्रायः अत्रीलंजेज्जलेनारेशनेरेनकृतुक्रमभेदप्रतिपादनमतो
नविरोधः उर्कोहिकाश्यपीयेभरोवर्षतिपर्ज्यन्योगंगायाहिणेजलेनत्रवप्राहुर्ख्याख्यातंतेषांप्रकाशितौलस्याएवो

३२

नरेदेहिमवद्विन्ध्यप्रसेकुलेभरयःशीतमतस्तेर्घाहेमन्तशिशिरावृतवइतिएतद्व्याख्येदूषयतिदेशभेदेनकृतुभेदोदेशभेद
प्रकृताहारादिविशेषमेवगमयतियथामरुदेशेग्रीष्मप्रविधिरेवप्रधानतयाक्रियतेअन्येचवसन्तादिविधिरेवप्रधानतयाक्रि
यतेयदितुदेशविशेषनियतएवप्रावृडादिःशिशिरादिश्चकृमःस्यानहासम्भुतेप्रयोजनविशेषोदेशनतत्कथनमसंगतमि
त्यादिनेतस्मादत्रवसनेनोक्तादकृमइतिपारनार्थंशिशिरादिक्रमेणहितःरोगनिषेधार्तीयेतुदोषत्रयादिकारकःप्राहुरादि
कृतुक्रमःसंशेषनमधिकृत्योक्तइतिनविरोधःअतएवेतन्निमायेणपरीक्षेषतंत्रकोरोहकबलःसिद्धिवरस्यतिप्राहुरुक्त
मौशनेशरहसन्तेस्थितेनेतपस्यश्चमधुश्चेववसंतःशीघनंमतीतियथर्त्तुदानमुत्तरायणरूपस्तेत्रप्रथमस्तस्मादत्रेवसिद्धं
तथापिविसर्गस्यापिबलजनकत्वेनश्रेष्ठत्वात्तदुपमेवपथमंदर्शयन्नाहुविसर्गमितिपुनरिस्कारेहतेरितिरूपाहसर्वःसोमश्चा
व्याहतबलइतिविसर्गकालस्यसोमगुणत्वात्तदश्चेदितिहेतुःसोम्यइतिसोमगुणप्रधानश्चासौयमश्चेतियमगुणप्रधानं हस्ता
नीमर्कमापुस्तीमनांसंवत्सरादिरूपकालस्यावस्थाएकत्वंरसादिहेतुत्वंवोपपादयति तत्रेतादिसादिकालस्यभावःकालस्यणीता
दिगुणतामार्गोऽस्तिगुणतयर्णतेनकालस्यभावमार्गपरिणतयापयथासंभवंवोध्याः तेनमार्गपरिणतेषुर्कादिषुकालस्यभाव
सम्बन्धतयाणामेवतथाचमार्गविशेषसम्बन्धात्कर्कादयनसम्वत्सरादिरूपकालस्यावस्थाहेतुत्वं कालस्यभावसम्बन्धानुसया
णामेवरसादिहेतुत्वमितिसर्वंकालाहरसत्रनालपाक्षेणबलीवर्द्दन्यायेनधातुव्यतिरिक्तसम्वत्सरादिकालसमभिधतेअन्येतु
वोषवर्णमवस्थेदायकालेनेतिधातुविशेषणमाहुः देहस्यबलहेत्वंतं प्रत्ययभूतायहेतुभूताः भवंतायएतेसमासकर

जोनमिसिसगोनंचर्कणोरङ्गनं प्रतिकारणत्वंसोमस्यतृप्यणेवविसर्गेका अथमंथनविरक्तिपत्र ६ वज्रनीयमाहरसातेन
मिसादिश्यत्कालोसन्नतयाहैवहंसोदकमाहदिवेसादि सकलरात्रिनव्याप्तयर्थमर्थलभ्यमविदिवानिशोस्तंचंद्रांशुग्रहणे
ननिशिसोमांशासन्नत्वमात्रलभ्यते अन्यथापौर्नमास्यामेवपरंसर्वनिशाव्याप्यचन्द्रांशुयोगस्यादिति कालेनशरत्कालस्व
भविनपर्वपेक्षिस्यादिशेषरहितेअतएवनिशोवंशेषाजनकंहंसशब्देनसूर्यांचंद्रमसावजिधीयतेतांशेशिनमुदकंहेसादकं
उपसंहरतिरसुकमिसादिअथमितिशब्दोधिकारेतिभरद्वारः ऋतुसाम्यपसंगेनाभ्याससाम्यमप्याह उपशेतेसादि उपशेतेस
स्वपतिअयष्यमपिशतविकारंरुजनयतिनिर्गतंहसाहऔचित्यादनुगतत्वादिसर्थः यथाशीविषस्यविषं औकीःव्यासःतेन साम्य
मोकसाम्यंदेशसाम्यंरोगसाम्यंचदर्शयति देशानामित्यादि देशानामनूपाद्रीनांगुणोश्लेष्मगौरवादिभिःसहविपरीतगुणंश्लेष्म
गौरवादिभिःसहविपरीतगुणंश्लेष्मगौरवविपरीतरोग्यत्वापवयुक्तंस्वर्गजांगलमांसमप्यादिअद्नीयमाविकारेःपनर्पणमि
त्यादियोगसाम्यमित्यर्थः अध्यापयपाद्देमआमयहेतुरप्युच्यते यथाधर्म्मशब्देनधर्म्महेतुर्यागादिरितितेनहेतुविपरीतस्या
पिसाम्यस्यग्रहणं ननुक्षुधांसूत्रमतीसारेभंगत्वमेवास्तितदर्थकारिसाम्यंकथमत्रोक्तंउच्यते सर्वत्रासम्भवात् नत्वनिश्चि
तंतदर्थकानिसम्भवंति ततोयाहृस्यादत्रहेतुविपरीतमेवोक्तमितमसारःचक्रेक्तगुणशब्दोऽत्रधर्म्ममात्रवाचीतेनविपरीत
प्रभावनामपिग्रहणं ततश्चप्रभावविपरीतालहिपरीतार्थकारिणांचग्रहणमुपपन्नमितिसाह अत्रग्रहणात्सौषधान्नयोर्ग्रह ३३
णं अत्रमितिअरधातोःक्तेलोपेरअध्यार्थसंग्रहमाहऋतामित्यादि हेतुमद्धितवपनमितऔचित्यादिहेतुनिर्देशेप

पत्रमितसर्थः इतिश्रीशिवदासेनकृतायांचक्रदत्तप्रदीपिकायांतत्यादिनीयःसमाप्तः हिनिषेधंस्वास्थ्यकारणं हितोपादान
मःहितपरीहरणेति तत्रयमेवपूर्वाधार्थोग्रंथेनाभिहितं द्वितीयानुवेषनलक्षणप्रतिपादनेनाभिधेयं तज्ज्ञापनेप्रविषा
रणंसकलरोगहेतुत्वेनबलवदनकारणं तदुक्तंरोगाः सर्वेऽपिप्रायशोवेगोदीरणाधारणैरितितेनतत्प्रत्ययेयत्रेत्रिपत्र २
त्रिप्रत्ययेहितस्यअपथ्यस्यहरीतःहितस्यताभ्योहितात्हिताभ्यांपथ्यंशिष्यतुर्थभागेनहरीतः क्रमोभवति एकान्तरमिति एकस्मिन्न
वपियथास्यात्अन्तरशब्दोवर्जनेवचनः एवंद्वान्यंअन्तरमित्यत्रापिद्रष्टव्यं तदर्थपिण्डार्थः मधुमद्विशेषेअपथ्यपादस्यर्थयपथ्यपा
दःपादःएवंपथ्यैकपादाभ्यासएकस्मिन्नपिभवति हितायहितेपथ्यस्यहरीतापथ्यस्यएवंतृतीयेएवंहितीयपदाभ्यासोद्वान्तरो
भवतिचतुर्थेचयःपादःपथ्यस्यएवंःपथ्यस्यएवंपंचमेषष्ठेच एवंतृतीयपादाभ्यासस्त्रयोभवति सप्तमेदितमारभ्यचतुर्थ्यार
यथाभ्यासोःनवमेपिहितेअन्नेतुपादेनापथ्यमभ्यस्तंपादपादेनवाससजेत्निषेवेतहितेनतद्देहेहिभवतीत्यनभिहितमेवेनसहै
कवाससानुशेषस्यचाभ्यासस्यते पादंशिष्टइतिपादिकांशिष्टेसर्थः अंसस्थपादस्थेचतुर्थोभागः तेनसप्तमंपथ्यंभवतितत्रचतुर्थी
पीत्यपिशब्देपापचपक्वःकार्यइतिदर्शयति तत्रप्रथमहितेशेषः शःपथ्यस्यअपथ्यस्तुपञ्चदशभागः
शेषश्चेतिभागत्रयंपथ्यस्यअपथ्यतुशेषदशभागाः एवंपंचमेषष्ठेचएवंत्रयमन्तरत्वमेषांतथाशब्दलक्षणत्वचतुःपंचाभ्यांनरे
तावस्मिन्शेषाणावसंपूर्णंचतुर्थ्यादपथ्याभ्यासः पूर्वेणेअन्येनुभंनरणस्यतथानवचनसमभिधायाभ्यथेवंव्याख्यान
पतिनतुविस्तरभयार्थेस्मिन्दितं एतादृशंक्रमविधानस्यफलमाह क्रमेणेत्यादि शेषःक्रमेणोपहिताःसन्तोःपुनर्भावंयन्तिगुणश्च

ऋषेणोपनिताः सतोः प्रकम्पा भवन्तीति योजना अथ हेयोपादेयतेनोक्तयोरपथ्ययोः प्रकृतिभेदेन नानात्वं दर्शयतेऽनेतत्तन्त्र प्रतिपादनार्थं प्रकृतिभेदमेव तावदाह समधिकत्वादि गर्भोदिगर्भाधानादिर्यथास्थानं दर्शं सर्वत्रयोज्यं वातलत्वमिति वातप्रधानात्वमर्थः एवं पित्तलाः श्लेष्मलाश्चेति तेनैतेन यथाक्रमं द्वन्द्वजातिलक्षणः प्रकृतयो व्याख्याताः तेनयथाक्रमं द्वन्द्वजातिलक्षणः प्रकृतयो लक्षणाद्द्वन्द्वजातिलक्षणः प्रकृतयो भवन्तीत्यनेनाख्येयं अतएवैतेनाभिधानेन द्वन्द्वजातिलक्षणः प्रकृतयः कारणदोषा भवन्त्येतेषामिति समदोषप्रकृतयोऽनेनैवेतरप्रकृतयः समानुरत्वेहेतुमाह दोषानुशयितेत्यादि दोषशब्देनदूषणात्मकौ सञ्जयतात्व जोदोषौ गृह्येतेअनुशयितावनुबन्धित्वं भवेत्तुणबीजे पश्चात्ताप्तुनस्योरितिमेदिनिः तेनयस्मात्तुल्यत्वेदोषैर्हेतुभूतो वातलादीनां अतस्तेसमानुगः समतंस्फुलिंगलक्षविषमाग्नितुल्यविकारयुक्ता दर्शयः किंवा सस्पष्टेनव्यक्तियमानाअन्येते कल्पनेतिनदर्शाह दोषानुशयितेत्यादि अनुशयितासाम्यत्वेविकारजनकत्वमितियावत्तेनप्रकृतिभेदेनैवदोषाणां मधुरादीनां तत्तथाविधविकारजनकत्वेहेतुप्रकृतिः एवंतेषां प्रकृतयोऽनेकदोषाणांमुख्यंस्वरूपंनास्तिकिंतर्हिउल्बणदोषानुरूपतअतिशयित वाधाजन्मलाभात्तत्तत्स्थानतिष्ठन्तीतिभावः तदुक्तंसुश्रुतेविषजातोपधाकोशेविषेणभविषधृते तद्वत्प्रकृतिभिर्देहो नजातस्वानुबाध्यतेतिनथाध्यतेनानिलाध्यतइत्यर्थः एतेच प्रकृतयारंभकदोषाणावज्जीवमपरावृत्तस्वभावाएवदिर्घंविना तदुक्तं सुश्रुते प्रकोपाल्पत्वमात्रेणदोषाणांनैवजायतेप्रकृतीनोत्वभावेनजायतेतिगतायुषीति ननुयएवंतर्हिसमप्रकृतेर्वतिप्रकृतेर्वा

अनेषपक्षद्वितयमविकारेऽतस्यप्रकृतिभूतस्यापिवैरूप्यते तथाचाप्रकृतेः पित्तविकारेऽसतोवातप्रकृतेरप्यभावः पित्तप्रकृतिस्तैरूप्यतेतथासमप्रकृतेवाऽसतेपक्षद्वितयेऽप्यतरदोषस्यसतिसतरप्रकृतस्वकर्मोद्भावनेनप्रकृतिभूतदोषस्यापिसत्त्वं दृश्यते यदुक्तंदोषसत्यसतोकर्मणः प्रकृतावुद्भवे हेतुर्दोषविशेषोऽभिनामिति अत्रवर्त्तन्तेप्रकृतिसमानदोषणोगोसतौनप्रकृतिभूतदोषस्यवृद्धिः भिन्नदुद्भवनमजनितस्यवातादेस्तथैविकारेस्वं प्रकृतिभूतदोषस्यपुनस्तत्सहकारिताभावं वदुक्तंकाल दूष्यप्रकृतिभेदेषद्वल्वोद्भिसन्तंनिस्तत्यनीकःकुरुतेतत्समानंतेयःस्वदुःसहृतिं तथावातप्रकृतेः पित्तविकारेसतेवातप्रकृतिभूतस्तैरूप्यतेनवातस्यकारणस्यकृतादिकंकुर्वन्नाहेतुमुत्पादयितुमिच्छतेनुतस्यागन्तुनापित्तविकारेणकिंचित्क्रियते तथासमप्रकृतीयस्यात्तस्तस्य श्लेष्मणश्चदोषसत्यसतोकर्मणोदृश्यतेतत्तत्प्रकृतिभूतदोषस्यैवैतेनैवदोषेणसमानदोषस्यैवेतिननुपूर्वंप्रकृतिदोषस्तनवृद्धि र्नोपहतिर्भिन्नैर्प्रकृतिभूतदोषविरुद्धितंवरूपमापादयितुंवैपरीत्यंवजातं यत्तस्मिन्वृद्धितस्यप्रयोजनमयंहृद्दोषस्तुक्षीणस्यवृद्धिः समस्यचप्रतिपत्तिरितिएतच्चितयमपिप्रकृतीनांसहितयोरसंसर्गात्तैवंप्रकृतिभूतदोषसहकारेणाशयास्थानाभप्रकृतिभूतदोषाणांप्रकोपोभवतिहिसेनदर्शयिष्यितस्यसफलत्वात्तत्रअन्येनप्रकोपोवाक्यथाभावरूपादिसंश्रुत वचनस्यार्थान्तरपरिकल्पसमाश्रयंते यथाप्रकृतिसंसर्गोवाप्रकोपकउपजायतेनपुनरन्यथाभावः समप्रकृतेर्वातप्रकृतिसंवा तप्रकृतेर्वासमप्रकृतिसंपितप्रकृतिसंवेत्यादिरूपः तेनसत्यहेप्रकृतिनामपिसम्भवतएवैकेवलमन्यथाभावएवविर्घंविना नसम्भवतीति अनेनत्वाद्दः प्रकृतिप्रकोपोन्यथाभावएवनाभवतीतिप्रकृतिसंसर्गेणेतिसूत्रं तेनसमप्रकृतिर्वातप्रकृतिर्वातप्रकृतिर्वात

प्रकृतिर्नेत्यनेनात्मप्रकृतिः पित्तप्रकृतिर्नेत्यर्थः समप्रकृतिर्वा विकाराणामवस्थान्तरहीनापि कफवातरक्तादिलक्षणायत्नोत्पन्नेत्यर्थः अनुहार्यत्वे
वबीजेनप्रकृतिर्जन्यतेऽनिलादिदुष्टंचबीजंगर्भजननासमर्थमितिसिद्धसेनस्तुहार्यतुनंसुश्रुतेननन्वर्थवानादिप्रकृतेरुपादानाहः
दुष्टबीजस्यगर्भजनकत्वात् उच्यते यदसर्वमेवबीजंदूषितंभवतितत्रैवगर्भोपघातः यद्विबीजावयवदुष्टेसत्यमपिगर्भेप्रतिबन्धंसा
नलतः स्यद्धिरोहेरप्यनुपादः स्यात् नेतथाहदूरंभकबीजभागदुष्टेहरेरेवाभावोनतुगर्भस्य तथासप्रधानप्रकृत्यारम्भकत्वेपा
रम्पर्यबीजभागदुष्टेसमग्रबीजस्यैवाभावोनतुगर्भस्येतिहेयं वातलादिषुवृद्धादिषेयंनेत्याह विपरीतगुणस्यादितेषांवातलादीनांवापि
रीतगुणोवातादिगतोहेत्वादिविपरीतहेत्वादिधर्मेप्रयुक्तस्यर्थः समसर्वरसमितिसमाअनुहापसर्वरसायत्रतथानानुरूपास्मात्रू
स्यात्नहिस्वस्थोजनेनावान्मधुरंपयुज्यतेतावन्मात्राःकट्वादयइतिहेत्वनुमानिधायसास्थ्यप्रतिबन्धवतो
षसंचयनिर्हरणमभिधातुंदोषसंचयस्यलक्षणान्येवतावद्वक्तुमाह्येअधरस्यादिहेअधरइतिमूलेगो सप्तशिरसीतिकर्णेना
सायलौनेत्रमुखेचेतिस्वदवहानिस्रोतांसिदोषाः एतान्सिसर्वाणिमलस्थानानिमार्गाः दुष्टैरितिगोवलीवर्दन्यायेनसोजैः मात्रा
धिकैरितिहेतुभिः मलस्यमलहृद्दोषलक्षणमाह मलहृद्भिस्यादि मलायनानोमुरुतयामलहृद्भिनेषामेवसाधवान्मलस्यंवुध्ये
तनयामलानोसंसर्गप्रकृतेर्मलस्यंतथामलानामतीसारेसर्गान्मलहृद्भिर्जानीयादित्यर्थः तानिमलहृद्भिस्यजानाद्या
दिरेतिवुध्याप्रतिहन्तेरितिप्रतनीकैःतेनवीपरीतार्थकारिणामपिग्रहणंविषमस————————तिवैषम्यमतिक्रमः ३५
अतिक्रान्तसुस्थहृत्तानामिसर्थः जायन्तइतिहेत्वध्याहृतं————————स्यात्सुस्थहृत्तातिक्रमेणरोगाजायन्ते अ

नानुरूपेतिअनुरूपरोगग्रहणायामे————————रोगभवितव्यंयथारोगोत्पत्तिरेवनभवतीतिभाव्यतदेवसूत्रस्य हृ
तंदर्शयतिम————————मार्गशीर्षोवैशाखः तत्रप्रथमश्चैत्रःनभस्योभाद्रः तत्रप्रथमःश्रावणः तथास————
————मोमार्गशीर्षः हस्तेनरसःसहस्रदोऽयंमार्गशीर्षवचनःतत्रप्रथमःकार्तिकइत्याख्यानवानअनुसन्धानुसारिणो
नभद्रेनाप्युक्तःश्रावणेकार्तिकेचैवमासिसाधारणेनक्षत्रेशीघ्रवर्षोहिमवित्तनवान्मार्गान्नसुनिर्हरतितनवास्निग्धेवर्षारि
संचितमदोषानग्निमासान्जरितानहरेत्स्निग्धेनतथातरीतेनवैरोधोभवति यतःश्रावणेशोधनंकृत्वापुनःकार्तिकेक्रियमाणे
हिमक्षतमितिंस्यात्तथापुनश्चैत्रेक्रियमाणंचनुमासान्नतिंस्यादितिनैवंसर्वंतुपुरुषमपेक्षितरोगाभिप्रायेणत्रिमासान्तरितानियु
क्तोवर्षासुशरदोवक्ष्यतित्वत्रहिमासान्तरमेवरोगहरणमिसविरोधः किन्त्वेवमपिशोधनार्थवत्प्रमाणकृतऊनमानु
स्रोतसांप्राबल्यसन्तरोगःप्रथमेमासेरोगप्रकोपः मकर्षप्राप्तोनभवतीतिकृत्वायथाऽन्निमासेरोगनिर्हरणमभिहितंतथाशर
देऽप्यन्निमासेमार्गशीर्षस्यशोधनंनुज्यतेनकार्तिकइतितस्मान्नदर्वाग्व्यायामवमनाद्या प्रवर्तयेत्तत्रोक्तंकोपिलवलेन मधोसदृश
मितिवसन्तेरोगानप्रवाहयेत्नवमनेष्वदिरेवेत्यनिरूहैः समुदावासनेरितिअतस्तत्पित्तचरणालक्षणेनस्वभावकल्पितबलत
श्चानरोगवचनानामविरोधनिमित्तंवाभ————————वस्यतेवाभद्रेकार्तिकशब्दःसामीप्यान्मार्गशीर्षवचनःउपचारः
श्रयणंवकार्तिव————————प्रथमनागग्रहणार्थंअन्यथामार्गशीर्षप्रथमग्रागग्रहणार्थंअन्यथामार्गशी
————————रस्यकेमार्गशीर्षस्यमध्येशेषेवापिवाग्रीष्मेतशीतोष्णनभस्यसुरूक्षनवनभस्यशीत————

---लस्यैवशोधनविषयत्वादिति यथायोगमिति यद्यस्मिन्नुक्तेवमनादिरसायनंचतत्र ---------स्यर्थः
अनऊर्द्धमिति ऊर्द्धंशोधःशोधनानंरं एवंसतिकिंस्यादित्याह रोगास्तथानजायन्तरत्यादितथेतिवमनादिनाशोधनिर्हर
णान्धातराभ्रातिवर्षेन्तरतिवृष्यैष्ययोगादिसर्थः जरामान्नमुपैतिचेति रसायनयोगादिसर्थः विधिरेषरसादिनिजानामि
तिचेदः रतेरेवाभितिप्रातन्नूनोमानसानांच आगन्तूनांस्वरूपमाह येभ्यजेत्यादिप्रज्ञात्तिष्वपिपराध्यतीतिप्रज्ञापराधएषांनि
ज्ञानमित्यर्थः प्रज्ञापराधोऽज्ञानदुर्ज्ञाने यद्यपिनिजाअपिप्रज्ञापराधमूलाएवंयदुक्तंप्रज्ञापराधाहितानन्वादपंचनिषेध
इति तथापिनेप्राधान्यात् प्रज्ञापराधजनितरूपभोजनादिजन्यत्वेनतथान्तरवातादिजन्यत्वेनच प्रपञ्चेनोच्यन्ते मान
सानामपिप्रज्ञापराधजन्यत्वमाह रजेत्यादि आगन्तुमानसपरीहारेहेतुमाह त्यागइत्यादि रेद्रियोपशमइतिजितेन्द्रियत्वं
स्मृतिःशरीरेन्द्रियसत्त्वात्मविषयाणांस्मरणंयदुक्तं सत्त्वात्मस्वभावान्नांस्मरणदुःखात् प्रमुच्यतइति एतच्चसूत्र्यमान
संयोगप्रतिषेधकंदेशेत्यादिपुनरुक्तमनुयोगपरिहारकथनं देशज्ञानात्परित्यागहारत्वाः तथाउपसर्गगृहीतस्यदेशस्यव
र्जनंभवति कालज्ञानान्नैर्ऋतमास्यादिवत्स्यमानस्यतामिघातकालवर्जनंभवति आत्मज्ञानाच्चस्वशक्तिपर्यालोचनयावल
वत्सेष्वहरादिवर्जनंभवतीत्यादिव्याख्येयं सहजेन्द्रियोपक्रमणीयेवत्स्यमाणं आगन्तूनामिसत्त्वागन्तुशब्देनभूतादिजन्या
नथामानसाश्चाभिप्रेताःआतङ्कस्यादि भागेवेति अनुत्पन्नरोगावस्थायामेवअतःकिंतद्वृत्तमित्याह आप्तोपदेशइत्यादि ३६
प्राज्ञानेतिपतितेरित्यन्ते रुपरिष्टात्यर्थंसम्यगधिगमःआप्तोपदेशग्रहणार्थंहेत्वभावेनोपदेशस्यान्यग्रहणमुक्तं तत्र

येअनाप्तास्तानाह चण्डइत्यादि तृतीयेचण्डितंसत्त्वमनः एतेषांपापत्वंपापहेतुत्वात् सत्त्वकाःपिशुनकाश्चडाः क्रूराःनिर्घृणानिर्दया आ
त्मानाह युक्तीत्यादि उपलक्षणेनतीर्थादिभ्यांयुक्तिभिर्हेतुभिरसत्यः अनेनप्रशस्तयुक्त्याद्युक्तस्यर्थः मनोयथागतशोकाद्य
यःस्मृताः प्रसन्नवदनाःसंशिक्षन्त्रनाइति संशिक्षतेतीक्ष्णंत्रनंयेषांतेतथा अतिदुष्करंत्रतकारिणइत्यर्थः अन्येतुसंशिक्षन्त्रनाइ
तिपठित्वाकथिनव्रताइतिपठित्वाकथितव्रताइतिव्याख्यानपरा उक्तस्यार्थस्यनिगमनेनावश्यकर्तव्यतामाह आहारेत्यादि
यःप्रेत्यपरलोकंगत्वासुखीभवतीत्यादिकोयमाप्तोपदेशः समाहारोवेषःसमधेयइतिनेन्द्रियोपक्रमणीयेप्रपंचेनवक्ष्यतेपरिशिष्ट
स्याहारस्यहिताहितगुणंवेदधिभोजनविधिमाह ननक्तमित्यादिवेगान्धारणीयःसमाप्तः सत्यवचनेषुकथंपरिप्रोक्ष्येन्द्रियोपक्र
मणीयमाह अथातइत्यादि इंद्रियस्योपक्रमणमिन्द्रियव्यापारःतदधिकृत्यसूत्रनोऽध्यायइत्यर्थः तत्रवक्ष्यमाणविषयत्वात्प्रा
णेषणेन्द्रियादिविषयत्वेनेन्द्रियाद्येवतावदेहत्वाह देहेत्यादि देहेनोद्देशप्रकरणेनप्रकरणान्तरेशारीरेसंख्यातमतपरीक्षाद्देहस्ये
शेन्द्रियाणामिवतत्स्थानेनात्रसत्त्वयति इंद्रियद्वाणीतिइन्द्रियाश्रयत्वेन उक्तमिन्द्रियाधिकारइति इंद्रियकथनप्रसंगेपर्वा
चार्थंतत्रमित्यर्थः पंचेन्द्रियाणीत्यादितुसत्त्वमेवतत्रपञ्चधाकरिष्यतिनतुमनोऽपीन्द्रियमितितत्कथंपंचेन्द्रियाणीत्युक्तं रजोगुण
वत्तमादिलक्षणधर्म्मयोगात्तमसःपञ्चकृत्वमभिप्रेत्याह अतीन्द्रियमित्यादि अतीन्द्रियमिति अतिशयितमिन्द्रियम
तीन्द्रियं चक्षुरादिषेष्वयमित्रेत्यर्थः मनःसोपकरणामेवचक्षुरादीनीलादिविषयज्ञाननजनकत्वात् अतएववक्ष्यतिनेत्रादिप्रसयभू

तस्मिन्द्रियाणामितिमनसस्तत्स्वविषयग्रहणजननेनचक्षुरादीनांवैगुण्येसतिचक्षुरादीनांयोरिन्द्रियत्वंवाहृत्तानकरणत्वंतिक्रान्तमित्यर्थः किञ्चाचक्षुरादिरेवोऽपतीन्द्रियेभ्यः सूक्ष्मतरंहृदयंवोधयत्यात्मसत्वमितिसंज्ञायस्मतंतथाचैतत्स्या—कृतिपरमतस्याप्रतिषेधात्स्वयमप्यनुमतंपर्य्यायकथनंचशास्त्रेष्ववहारार्थंवैधर्म्यान्तरमाहनहृदयैसादि नस्मनसोऽर्थेतरार्थः सचक्षुरादिरात्माचेतनःतयोः सम्यक्तद्दर्शात्मसम्यक्करणतयायताचेष्टाव्यापारोयस्यतत्तथातत्रार्थसम्यक्तूत्तक्षुरादिसन्निकर्षेःआत्मसंयुक्तआत्मग्रहणमनुशक्तिसंमनसेषादिस्तत्रादिग्रहणं चेष्टादिप्रसवश्चतस्मिन्द्रियाणामितिइंद्रियाणांचक्षुरादीनांयाचेष्टास्वविषयरूपादिज्ञानलक्षणाःतत्रप्रसवश्चसंकारणश्चतम् अथग्रंथान्तरंसिद्धपत्र १ ग्रहणेकश्चिद्दोषंकश्चिन्नदोषंकश्चित्तमोयुक्तंकश्चित्सत्वयुक्तंचनमोभवतितत्कथमयंसात्त्विकःअयंराजसइत्यादिप्रतिनियतव्यपदेशोभवतीत्याह बहुगुणमित्यादि येनगुणेनसत्त्वादीनामन्यतमेनयुक्तंभवत्यसत्वंमनः कर्तृअभीक्ष्णंपुनःपुनःपुरुषमात्मवर्तते प्रवर्त्तयतीत्यसत्वंतद्गुणेसतुसत्वंसात्त्विकंराजसंतामसमाउपदिशन्तिवाहुरात्मानुशयाहुरात्मतशयाहुरात्मानुवन्धादित्यर्थः इन्द्रियाणांचेष्टाप्रसवश्चतमिसंज्ञामसम्वाउपदिशन्तिवाहुरात्मानुशयाहुरात्मतोनुवन्धादित्यर्थः इन्द्रियाणांचेष्टाप्रसवश्चतमिसंज्ञामसम्वाउपदिशन्तिवाहुरात्मानुशयाहुरात्मतोनुवन्धादित्यर्थः इन्द्रियाणांचेष्टाप्रसवश्चतमिसंज्ञामसम्वाउपदिशन्तिवाहुरात्मानुशयाहुरात्मतोनुवन्धादित्यर्थः पंचेन्द्रियाणीत्यादियदुक्तंतद्व्याकरोति तत्रेत्यादियदपिचक्षुरादिन्द्रियनिर्देशेनसारेणइन्द्रियद्रव्यनिर्देशेपतेचः सन्निकर्षोयुज्यतेतथापिवर्तिक्रमनिर्देशोमंसवैषामेवेन्द्रियाणांसंभवतमयत्नंवोधयति अधिकानुग्रहसत्त्वादित्यपरेशहरंति पंचेन्द्रियाणिपरानभिनीतिअग्निर्णंब्रह्मेतिनुएकेन्द्रियापिष्ठनत्वे ३७

नैकत्वमेवेतिकृत्वानपंचकत्वसंज्ञितिः इन्द्रियार्थाइतिइन्द्रियविषयाः इन्द्रियवृद्ध्युत्पादसामग्रीमाह तापुनरित्यादि ताःपुनरित्यादौ सन्निकर्षेःसम्बन्धःसचआत्ममनसोः मनइन्द्रियंचेन्द्रियाणांयोगिरिति इतिणिकाइतिभाष्यतत्रतत्रादिग्रहणात्तत्रतत्रेन्द्रियेवलबलरूपपरीक्षेत्यादिकाः इन्द्रियाणीमुक्तानांपंचपंचकानांतथापंचकाकालानुप्रविष्टमनःप्रभृतेःशुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वेन स्वस्थापिकारोपपिकलाभाह इत्येतदित्यादि मनोयंश्चिसरूपःवुद्धिरहमोवुद्धिर्वोधिताइन्द्रियवुद्धीनांपञ्चपञ्चकेनैवग्रहणात् आत्मानमपिहरूपआत्मनोहिताहिसमधिकूरूपयानिद्रव्यानियेगुणाःतेषामयंसंग्रहेःधामइत्यगुणसंग्रहः तमगुणंहरूपादयोवुद्ध्यादयश्चशेषेइत्यं नेत्रयमर्थःआत्मनोपकारकानांद्रव्यगुणानामयंसंग्रहःशुभस्यधर्म्मस्यहखस्यचअशुभस्याधर्म्मस्यअसुखस्यचप्रवृत्तौनिवृत्तौचहेतुर्भवति तत्रोक्तेसंग्रहस्यसंभवोयःशुभप्रवृत्तावशुभस्यचनिवृत्तौहेतुर्भवति अयोगतियोगनिष्ठायोगालक्षणशुभस्यप्रवृत्तौशुभस्यचनिवृत्तौहेतुरित्यर्थः नकेवलमुक्तरूपोःधात्मद्रव्यगुणसंग्रहएवशुभाशुभादिहेतुःकिंतर्हिकर्म्मापीत्याह द्रव्याश्रितंचकर्मयदुच्यते क्रियेतिअनुकर्षेणमहिपंचकर्म्मणिकर्म्मणश्चवाक्यशेषाभ्यामभिसंवन्धःसार्थमाह द्रव्याश्रितमितिसचाप्यल्पत्वेपिकर्म्मणश्चक्षुरादेनेतिप्रसंगनिवृत्त्यर्थमाह यदुच्यते क्रियेते कर्म्मणएवेत्यकृत्वाःभिधानेपंचकादिषुद्रव्यगुणरूपेषुकर्मणोःप्रविष्टत्वात् संप्रतिवैद्यकेयेपंचभौतिकानामपिचक्षुरादीनांयथातेजसत्वादित्यपरेशभवतितदाह तत्रानुमानागम्यमानामितिसादि अनुमानंचचक्षुर्द्वारयःकरणजन्यक्रियात्वात् छिदिक्रियावादित्यादि पंचमहाभूतविकारसमुदायात्मकमितिपंचमहाभूतानिपंचमात्राण्यभिप्रेतानिविकाराः इत्यनेनपंचमहाभूतानेवनस्मुरायजयानामित्यर्थः विशेषणेत्यपिशब्देनएवंचपंचभौतिकत्वेपि

त्विकएकादशकःप्रवर्ततेवैकृतादहंकारादिति तत्कथमिन्द्रियाणांभौतिकत्वमुच्यतइत्याशंक्याह इन्द्रियाणांभौतिकत्वमुपाख्याया
ह तत्रयद्गतात्मकमित्यादि यद्गतेन्द्रियंविशेषात्मकंपञ्चतन्मात्रवर्तिनद्गतात्मकंयद्गतात्मकंतद्गतात्मकमेवार्थंविषयमनुध्याव
र्तिगृह्णाति तेनयत्तेजःप्रधानंतत्तेजःप्रधानमेवविषयंगृह्णातीतिव्याख्येयं अत्रहेतुमाहतत्स्वभावादितिगन्धादीनांरूपादीनांयःस्व
भावस्तैजसत्वादिश्चक्षुरादीनामपितत्स्वभावत्वादित्यर्थः येतेनयद्गतात्मकंइन्द्रियंतदर्थंश्चभौतिकंतदात्मत्वात्तेषां
नग्राह्यग्राहकभावःस्यादितिभावःसश्रुतेपुनः इन्द्रियेणेन्द्रियार्थमुपलब्धेनगृह्णातिमानवःनियतंतत्सयोनित्वात्तस्यैवतान्यमित्ति
त्तिगृह्णातीति हेत्वन्तरमाहचितत्वादिति शक्तत्वात् समाजनायतैजसादित्यहणएवचक्षुरादीनांग्रहणशक्तत्वादित्यर्थः तत्रेनगंधेनगं
धेनरसमनुमानेनस्वित्तं चक्षुस्तैजसंरूपादीनांमध्येरूपप्रकाशकत्वात् वास्तालोकवत् एवंसतमाप्यंरुपादिषुमध्येरसस्यैवप्रकाश
कत्वात्दीपोरत्नवत् तथागन्धश्चसजातीयगुणोत्कर्षेणेन्द्रियाण्याशोभतविशेषगुणत्वाद्रूपवादित्यादि शुभाशुभप्रकृतिनि
वृत्तिहेतुरिति यदुक्तंतदुपपादयति तत्रार्थेत्यादि तदितिइन्द्रियं अर्थोरूपादयः तेषामितियोगोरूपादीनांदर्शनं अयोगोहीनमात्ररूपद
र्शनंसर्वथादर्शनंचमिथ्यायोगोविरुद्धतयाविभक्तरूपादिदर्शनं समनस्कमिनिविशेषणेनचक्षुरादीनांमनसोऽणुत्वान्नयुगपद्ग्रहणंतदेवा
हिल्लक्षणेविकारेभवतीतिदर्शयतियथाचंदु ---------- येति यावत्स्थायिबुद्धिः तदुपपादनाय सामर्थ्य
योगादितिरूपादीनां सम्यग्योगात् ---------- वमापद्यमानमिन्द्रियमिसदुपगतः आप्यायति सातत्येनजनय

तीत्यर्थः पूर्वमनेनेत्यर्थः ---------- सोमनोऽर्थंदर्शयतआह मनसश्चिन्तनमर्थंवृत्तिरिन्द्रियान्तरनिरपे
क्षंमनोपहृतीति ---------- तद्योपलक्षणार्थेनेन सत्वात्सापेक्षंएतएवेति मनसासहवर्तिषयस्मिन्सस्प
सम्पर्को ---------- मनोबुद्ध्योश्चयथायथंप्रकृतिविकृतिहेतवोभवतीत्यर्थः चित्तमिथ्यायोगोमनसोव --
---------- मनोबुद्ध्योविकृतिहेतवइतिभ्रान्तिचित्तमहमितिमनोविकृतंसतमनोबुद्धिमपिवि ------
---------- भाचःतद्दर्शनेकर्तव्यमाह तत्रेत्यादि अनुपलब्धावपेति वपत्तपकहेतुपरिहारेण ------
------ नयेप्रकृतिभावहेतिनेत्यनेनयोगेनोत्पन्नविकारध्वंसनिमित्तं तानेवाहत्रदर्शयति ------
---- स्वयेन्द्रियार्थसंयोगेनेन्द्रियार्थयोरुचितयोगेनतथाबुद्ध्यासम्यगवेक्ष्यवेक्ष्यवेक्ष्यहितं ---------- णामा
हावाचारणांसम्यक्प्रतिपादनेनसहितकर्मपरित्यागेनहितकर्माचरणेनच ---------- येप्रयति
तव्यमित्यन्वयः एतेनास्यार्थेन्द्रियार्थसंयोगप्रत्यवधपरिहारणांआनन्तर्यादेवायउत्तोभवति देशकालेत्यादिनाउत्पन्न
विकारध्वंसोपायमाह गुणमत्स्यदे ---------- सैकमन्वयःआत्मशब्देनप्रकृतिविकारयोर्ग्रहणंदिशन्हिगुणादिप
रीतोपसेवनेन ---------- नितव्यमितिपूर्वेणान्वयः तत्रादौनियमाग्रहेतकर्मणामनुष्ठानमारोग्यहेतुः --
---------- त्यादिसर्वः स्मृतिर्मनस्यायेति सहनोपदेशंलब्ध्वाअर्थंबुध्यमित्यस्यैवविवरणमा ---------
नयेवेति हेकालादिनिश्चतर्म्भ्यादूचपसेवेतत्यायाद्रअनेनहेकालोसन्या ---------- मेत्याहः सन्तोषेन

शरीरस्योपस्नेहणीयः स्नेहः पक्षस्येति पंचभिः पंचभिर्हि नैः उर्ध्वं च सौरकुर्यात् पंचमे पंचमो॰ ह्नीति किम्वा पक्षस्नेहणीयवयवयोग
त्पक्षोमासः उर्ध्वं च सार ——— स्नपलोमनखान संहारयेदिति अत्रैव तवासा एवि अम्लानवासाः प्रतिदृकेशर
निपु ——— शिनकेशः प्रसिद्धेरुच्यते ख्याते रतिमेदिनिः अन्येतु प्रस्तावितकेशरैसाहुः ———
वचनेतीर्थादिप्राप्तिनिमित्तकृतमुण्डनस्नातकादिविषयमिति नविरोधः सर्वत्रापि ——— शीलः वुंगीषभु
पपनेति सैकरूपतिलतोपरिष्टात्तावश्यं तावश्येन्द्रियः हे ——— तिहेतोरैर्ष्यां कुर्यात् येनहेतुनाः यं
संपन्नः सहेतुः कर्षणे भवेदिति प्रयत्नवताभवि ——— लेनेर्ष्यतिति परसम्पत्तौहेयानकार्येरसूयेः निषे
करतिउपक्षिप्तेअपरिहार्यंभय ——— शकापरिहारेषुनहृद्य प्रसवायहेतुभूतेन व्यभेव विभयिस्याहो
हृद्यशब्दस्यक्षिनयादि ——— यः विनयादिभिर्हेतुभिरसूयेः अभिजनोविद्युद्वंकालउपासनातस्समीपा
वस्थानेन ——— वहारणिपाभवतीतिभावः युगमात्रन्तीतियुगंहस्तचतुष्टयं युग्महस्तचतुष्केषु ——
——— मेदिनिः चेलंभक्तनवसनं सर्वप्राणिषुवस्तुभूतहति वस्तुभूतकारुणिकः स्यादित्यर्थः ह ———
भ्युपपनेति तृपकारणंचीकरणेसर्थः ससस्पृहति ससप्रतिहत अमर्षंप्रहति अमर्षी॰ सा प्रशमगुणवृर्णांतिगुणस्ते
भवद्भुंशीलंयस्येत्यर्थः नान्तंहणादिसत्रपापजनकमितिशेष आगमयेदितिवुध्येत किम्वाप्रकाशयेत् नाधर्मिकेत्यादि
अधार्मिकसंगतेनिषेधेनेवपतिता ——— तिषेधेपुनस्तत्सन्निधानेविशेषप्रतिषेधार्थं भूतेगतेः अनुपहितमनुपाधानंमप्र

वसर्थः जलाप्लवेगमितिजलस्थिमज्जलसमरूपेगम्या नाप्युत्सातमभिनयेदिति ——— तउपसवः प्रकृतेएक
लिवो॰ स्थाभावहेतुस्तद्भूतिः किम्वाअग्निमण्डलेज्योतिः श ——— स्तातः सो॰ ग्युत्सातश्चेतो यते नकुसी
पादितिविधृयेत् नाक्षीन्वभिहृस्यहिमि ——— तिसरसिः किम्वास्फोटयेत् नभ्रमिंविलिखेदिस
वकारणमिनेतिशेषअतए ——— हिमिरेवहुतमिस्तुकंविगुणमितिप्रकृतिविपरीतंज्योतिषमति
भास्वतेजो ——— तियः शवंहुंकरोतिनसोमवहिन्नरोभवतीत्यागमः हृहसहृतोयरेशेनमा
——— पत्रसाक्षात्कृतंफलंनसम्प्रवर्तितमात्कृत्यफलमेववचनप्रामाण्यादुन्नीयते चेत्तो ———
——— अलक्तकेसेतिमिः रक्तदेवताधिष्ठितोलोकप्रसिद्धोवृषविशेषस्तस्य वृहन्नपहस्तेचतुर ———
मिनः संज्ञीरूपः प्रत्यक्षकर्मा कुर्वतेसज्यन्तहसहणः आधानमेवपत्न्यां अवधानेति ——— संकुसितं
आसनदूरतरापेक्षोयोगीत्यर्थः सहि परीतोः गार्ग्यः तस्माहसेस्तारैरभिश ——— मिः शयनानेः प्रत्येकमभिस
म्बध्यते स्वामीनिहृणयसंजाम्यतएवतत्रैवस्थितिः उर्ह्यजानुरे ——— नोः स्वरूपमितिसर्पांस्त अनिहृतोः च व
हिनाधः कृत्वाप्रतापयेदिति अग्निमधः कृत्वानमने ——— स्तन्वयः अभासतनवस्तोः पक्षालितमुखः उ
पस्थेनलक्षणात् तेरन्यवासासी तदीयान्यवासीप्र ——— स्नानवाससी उपसम्पमितियामं नदेवताभ्योनिहन्येतिअस्यानिरर्थकस्य
वेषकलसंप्रसारणस्यस्वरूपविघटनंमाकीर्णं हसियहृजनावीर्णं नपर्युषितमित्यादि अपहृयमांसंतदेवपर्युषितमुपाहरेयुःकृत्स्नं

षितनतुनिषिद्धनेव यदुनंसिद्धं पर्युषितेनहवुर्गिन्यधितंचयत् किमिजगंचयन्मांसमायुःकामोविचजेयेतिनिसिद्धं पर्यु
षितमितिपक्वंसतपर्युषितमितिसर्वैः हरितकमार्द्रकादि शुष्कशाकंतुसपत्रादिनाशेषतुकस्यादितिनि
सर्वैः ननक्तंदधिभुंजीतेतिदिवाकपिंजेवसतिगौरधिवशक्रुषु अस्तस्मीकलहाधारकोविरोरुनास्यादेस्यागमः एतच्चप
र्युषितपूर्वमुक्तंतथाविधकरणवशात्पुनरुच्यतइतिनदोषः तदुक्तंअधिकरणवशाद्हार्थीतगुणदोषप्राप्तिनोःनुसम्बन्धा
त स्वसर्वैसंश्यतःशेषपूरणंचनमिहद्वार्थं तंजेयंसनहक्तंपुनहक्तंनेष्यतेतद्वीति नशक्तुनित्याद्दोएकानितिकेवलानघृतशर्क
राद्रहितानित्यर्थः नोरकानरितानिति नोरकंपृथकपीतेसर्थः क्षुपादिनिश्चयंकुर्यात् नातिविश्वसतेयेदिति ना———अय
वनीकुर्यात्किम्वाविश्वम्भोविश्वासः नाधिकुर्यादिति सर्वत्राधिकुर्यात् अशक्ता———कुण्डादिसम्बन्धेनाप्रशस्तं अन्नयो
निमिसवर्णं औषधादितिवालयशरःसम्बध———तिथिन्निषिद्धतिथिःअजगवेषजनरतिअनुपसृक्षप्येषजःसंकल्पे
मैथुनेच्छा———यःअवहस्तिअग्निहोत्रेअभ्युदितास्तमितेतिदिग्ग्राहवतीषु महाव्यहोपगमनं———हःअ
वर्यमितिमिलितहीनवर्णौदनंतमम्बरं अतिलोवमिश्रमितिविलम्बितोद्धारणं अतिसमयोमिलितस्वदुभिः कृतोनियमःनस
न्यासिसाहौपुनःस्त्रीनिषेधः सन्यासयावदकर्तव्यस्यस्वतंत्रा परिहारार्थंयुक्तः पूर्वंस्त्रीयथानसेव्यतान्निमित्तेनोपदि
शतान्यस्यायोरस्तुतेनप्रकरणमेवतपोनरुक्तंस्त्रीवोहीनसत्कःपाण्डुवाक्लिष्टोनिन्दितरोगादिनामणानितिमिलितान कृच्छ्रं
हितीयआपदिसहायःनवहेःकुर्यादिति अग्नौयात्कृत्वास्थापयेदित्यर्थः शीलंस्वाभाविकंहतं आचारःशास्त्रोक्तव्यवहारः

उपचारः परिच्छदःतेषांबन्धुःबंधुःस्नेहेनस्वान् सर्वविस्रब्धोनिसर्वं चुम्बितंस्तनः नापरीक्षीनमग्निमिविशतेति अपरिक्षीनंलक्ष्मीकुर्यादि
त्यर्थः चंचलमितिहेनुगर्भंमनोविशेषणं बुद्धिन्द्रियाण्यभिहन्यस्तत्वतोवा दीर्घसत्रीचिरक्रियः नक्तोपहर्वानुविद्धाहिसवत
धानशेक्रमनुवर्तेदितिसत्रवत्अनुशब्दआयामे आयामेनसप्तमीपेक्षयाच्छादयतोन्निमित्तमेहिनिकरः तेनचिरंक्तोपहर्वानकुर्यो
त्चिरंचनक्तोकवशःस्यादित्यर्थः उत्सेकंहर्षातिरेकं प्रकृतिमितिनिशरीरादीनांविनश्यदहित्यभवं हेतुप्रभावनिश्चितःस्यादिति
—त्रिषुभानुभेहेनुसम्बन्धानन्यत्रसम्बन्धइतिनिश्चयमुपेयादित्यर्थः हेत्वारम्भनिमसहति सुभेहेतुयागाद्यारम्भपरस्यादि
त्यर्थः तस्मात्संमन्यपतेआसनमहतिहेरम्भेमैत्रस्यादिवायेहिवेत्सान्नःस्नानमयःमैत्रीसर्वभूतेस्वात्मनीग्रहितिःसंग्रहेहे
नुवचनुचपमितिसमहिनमिधांयोगाःअतुल्यमहत्संमहार्थमारयज्ञायदिस्यादिरहअनुकूलमितिपंचमिलरमर्थादितिभावः
इतिश्रीशिवदासेनकृतायांचक्रपाणिदत्तविरचितायांदृब्धिकापंचमीपञ्जिकायांसप्तमःस्वस्थवृत्तः पूर्वमनुज्ञातुरहितोभेषजवृत्तः
स्वस्थहितस्वस्थवृत्तोभिहितः संप्रत्यभिहितेनानिर्देशेवृत्तोभिधीयते स्वस्थानुरहितवैद्यभेषजादिनिर्देशरति
र्देशवृत्तस्तत्रसर्वता तत्रापिसस्थानुहितेषुप्रधानस्तत्रिकित्सांगवेद्यादिपादवृत्तश्चाभिधायकत्वेनस्वस्थवृत्तमाह
अथातोदण्डादि स्वस्थकथनेऽस्यवचनःवक्तारः पारम्पर्येणारोगयज्ञाआत्रेयसतथा अल्पत्वेचास्याध्यायस्यस्वस्थमहणवृत्ता
रोगेषुपातनेवचनुरः पारम्पर्यात् भिषगित्यादि अत्रभिषजः प्राधान्यात्मानुहेतुः प्राधान्यंचस्वयंत्रवक्तृत्वं गुणवदितिश्रुतेप
र्यवदातत्वमित्यादिस्वस्थगुणोरोगगुणयुक्तं ननुवैद्यादिष्वपारएवरोगप्रशमेहेतुर्नैनुस्वस्थेपतोवैद्यादयइतिअतएववचनं

र्णामिवगादीनामित्यादिनावैषम्यादित्यादिव्यापारेणैवविकारप्रशमहेतुत्वेनवर्त्तमानस्यकथमुक्तंपादचतुर्थंविकारेष्वपशा
न्तयेकारणमितिनैवंनहिव्यापारेणव्यापारविशेषोऽन्यथासिद्धःकर्तुंपार्यते तथासतिलक्ष्यमुक्तंपादचतुर्थंविकारेषु
पशान्तयेकारणमितिनैवंनहिव्यापचक्षुरादीनामपिरुपादीज्ञानंप्रतिकारणत्वंनस्यात् इन्द्रियार्थसन्निकर्षेनैवान्यथासिद्धः
तस्माद्दोषस्यैवलक्ष्यापारहारकारणतोक्तिनदोषः विकारेष्वपशान्तयइत्युक्तंतल्लिंविकारलक्षणमिसत्तआह विका
रोपानुवैषम्यमितिधातुशब्देनवातादीनांतथारजस्तमसोग्रहणंनेनशरीरमानसव्याधिसाधारणमेवैतल्लक्षणंदर्शयं धा
तूनांवैषम्यनुत्वक्रियमाणत्वाच्यहेतोः समानान्यूनत्वमधिकत्वंवायदापिधातुवैषम्यमेवविकारोयद्दुःखमेवचेति तदापि धातु
वैषम्यमितितज्ञापेविकारसंघावहवःशरीरइति तथासश्रुतेसूत्रंवातपित्तकफसन्निपातनिमित्ताइति तथापिधातुवैषम्य
कार्यत्वेऽप्युत्रधातुवैषम्यशब्देनाभिधीयतेउपचारात् उपचारश्चयत्नवैषम्यसहेजकविकारोत्पादनसमर्थंतस्यैवा
विकारत्वमितिज्ञापनार्थं अन्यथारात्रिदिनभोजनावस्थाजनितस्यधातुवैषम्यस्यात्यल्पत्वेनधातुसाम्यव्यवहारएव अनयोरेवारो
ग्यरोगयोःपरिभाषिकंसंज्ञाद्वयमाह सुखसंज्ञकमारोग्यंविकारोगंविकारोदुःखमेवचेति संज्ञाकरणेनतथाएवचग्रहणे
चपरिभाषिकीयंसंज्ञानतुलक्षणमितिदर्शयतितेनसुखचन्दनादिजन्यसुखतद्धेतोर्वास्ववचन्दनादीअथवात्मगुणदुःखदुःख
हेतोश्चगणेतत्कौनातिव्याप्तिःशंकनीया तस्मात्लक्षणंहेयत्वात् त्यक्तुंधातुवैषम्यंधातुसाम्यमित्येवकिमाननुरात्रिदिनभो ५१
जनानीभासतात्स्वस्थस्यैवप्रकोपानानिसधातुवैषम्यमित्यतआह सुखसंज्ञकमारोग्यमितिसुख

संज्ञकंसुखमितिव्यक्तिप्रमाणमित्यर्थः एतेनयद्यपिरात्रिदिनभोजनानंतरंतत्तत्कालव्यवस्थासृष्टेप्रकोपनादिनिरूपमेवधातुवैष
म्यमस्तितथापिनैकेनरूपेणधातुवैषम्येसुखमितिव्यवहारएवंरूपेणाभिधानंयुक्तमेवेत्यर्थः विकारेदुःखमे सुखसंज्ञकमि
त्यत्रसंज्ञकग्रहणेनदुःखाभावएवेयंसुखसंज्ञानपुनः परमार्थसुखेसुखचन्दनादिविशेषोपयमि तथाधातुवैषम्यमात्मस्थापि
नैवेऽऊहएवधातुवैषम्यस्यापिवास्तवंस्वाभाविकमनाह विकारेदुःखमेवचेति दुःखमितिदुःखजनकंसहजकृत्रिमादिविकारोत्पा
दकंयद्गृह्यतेधातुवैषम्यकृत्स्वभावः एतेनतत्रैवभोजनावस्थाप्रभवियत्तत्पधातुवैषम्यदुःखजनकत्वान्नविकारत्वमितिभावःअन्ये
त्वाहुः धातुशब्देनरसादीनांपंचग्रहणंनेषामेवधातुशब्दवाच्यत्वात्तेनधातुवैषम्यमितियत्तत्तंतत्रणीव्याधेरेवाएरीर
मानसव्याधिसाधारणंनुलक्षणंविकारेदुःखमेवचेति अतिसंकटेदुःखस्यात्मविशेषस्यनव्याधिसंकटनुदुःखहेतोर्हिदू
व्यासमर्थेनैवविशेषणेनदुःखेपतीतानुपपत्तिरितिचेत्तर्हिसुश्रुतेविशेषाभावात् सुश्रुतेसुखंतत्रः सुखसंयोगाव्या-
पयतीति सुश्रुतेऽपिसंयोगशब्देनसम्यग्योगवाचिनायोगेन पुरुषसम्यक्संयोगेविशेषोऽस्तितेनदुःखात्यंतसंयुज्यमानात्मनांशीरानु
पादीनांशरीरेसम्यक्संयोगेनविशेषाभावान्नव्याप्तिरितिचेन्नविकारलक्षणानंतरविकारप्रशमहेतोस्तिकित्सयात्लक्षणमाह चतुर्णा-
मित्यादिश्लोकेनेतिचवक्ष्यमाणगुणयोगेनप्रशस्तानांधातुवैषम्यंतमितिविपरीतेपरीक्षार्थंनार्थंसुखंतेनधातुवैषम्यंतेरोगोवाधातु
साम्यार्थंभिषगादीनांप्रकृतिःस्थितिरित्यर्थः एवंगुणयोगेसुखं नचैवंगुणाहत्तनआह श्रुतेपर्यंवरात्तस्मिन्नित्यादिश्रुतेप
र्यंवरात्तत्तमितिनिर्मलत्वनवत्वं तत्रेतिप्रतिकार्येव्याधौअनेकविधकल्पनेति नानाविधसरसादिकल्पनायोगयत्वं सम्यग्योगि

रसादिसम्पत्तिः नहीश कारित्वमिति वैद्यापदिष्टार्थकरत्वेन अथापि चेतिशब्देन कविभिरुक्तेनतथास्तुतिरपि गुणेभवतिनिदर्शयति
यथाजन्मारे सर्पजोदूतेरङ्गेणसादिनात्रासनमुक्तेनत्वयदिरोगोव्यधीहःस्यात्तदानचिकित्साफलमिति स्मृतिरेवंरोगागम
न्वकालस्मरणाऽभिप्राता यदुक्तंज्वरेवेगवकालचित्तयतनजन्मेतेनयः नस्यैश्चैश्चविविधैश्चप्रयोगैर्नोशयेत् स्मृतिमिति
रुक्तौमुक्तेगुणदोषवैद्यस्यप्राधान्यमाह कारणमित्यादि यद्यपिसद्वारोग्येपारक्यतुष्टयमेवकारणंतथाप्यत्रएषुमध्येभि
षगेवप्रधानं कुतस्तत्रहेतुमर्मज्ञानविशेषणमाह वित्तानेत्यादि वित्तानाऽौषधस्य प्राणिताप्रतिचारकस्तुरस्यच शास्त्र
ज्ञमेवंकुरुतस्तात्पर्यात्तदर्थं योक्तव्यानुरसौषधासुपयोक्ता एतेनवैद्यपराधीनाभेषजादीनांप्रवृत्तिः वैद्यस्यरुक्षत्रएवप्रधा
नं एतदेवप्राधान्यंदृष्टान्तमुपन्यस्योपपादयति सक्तोहीत्यादि पक्तौपक्तिकर्तरीवेत्यादिपक्तुः कारणमुपकरणंभस्त्रेत्यर्थेण
णोरेशः वैद्यस्यहिहौवैद्यकर्तृकेप्रयोगेकर्मान्वयदृष्टान्तेनप्राधान्यमभिधायव्यतिरेकदृष्टान्तेनाधिवैद्यस्यप्राधान्यंदर्शयति म
कुलेत्यादि नावहन्तिनानिस्तारयतिगुणंसाध्यमित्यर्थः अन्वयेनव्यतिरेकेणचएवंप्रदृष्टान्तद्वयंदर्शयित्वाकौशलेनैकत्रदृष्टा
न्तेगन्धर्वपुरेऽन्वयेणगंव्यतिरेकेचटोपंदर्शयेन्नाह गन्धर्वेत्यादि पादत्रयेणसप्तमपिपत्तिमिहवैद्योपक्रान्तविकारंगन्धर्वपुरवत्प्रा
ग्रूपंयन्नीतियत्तथाऽन्तरेऽन्तमिहवैद्योपक्रान्तविकारंगंधर्वपुरवत् आशुहरिंयान्नीतियत् अन्त आशुविकारंशान्तोऽा
शुविकारहरोवैद्यवयासक्तेनाहेतुभिषजोकारणं ननुकेचनविकारास्तभावादेवनस्वभावादेववर्द्धन्तइतिनभिषगादिकारणा
पेक्षेणनआह उपायप्रतिसिद्धइति हेतोश्चकारणसापेक्षाः एतेनकारणासापेक्षाणांनेतरत्रवैद्योदयरसन्वयव्यतिरेका।

भ्यंतथाविधभिषजेः कारणत्वमितिभावः दृष्टान्तीभवतिवैद्येनचिकित्सानकार्य्येत्याह वरमित्यादि पानिचारान्तरुक्षपरमर्षेर्ने
कर्मसुचिकित्सासु यद्यनभिज्ञः यद्यल्पसमापन्नमिति यदल्पयाशुनाप्रत्ययेनसमापन्नंसम्यक्प्रकृतं भिषक्तयुपस्थितेनेना
युर्वेदेनेतीतीर्व्याधिमित्यर्थः आत्मानमभिषजेभिषक्त्वेनमन्यतेभिषग्मानी अभियतायुषामिति यद्वायुःकारणंबलवत्क
र्मीनाशितत्रपुरुषकारावपरेणनैवेषुरोवान्प्रकरणंभवतीतिदर्शयतिशास्त्रदृष्टिशास्त्रेधारणे अथविज्ञानदृष्टिशास्त्रार्थवो॰
धोग्रहणेत्यर्थेकर्मकरणे मुक्तदृष्टिरुपयुक्तः उद्योगनित्यादितत्पुरुषप्रकर्षदृष्टियावत् प्राणान्गच्छतोत्यजतीयतीतिप्राणाभिस
रःलिंगेदृष्टिपूर्वरुपादिवत्तुच्चेप्रणमानुनरोघश्चेसेरोगानप्रपुनर्भवदृष्टिअनागतावाधप्रतीकारेणाप्रापिणीतिगुण
वत्तिपात्रेसद्गुणान्रोगवतिपात्रेरोगवतिभवन्तीत्यर्थः विशेषेयेदृष्टिसद्गुरुसङ्गात्सेवादिभिर्मतीकुर्वन्तिसर्थः वि
षावैद्यकप्रशस्तहानेवितकःप्रस्तुतकृष्णोदृष्टिर्विज्ञानंप्रत्यक्षादिरन्तरज्ञानंस्मृतिःपूर्वोदितार्थानुसन्धानंतत्सरतासिद्धिस्तर्कयो प्रय
क्तृशिष्यवत्तेन्त्रियाणुनःपुनश्चिकित्साकरणं मतिरितिसद्गुरुमतिः सिद्धिप्रायशोव्याधिप्रशमकर्तृ आश्रयःसद्गुर्वा
श्रयणं सद्गुणमनियथार्थेनापवाधतेअपशब्दोभवतीत्यर्थः वैद्यव्यपाश्रयइति उत्तरितावैद्याधीनाःवैद्येनसाहरणायुद्धाम्य
वहर्तव्येत्यान्दर्शयति मैत्रीत्यादि मैत्रीसर्वभूतेषु धात्मनीवाप्राप्तिकुत्सनप्रवृत्तिःआर्तेषुकारुण्यंदुःखग्रहणेच्छा शान्तेस्ता॰
प्योव्यापोप्रीतिः प्रकृतिरितिमरणं प्रकृतिस्थेषुअसाध्यव्याधिगृहीतत्वात्सन्मरणेषुवैपक्षिहिंसा भिषग्नितंचिकि
त्सतो पारःपारम्यतुर्गुणेरतिप्रतिपारंत्वारोग्यणाउत्कारःसर्थः स्तानानीतिहेतोलिंगरसादिनाप्रायोमोक्षमनुकूलायुद्धिमे

श्रीकण्ठदत्तविरचितायां चक्रपाणिदत्तकृतायां चरकतात्पर्यदीपिकायां [illegible] समाप्तः पूर्वोध्यायप्रतिपादितस्यापा
रचनुष्यस्यरोगहेतुनीव्यवस्थापयितुंमहाचनुष्यारोऽभिधीयते महत्वंचास्यपूर्वोध्यायापेक्षयाबृहत्प्रपंचत्वेनज्ञेयं पूर्वप
क्षावतारणायचभिसंबंधयति चनुष्यारमित्यादि योऽशफलमिति पूर्वोध्यायोक्तयोर्हशगुणं एतदेवविवृणोतिद्वयदुक्तमित्यादि
दुक्तियुक्तमितियुक्तिवैद्यादीनामारोग्यार्थाप्रवृत्तिः तेनवैद्यादीनांस्वरूपसत्वमात्रंनारोग्यकारणमिसुक्तं अस्मिंस्तिस
यौकिंकारणमित्यत्रनिषेधहेतुशेषः आरोग्यभेषजयोः कार्यैकारणभावेबाधकमन्वयव्यभिचारंदर्शयति दृश्यन्तेहित्यादि
उपकारणभेषजं अनुषिक्तादिकिंसिनुपकुर्वन्तीत्यादिविशेषणविशिष्टः एतेनव्यभिचारेभेषजं
जेससप्यारोग्यंनदृश्यतेनतस्माद्भेषजंनारोग्यकारणमितिसिद्धं यत्रापिसत्तिभेषजेआरोग्यंदृश्यतेतत्रापिभेषजव्यतिरि
कंकर्मैवहेतुसंस्कारंभेषजन्तुनत्रहेवागतसन्निधानमकारणमेवेत्यर्थः अत्रैवार्थेहेत्वन्तरंदर्शयति सघृतेत्यादि
दृस्पृश्यमानायामितिबहुमानायां एतेनभेषजेगुणेयथाबलंजलंभक्षयन्नरोऽकिंचित्करमेवम्रियमाणेऽपिभेषजं यथाचस
रसिअन्यत्रएवसम्यग्लेऽस्मुरुकमकिंचित् करएवमन्यतएवारोग्यहेतोः कर्म्मणोरोगप्रशमनेजायमानेभेषजमकिंचित्क
रमितिसोऽहदान्तेनदर्शयति एवंचहमानायांनघीप्रकीर्णेपांसुमुष्टिर्नेहोवेगरेगेयथाअकिंचित्करः एवंम्रियमाणेऽपि
भेषजंयथाचपांशुरयंशेऽभ्यक्तएवोपचितेप्रकीर्णेपांसुमुष्टिरकिंचित्करः एवंम्रियमाणेऽपिभेषजं यथाचपांशुरयंशेऽभ्य ५३
क्तएवोपचितेप्रकीर्णेपांसुमुष्टिरकिंचित्करः एवमन्यतएवारोग्यकारणात्कर्म्मणोरोगप्रशमनेजायमानेभेषजमकिंचित्क

रमितिसर्वेः अन्वयव्यभिचारमभिधायव्यतिरेकव्यभिचारमाह तथायुक्तइति अनुपकरणत्वादिविशेषणविशिष्टाः दूर्वेपत्रा
यैसंकल्पाहतश्चित्यादि प्रतिकुर्वन्तिनिश्चयेनविनश्यर्थत्वात्प्रतिकारयन्तिसर्वः किम्बाबेघादिहृतेऽभ्यवहारेवाधोनो
प्रकुर्वन्तिसर्वः एतेनहेवयस्हेवानुरोजीवतिम्रियतेवारोगीभवतिरोगीनदृश्यभेषजमकिंचित्करमितिपूर्वपक्षार्थः सिद्धान्त
माहनित्येत्यादि यस्मात्तणधीधान्यव्यतिरेकव्यभिचारस्यहेतुरेकस्यावेः किञ्चित्करत्वात्तत्परिहारेणनिश्चयेनजनदृस्यभिसंधा
यभेषजमभेषजेनाविशिष्यमितिपदंनेनहेवपरिहरति येत्वानुरादयस्यादि केवलादिभिसंपृक्तान्तेषांदृश्यकल्पादिसर्वः यद्य
पिअदृष्टकल्पेचस्यस्तेऽभिषजव्यतिरेकोनास्तिअन्यतोदृष्टमहिम्नायदृष्टोपनीतस्यव्याध्यादिविपरीतदेशकालादिदूषयेत्
किंचिद्भेषजस्यतत्रापिसत्वात् तथाविधेदृश्यकल्पभेषजव्यतिरेकोऽस्तेवेति अतएवकेवलादिविशेषणमुक्तं कोसनुस्यान्नेविशे
षज्ञमितिन्यासार्थंदृष्टान्तमुपन्यस्यविशेषंदर्शयति यथाहीत्यादि तद्विदितिक्रियाग्रहणंवेत्तिज्ञानग्रहणार्थः एतेनयद्विशे
षदृष्टकल्पेभेषजेरोग्यस्यस्तेऽदृष्टभेषजोत्थानेकारणंतत्रापियदिदृष्टमपिभेषजंनत्रानुकूलस्यानुरादेरभयवत्सद्भीप्रतिबाधे
ग्येत्यादिनाभेषजमभेषजमितिविशिष्टमित्यर्थः ननुभेषजमन्तरेणापिरोगाणांप्रतिव्यतिरेकव्यभिचारदर्शनात्कथंकारणता
ग्रहः नचतत्कारणमणिमन्त्रादेरोग्यविशेषं प्रत्येवकारणत्वमितिनव्यभिचारदर्शनाद्यं कारणंवैज्ञानकल्पनेहिकार्यंगतवै
जात्यंभेषजं नचकार्येऽरोगेनिर्विशिष्टेभेषजमुभयसिद्धं पश्यामोयेनतत्स्वानुपपन्नाःदृष्ट्वाव्यतिरेकंभेषजदूषंविजातीयंकर
णंकल्पनीयमितिजानाहिभेषजेतावद्दोषाणांहिदूषंयत्तेषांस्वाभाविकंस्वाभाविकेणहरसीमतिवन्यकेतंशमयतीतिदर्शं

यथाकटुकेनश्लेष्मप्रशमोऽग्निनाधीनप्रशमःआहारेणसुपाचगमःपानीयेनतृषाशमःस्नेहेनवायुप्रशमःशीतेनपित्तप्रश
मइतिसर्वेषामग्न्यादिनाप्रसक्तेनतथाआरोग्यमेवभेषजयोःकार्यैकारणभावाभावेअरोग्यादिनाभेषजेनिरूक्ष्माप्रसक्तिरेवन
स्यादित्यसदनुपपत्तिमत्त्वात्यौक्तस्यात्तथाज्वरहरकामीदृशमूलिपिवेदित्यायागमसहत्वेश्चआरोग्यमेषजयोःका
र्यैकारणभावेःवधृतेयत्रापितः सर्वजनप्रसिद्धदृश्यमत्वादिभेषजमदृष्टेवभेषजव्यतिरेकानिमानोभवतः तत्रापिवल
वज्जीवनायदृष्टेनयदृष्टोपनीतत्वदोषादिविपरिनदृष्टकालत्वाद्वाएवंभेषजस्यकारणत्वंकेनवार्प्यते नचैवमावश्यकत्वा
द्धावराद्वादृष्टमेवकारणमस्तुकियतगौरुनाभेषजेनेतिवाच्यं दृष्टकारणमात्रोच्छेदापातात् नचेष्टापत्तिः दृष्टकारणानभ्युप
गमेदृष्टस्याप्यनुत्पत्तिप्रसंगात् अदृष्टस्यापिदृष्टयागोदितस्यतात् मांचस्तलौकिकस्थलेकारणत्तायाअन्वयव्यतिरेकगम्य
त्वेवैदिकस्थलेऽन्वयमात्रगम्यैवकारणत्ता सतिसंगेवैदिककर्म्मणिनतुस्वफलस्यावश्यकत्वमितिसन्वयमात्रज्ञानादेवोपपत्तेर्व्यति
रेकभागस्यगौरवेणतंत्रत्वात् अतएववैदिकस्थलेव्यतिरेकव्यभिचारोःप्रयोजकः एतदेवोक्तमाचार्यैश्चरकैः आगमसत्वा
द्वाक्यार्थस्यनदोषोनयमि नचनत्रदोषायवोव्यभिचारइत्यादिकंचत्वल्पमुक्ता उक्तरीत्याऋजुमार्गमेवोपपत्तेः अपिचयदिव्यभि
चारोवैदिकस्थलेपिकारणतागन्तुरूपापेक्षीस्यात् तदाग्नेयैर्यजेतग्रीहिभिर्वेत्यादौविकल्पितंकारणमेवनस्यात् पयक
रणग्रीहिकरणकयागयोरेकजातीयफलत्वेनपरस्परंव्यभिचारात् नचनत्रापिफलवैजात्यकल्पनंसाध्यं फलवैजात्येराजस्य
यराजसूयोरिवहयोरप्यनुष्ठानप्रसंगात् नचविकल्पेऽनुष्ठानमुक्तं विकल्पत्वभंगात् अतएव

हिरुपांचसहकारिणोऽज्ञाप्रेरितशरीरादिनिर्वर्तनेति यदुच्यते तत्र किंचित्कुविन्दादेर्वयनादिकर्मणि किंचित्कालनियतं प्रत्यक्षेः
प्रतिबोधतरुणि नच्चाद्यभावेऽपि दृष्टमेवेति दृष्टेतरस्तात् किञ्चायं दृष्टेनानुपपन्नेतरे
वादृष्टकल्पनाप्रामाणिकीयनुत्साहादिदृष्टेनैवाग्निसम्बन्धेनोपपद्यते मन्त्रकाकपक्षादृष्टस्यादृष्टकार्यानियमथाऽनुपपत्तिकल्पनीयस्य
तेनयमेवदर्शनेनकर्मणाहृष्टबलवदपेक्षयाऽनतिक्रमेणबलवदाद्यक्षणनियमेनबलवतासनुष्यादसम्बन्धमेवक्षेत्रेनदोषोक्षुद्र
केनपरंसाध्यात्तरभवेदनुदुर्बलेनापिकर्मणाहृष्टदोषबलवदुत्पाद्यक्षणनियमेनतिक्रमेतरतियदुक्तं देवंपुरुषकारेणदुर्बलेसुपहन्यते
देवेनचेतरत्तत्कर्मविशिष्टेनोपहन्यतइति अत्रयत्नमिचारंपरिहरति येपुनरीसादिभयमनोपस्कारः येऽनुरूपेभक्षेनोपपासमा
नोग्नियतेनेतिक्षेपज्ञसाध्यानयभणितावक्षेपज्ञसाध्याः तर्हिकथंक्षेपज्ञस्यकारणत्वंविशेषादिसंनिधायकानाह नन्विक्षेपज्ञसा-
ध्यानामिसादिअथसाध्याः तर्हिकथमन्वयव्यभिचारेणयोगेनक्षेपज्ञसमुदायस्यक्षेपकाभावमिसाह नचासाध्यानामि
सादि कुतोनालीत्याहनरसलमिसादि नरसलेनसमर्थस्यर्थःअसाध्येव्यापोचिकित्सायांकुर्वनवैद्योपपासाध्यंजानतितत
स्तत्प्रवर्तनएवअथनजानातितदज्ञानवानेवनभवतीतिकथंचनुस्यादसम्मतिरितिभावः सचनुस्यादसम्यक्हेवर्णव्याधिप्र
शमोभवतीतिदृष्टान्तेनाह यथाहीसादि अस्तनक्षिप्तपनेअनयवापहृतिलक्षणंक्षेपरहितः दृष्टंकार्यंलक्षयेधनं भेषजस्यरोग ५५
प्रशमकत्वेप्रसक्तमपिप्रमाणयति दृष्टंक्षेत्रादि अनादुरेणेत्यादुरगुणविपरीतेन एतदेवविवृणोतिसुखमसहजेनेसादिना
निर्दुःखः आत्मापयामहतिसन्नयामः अनिरिक्तानिति विशेषेणातिरिक्तेनविकारजन्मलविपर्ययेणेतिहेतुविपर्ययेणसत्प्रशा

वादिनोऽपीतेनविषविकारस्यविशेषणेश्वरणेनेतत्प्रकारेत्यादुपादानेनेत्यर्थः ज्ञानदर्शनेतिभेषजादिज्ञानदर्शनेकर्मविशि
ष्टस्यकर्मणेतिलक्षणेनेतिपंक्तिरीसाध्यतिसाध्यमितिशेषः असाध्यव्याधिचिकित्सायांदोषमाह स्वार्थविरोधादिति ज्ञा-
निहीनिः उपक्रोशोज्ञानापचारः असंमहस्मृतिविकित्सार्थमनुपादानं साध्यासाध्ययोर्भेदकथनंदर्शनलक्षणमाह अथसाध्यमि-
त्यादि अनुपक्रमंमिनोतिक्षिपतीहं प्रकाशान्तरेणसाध्यंसाध्यतेभेदमाह स्वध्यानमित्यादि स्वधर्मेचिकित्सतंतदोपशमनेन
पाथस्यापिपदहणं अस्यमध्यमेनेत्यूष्मणोमतीतिअस्यमध्यमेनेत्यूष्मतायोगादित्यर्थः तेनास्योपायसाध्योमध्यमोपायसाध्य
स्तूक्तोपायसाध्यमितिभेदनार्थंसाध्यानीत्यादि एवंपाण्डुरोपायसाध्यंपायसाध्यंसिद्धिमितिभेदोक्तः असाध्यानीतियत्नमिति नि-
मेनयेऽसाध्याअनुपक्रमाणेषामीहीसिद्धिलक्षणानाहि असाध्येत्वपायस्यादिक्षिप्तकरणेनभेषजस्यासाध्यादिलक्ष
णमाह हेनवत्स्यादि नरोपायसहमेभेषजेति व्याधारभक्षोदोषः सचेत्पुरुषस्यप्रकृतिर्नेत्यादिपर्यः हेतोरभिरनुरक्षितमभि
रूपोपेक्षेतरत्पक्षमोयथावातव्याधेनुत्सर्गगुणेनसहरिष्यादि हेतोस्तरूपोयथासर्वबाधनेभेषजकर्मनसृष्टेहेतः तथावातव्या
धेःपक्षाणयहत्यादि गतिरितिमार्गः गतिरितिसेषणीयवत्यः हेतोस्तर्यवचनं तेनकविद्याधिप्रमाणान्तरत्वमपिभवतियथाऽनु-
मानंदोषसंग्रहेनुल्यद्रव्यारब्धरक्तगुल्मेपुरुणत्वंमृगसाध्यत्वलक्षणमिति मनुदोषैश्चैकंसमुत्पन्नाविसंसर्गनं सर्वेषामेवरोगानां
निर्दोषजत्वात् यदुक्तंनरोगोदोषजइति नैवं सर्वदेहचराकवातपित्तश्लेष्माणइतिवचनात् एकस्मिन्देहेदृष्टेतरकृता-
दृष्टरोगैःपथ्यसाध्यविनेनिर्दिष्टाहृष्टदोषसम्बन्धात् किंचत्वकारणाद्दोषायुःशीतस्पर्शप्रसेवलमारणादिसंपद्यते

जोरुपस्पर्शितस्पर्शितंवक्तुत्वाहयोः इवत्वात्तेनेनः श्लेष्मापित्तेत्वाहयोः इवत्वात्पित्तेतिमतउक्तंनरोगोप्येकदोषजत्व
ति अनेनेवाभिप्रायेणएकंप्रकुपितोदोषः सर्वानेवप्रकोपयेदित्युक्तं यत्तुसकारणादेकोद्वौत्रयोःपित्वाकुपितास्तत्रएकद्व
न्द्वजन्यदोषजव्यपदेशइतिसिद्धान्तः एवंसर्वत्रैवंज्ञातीयोज्ञेयं कुक्कुसाध्यलक्षणमाह निमित्तपूर्वरूपाणामित्यादि कालप्र
कृतिदूष्याणामप्येकतमस्यदोषेणसहसामान्येसतीत्यर्थः गर्भिण्यादीनांसर्वएवव्याधिः कुक्कुसाध्यइतिज्ञेयंनात्रपट्ट
नपीडितमित्यत्रतंत्रमेवलक्षणं श्लक्ष्णाग्निकुसाःश्लक्ष्णादिसाधाः एषांयोव्याधिसंकुक्कुसाध्यंविषादिसन्वयः कुत्रादेशाम
र्मज्ञआदिः नातिदूरेचतुष्पथेसिकतरत्नमिश्रेतस्यविशेषणं नातिकालमितिहिपथमिश्रस्यविशेषणंशेषत्वादिसादिना।
विषाहिदोषजमित्यत्रतेनयाज्ञेनलक्षणमाह एतादृशमसाध्यव्याधिमायुषःशेषत्वात्तार्ष्यविषादिसन्वयः याप्यमसाध्यमि
तियाप्यसंज्ञकमसाध्यमित्यर्थः एतेनायुःशेषेसत्येवयाप्यव्याधिप्रादुर्भावोभवतीतिशेषत्वात्रायुषः रसनेनबोधयति कीदृशं
पथ्यसेवयाजवाल्पसुखं प्रवर्त्तनंप्रवर्त्तनंअन्येनापिहेतुनाअल्पशीघ्रंप्रवर्त्तनं यस्यसार्थैकः इन्द्रसकारणादेषसुखलाभी प्र
त्यभेव ग्रन्थीरगम्भीरभेदःप्रश्नितपानुगतेमित्यानुशयीमित्यानुबंधी प्रसारिणंलक्षणमाह तद्दृष्टिस्थादि तद्दृष्टिसंज्ञेमर्मगंभीरादि
व्याधिलक्षणमुक्तंसंप्रदोषजंप्रसारिणंविषादिनिबोधयति औत्सर्गिकंदोषैकः अवस्थितंनवस्थितविनतारूपासंमोहोमानसोमो
हः रसमेत्रेयमुत्सर्गमित्युक्तंविषहृद्रोगयोरिति एवंगुणस्यवैद्यस्यनियमेनव्याधिमित्यर्थः संग्रहेभैषज्यमित्यत्र ५६
लक्षणंतद्गुणस्यहेतोरशक्तमित्यत्रेनपादगुणाहीतियदुक्तंपूर्वाध्यायेतद्गुणवत्तमित्यत्रेनपादगुणस्मरणं प्रभवोभेषजाश्र

यहीति तत्रश्लोकेनुक्तियुक्तमनमाहेत्यादि इत्यश्रीशिवदासेनकृतायांचक्रदत्तव्याख्यायांमहाचमुस्कारःसम्पू
र्णोध्यायेसलसाध्यादिलक्षणमुक्तंतच्चसलसाध्यतादितानेकागमार्गानाधीनमतेव्याधिमार्गाभिधायकतयाःनतरंनिर्दि
शतीत्याह अथातःसाध्यादिलक्षणाध्यायंव्याख्यास्यामःसाध्यादितत्रहेतोर्गम्यमानत्वात्तदाहः हेतुमुभयमनुसृत्यपुरुषाधिकृत्य
एतच्चयत्रकर्मवैद्योक्तेनधनेषणानुभूतेश्वरस्यजन्तूनांप्रेत्यचाप्यस्यहूयतआत्मामेवइष्यतेअन्विष्यतेअनयेतिषणापरलोकापरलोकोपका
रस्यधर्मस्यतथाभूतस्यतानस्यचरक्षणापरलोकैषणा कामैषणाहूयतआत्मामेवइष्यतेअन्विष्यतेअनयेतिषणापरलोकापरलोको
पकारस्यधर्मस्यतथाभूतस्यतानस्यचएषणापरलोकैषणाकामैषणानुप्राणैषणाधनैषणायोस्तत्रजीवनेच्छाशरीरधनसाध्यस्यतत्
कामस्यएवंसतीत्यादिप्राणैषणापरलोकैषणयोरन्तर्भावमाहसतिशरीरजन्मनस्तस्यतानेनपरलोकोप कारकेणयतःसाध्यते प्रा
णैषणायाप्रथमानुषंगेउपपत्तिमाह आसांस्त्रियादिति एतज्जीवनेषणानामधोहेतोरेवदर्शनं स्त्रीयाप्तासंवीतरागेनापूर्वस्तात्ते
नहेतोस्तत्रपरिहृतंतत्रप्रसवस्यस्वरूपंमानशरीरोजीवितवचनान्नेत्यभिहितेनप्राणप्रसवमर्षकंतत्रेतिपदंनविरुध्यते प्राणानु
पालम्भनेपनादितिकरणेल्युट् प्राणानुपालनसाधनस्त्रिस्यर्थः अथेतिप्राणैषणानन्तरंहितायामितिप्राणैषणानन्तरंधनैषणाए
वंसतिपदेवक्तव्यतस्तस्यैवहितायसमितिभावः एतदेवाह प्राणेभ्योनन्तरमित्यादि पापशब्देनपापकर्मवंतुःसमुच्यते पापीय
इतिअतिशयितंपापमित्यर्थः प्राणीउपक्रियतेनेनेतिउपकरणंधनं अन्यत्पीतमितिग्रहाद्यापनादीनिवृत्तिर्यतेनंपुष्टिधनस
मतिःजीवनीतिधारयतीत्यर्थः पात्रत्रमनेकार्थत्वात्रिभ्यादीर्घेत्रीणितमितिवत्स्वधनोत्सन्तसंयोगइतिहितीयातेनहीचे

अपि संज्ञोचनीति त्रिशब्दविशेषणमाहुः परलोकेषणाव्याकरोतीति अथेत्यादि अथचार्वाकासम्मतत्वेन परलोकप्रमाणेनैवव्यव
स्थापनीयः प्रमाणं चसन्दिग्धसाध्यविषयकं संशयंविनानप्रवर्तते अतः परलोकविषयकसंशयस्तदर्थमित्याहुः एतेन संशय
श्चात्रकथमिति अत्र परलोके किंप्रकारकः संशयस्तदर्थः संशयस्वरूपमाह भविष्यामदृतः श्च्युत्वानवेति दृतः शरीरात्युक्तः देहा-
न्तरेभविष्यामोनवेतिसंशयस्तदर्थः उपसंहृत्यापिपरलोकोस्तिनवेतिविप्रतिपत्तेरिहसंशयाघातः तथापिअहंसुखदुःखो
भयजनकमदीयदेहाद्यन्यदेहवान्नवेतिविप्रतिपत्तिरूपतात्पर्यमिसवपेयं संशयहेतुंप्रदर्शयति कुतःपुनःसंशयइति तत्रवादि
विप्रतिपत्तिमेवसंशयहेतुमाह सन्तीत्यादि उच्यतइत्यादि प्रसक्तिपरइति प्रसक्तमात्रंमन्यमानाः अस्मिन्पुनर्भवइत्यथामतंता
नदर्शयतिसन्तिचेत् अथरतिशेषः दृष्टतीसत्येरतिशेषः आगमेवेरेसंप्रसक्तयान्निश्चयाद्यागमप्रामाण्यादित्यर्थः संशयहे
तुमन्तरमाह श्रुतिभेदश्चेति श्रुतयरतिश्रुतिप्रतिपत्तिवादिवाक्यं श्रुतिभेदमेवाह मातरमित्यादि एवंमन्यमानोजन्मकारणमितिवाक्यं
मातरंपितरंतथास्त्रियंतथापरनिर्म्माणमितिस्त्रीत्रयेपिप्रत्येकंसम्बध्यते यदृच्छांपरेजनाःस्वतन्त्रमन्यमानाजन्मकारणमितिसेवस
म्बध्यते तत्रपरलोकमहमहमानामांपरेषामभिप्रायः मातापितरावेवार्थान्तरनिरपेक्षावपरोसावहंकारजंतेनपरंशरीरंपरिस्पन्द
शीलान्तरपरिग्रहरूपआत्मनः परलोकोनास्तीतिप्रथमवादिनोऽभिप्रायः तथापीदृश्यमानभूतान्येवायंस्वभावोयसंयोगविशे
षमिलितानां सप्तधातवस्तेनंहवादिस्तम्भकाद्येविशेषमारभन्ते तेनव्यतिरेकेणकश्चिच्चैतन्यहेतुरात्मादिर्नास्तीतिस्वभा
ववादिनोऽभिप्रायः परेणरेश्वर्यादिगुणयुक्तेनानुमानसंसर्गार्थंनिरपेक्षेणनिर्म्माणंपरनिर्म्माणंअत्रापिपरस्यात्मनःप्रसादादेव

रतानिचेतपसेनपुनः संसार्थात्मानीतिपरलोकाभावः यदृच्छाकारणाप्रतिनियमेनकार्य्योत्पादः नकारणप्रतिनियमेन
कार्य्योत्पादोवधार्यितुंशक्यतेअवधारकप्रमाणाभावधारणात् तस्मात्चेतनेभ्योभिन्नोभिन्नश्चेतनोत्पत्स्यतेनित्यजन्मान्तरीयाभिसन्धिनियादृच्छिकंअभिप्रायः उपसंहरति दृतः संशयइति एतानिचपुनर्भवप्रतिषेधकानिवचनानिपुनर्भवे
त्यादिवचनेनसंमानादिविप्रतिपत्तयासंशयकारणानिभवन्तीत्यर्थः पुनर्भवोस्तिदुष्कर्मव्यवस्थापयति नास्तीत्यादि विधिकि
स्तमिति परलोकविषयकंसंशयमिति जन्मान्तरादित्यर्थः अत्रैवहेतुंप्रदर्शयति कुतइति तत्रअप्रसक्तस्यात्र अपरलोकेनमन्यते
तन्मतंदूषयति प्रसक्तेहीत्यादि अयंभावः यथाग्न्यभिज्ञानप्रमाणजन्यत्वेनप्रसक्तस्यधूमस्यग्नेनमितिप्रमाणमाहानसेतथाऽऽग्नेयमाहा-
प्रसक्तमात्रविषयत्वेनपुनर्भवाभावानमुक्तइतिप्रकरणार्थः अपिचपेत्यादिनाप्रसक्तंप्रमाणमित्यत्रापिहेतुमाह
न्त्रियाण्यवश्यमभ्युपपत्तिमन्तिपुनरनुमेयानीतिकथंनप्रसक्तंप्रमाणमित्याह येरेवनामेत्यादिनयेनकारेवरेण्यंप्रा
प्यकारिवत्वानुपपत्तेरित्यन्तग्रन्थविस्तरःअभिप्रसक्तानुपलब्धिमात्रंनवस्तुभावनिश्चायकमित्याह सत्यत्रेत्यादि सत्यामिति
प्रसक्तेनैवगम्यमानत्वेनसतामित्यर्थः अप्रसक्तिरनुपलब्धिर्यथा नयनगमकत्वंतस्याः अतिविप्रकर्षाद्यथा दूरकाल
गतस्यधूमस्यः आवरणाद्यथाकुड्यादिभिर्हितस्यघटादेः कारणदोषत्वाद्यथा कामलादेरुपहतचक्षुषः पटीयस्त्वप्रति
भानं मनोऽनवस्थानाद्यथा कान्तासखीनिरूपणप्रतिहतमनसः पार्श्वगतवचनास्यानवरोधः समानाभिहाराद्यथातोयदवि
युतनामुदबिन्दूनांजलधेपतितानांभेदेनाग्रहणं अभिभवाद्यथाग्न्यभिज्वलनादेस्तदभिभवाद्यथाः क्षितनु

ईत्तमात्मानरेणवर्त्तिनःस्त्रिमिविशेषसिद्धेःसंप्रतिपत्तिभेदवादिमतंदूषयति श्रुतयश्चेसादि नकारणमित्यत्र पुनर्भवप्र
तिषेधप्रतिषेधःयुक्तिरूपपतिःअयमर्थःअपसपशरीरमातापित्रोःकारणत्वमुभयवादिसिद्धंकेवलमसपसेचेतन्यहेतोरा
त्मनःपरलोकादागमनमसिद्धमेवेतिविप्रतिपतिःआगमसिद्धंनसमीहितं प्रेत्यभावस्यसिद्धत्वात् द्वितीयकथमपसेचेतन्यं चै
तन्यहेतोरात्मनोऽभावात् अथमातापित्रोश्चैतन्यहेतुर्यआत्मातत एवापसेपिचैतन्यमितिमन्यसेतदपिनोपपद्यतेविक
लेमहत्त्वादिस्याद् आत्मामातुरिसादि येनवादिनामातापित्रात्मसम्बन्धादेवापसेचैतन्यमिस्युच्यतेसत्ववादीप्रष्टव्यः
किंमातापित्रोर्येआत्मासमानरंपितरंपरित्यज्यसर्वात्मनैवापसंसञ्चरेतएकदेशेनवातत्राद्यंदूषयति सर्वात्मेसादिनि रव
यत्वमितिचेद्दः यदिमातुरेवापितुर्वात्मासर्वात्मनाऽपसंसञ्चरेत्तदादिरंतत्कालमेवमातुःपितुर्वामरणंस्यादिसर्थः द्विती
यंपक्षंदूषयतिनाचयवइसादि सूक्ष्मस्यनिरवयस्यचअथमात्मातापित्रोरर्थंसंचारःतमेकंवुद्धिमनोवाऽपसंसंचरि
ष्यतितत्रैवापसेचैतन्यंभविष्यतिसत्तआह बुद्धिरिसादि बुद्धिमनसोःसर्वात्मनासंचारेतयोर्मातापित्रोरबुद्धित्वमनस्क
त्वापत्तिः नाप्येकदेशेनआत्मबुद्धिमनसोरपिनिरवयवत्वादिस्यर्थः दूषणान्तरमाह येषामिसादि मातापितरावेवचैतन्ये
कारणमितियेषांमतिस्तेषांमतेजातजातपुत्रजन्मनोद्विजत्वप्राप्तेर्द्विजत्वलक्षणाचतुर्थिघायोनिर्नोपपद्यते यतःसंवेदजजरा
युजाण्डजोद्भिज्जानांचगर्भपूर्वादीनांमातापितरौनविद्येतेततस्तेषामचैतन्यंस्यान्मातापित्रोश्चैतन्यकारणयोरप्य ५८

[illegible] स्वभववादिनोभूतचैतन्यपक्षंदूषयतिविद्यादिसादि स्वभावकृतंस्वाभाविकंषष्णांधातूनामितिष्ठधिष्यतेजेष्यतेधास्का

शतमर्थापत्तिश्चधातुसंक्षयेशरीरधारणानुपपत्तेरन्यस्यलक्षणमितिदृष्टव्याःकाठिन्यादिअर्थांतरत्वादितेजसउष्णत्वादि
वायोस्तिर्यग्गमनादितिआकाशस्यप्रतीघातादिआत्मनोज्ञानादिएतेनेश्वरमेवांसणंस्वभावकृतंनपुनरन्यत्किं
ञ्चनमर्थांचैतन्यमपिस्वाभाविकमस्तिनचैतन्यस्यस्वशरीरारम्भकभूतेषुभावानन्तरंशरीरेणनचैतन्यंभवितुमर्ह
तिषष्ठियादिविशेषगुणानांनोकारणगुणपूर्वकत्वात् नचस्तिशरीरकारणेषुभूतेषुसूक्ष्ममात्रयाचैतन्यंशरीरेतुस्फुट
मतोनाकारणगुणपूर्वकंतदितिचेन्नचतत्रापिचैतन्यप्रसंगात् अथास्तिसूक्ष्ममात्रंतत्रापिचैतन्यमितिचेन्नमानाभा
वात्प्रमाणाभावश्चरमस्यापिपंक्तीकारेशशविषाणेरपिस्त्रीकारप्रसंगात् नापिचैतन्यंशरीरगुणःतत्कार्यत्वेलाक्षारूपादिव
दिति तत्कार्यत्वेसत्यप्रतीघातत्वेनेत्यनिकत्वात् अथसंयोगविशेषादेगुणान्तरहितानांशरीरारंभकभूतानांचैतन्यमिति
चेन्नभूतशरीरेपिचैतन्यप्रसंगात् भूतसंयोगस्यतत्रापेक्ष्यनिवृत्तेः अथभूतशरीरेसर्वानिभूतानिनसन्तीतिकथंतत्र
तत्संयोगइतिचेन्न शरीरेहिगतेतस्मिन्भूतसंयोगमात्रस्यचैतन्यकारणत्वेमाणाभावात् अपिचआत्मरहितानांभूता
नांसंयोगविशेषादेरचैतन्यसंभवेबहूनिचेतांस्युःबालास्यवस्थाभेदात् तत्तच्छरीरभेदात् प्रतिसन्धानुपपत्तिरितिभावः
अथानुसन्धानेनचैतन्यमस्तुकथंतावतापिकथंप्रेत्यभावसिद्धिरितिमुधेतर्हिसम्बन्धःकर्मणाविनाभवतीतिजन्मान्त
रकृतकर्मस्वीकारेपतिरित्यभिप्रायवानाह संयोगोचेत्यादि संयोगोभौतस्तोभूतानामात्मसम्बन्धेतथाविधेभूत
नामात्मनोवियोगरूपेमरणेकर्मैवजन्मान्तरकृतमेवनान्यत् तथाचकणादःसूत्रं तत्संयोगविभागावितिताभ्यांध

र्म्मापर्म्माभ्याजन्ममरणरूपौसंयोगविभागाविप्रत्यर्थः अस्तुतर्हिपरनिर्म्मितेतिपक्षएवेतिचेन्नविकल्पासहत्वात्परनि
र्म्मीनपक्षेकिंपरेणात्मनासंसार्य्यात्मनोनिर्म्मोणमिष्यतेआत्मरहितस्यशरीरमात्रस्यवापरनिर्म्मीणपक्षेकिंपरेणात्म
नासंसर्य्यात्मनोनिर्म्मोणमिष्यतेआत्मरहितस्यशरीरमात्रस्यवापरनिर्म्मीणमभिप्रेतं तत्रायंदूषयति अनादेरिसादि अ
नादेरितिप्राग्भावाप्रतियोगिनः नचापक्षधर्म्मत्वंहेतोः शंकनीयं शरीरेनिष्पन्नस्यप्रतिपाद्यिष्यमाणत्वात् द्वितीयेऽनुमतिरे
वेतरमिसाह परआत्मादृस्यादिहेतुरिष्टइतिशरीरेसादृस्यादिशेषभ्यस्तत्परिनिर्म्मितिरिति ईदृशीप्रसक्तावाविशेषि
नीपरनिर्म्मितिवक्तुनःस्तीतिरिति नचपरमात्मप्रभावादेवभूतानिचेत्तयत्तदितियुक्तं घटादीनामपिचेतन्यप्रसं
गात् नचकानिचिदेवचेतयतेनसर्वाणितिवाच्यंविनिगमकाभावादितिस्वयमूह्यं चरमंपक्षंदूषयति नणीस्निसार्
दृयदृष्टावादीश्वरस्तुएकमपिप्रमाणंनमन्यतेतोनतन्मतेपरीप्सादिहेतवोंप्रमाणाप्रमा———————योनसति
ततस्तुप्रमाणंविनैवयत्किंचित्प्रलपतोयादृच्छिकस्यवचनमुपेक्षणीयं———————यदृष्टोपहतात्मनइति पहतु
यप्रमाणश्चस्यपक्षतयाऽपहतआत्मायुद्दिर्यस्य———————पक्षस्यचर्जनोयत्तांदर्शयति पात्रेकेम्यस्यादिना
स्तिकतांपरिसंख्यकर्तव्यं———————स्यादि एतांमतिमिति नास्तिक्यबुद्दिंदुर्बुद्देःप्रकाशकोदीपःप्रसप्स्यादिप्रमाण
ते———————यमितितथास्वरूपंप्रमाणेनसर्वंपश्येदिसुकृमतःप्रमाणविषयस्यविभागकथ———————
साहत्वयमिसादि परीप्सतेःनयेपरीप्साप्रमाणंआप्तोपदेशज्ञानस्यागृहीतग्राहि———जत्वात्प्रथममासस्वरूपमह आ

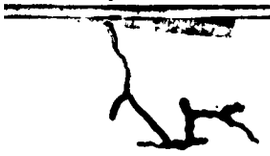

प्तास्तावदिसादि तायतेऽनेनेतिहानंयोगःतेनतद्रूपेनतज्ञानमभ्याहृतमितिनानुपपत्तिः किंभारजलमौनिनिर्मलोहेतुःस
लमितिश्लोकः तद्भाक्तस्तत्वेहेतुमाह वस्तुतोनवस्मारसर्वंनीरजलमाहृतंतमप्रत्यायन्तःशरः नीरजलप्रकर्षेगच्छत
मोऽपिनिरजेभवति मारजलंतमरेतिवचनेनरजलमलोनिरसम्बन्धेनात्मत्वात् कस्यादितिअतसंहिनिश्चाज्ञानादभिधी
पने सम्यग्ज्ञानेपिवागगहेषाधाम्ना तन्निश्चयमेवासेनाक्षीत्सर्वंनीरजलमलोमलेत्यपिपाठः लौकिकप्रसप्तलक्षण
माह आत्मेद्रियेत्यादि स्वकरणेनेत्यर्थबुद्दिंसंशयंव्यवच्छिनत्ति तत्स्वरूपलक्षणं एतंतुप्रसप्तज्ञानानन्तरोत्प
न्नानुमानज्ञानेकारणेचपरम्परयाभवेन्द्रियमनोऽनुसन्धिकर्षजेमत्यप्तताभ्रमनिरासार्थं आत्मादिचतुष्टयसन्निकर्षो
मिधानेचप्रसप्तवारणानभिधानपरं तेनेन्द्रियजन्यज्ञानत्वमात्रंलक्षणंतथाचोक्तं तथाचसन्निकर्षेसंयोगादिलेऽन
नुगमस्यदिदूषणंपरिहृतंभवतिसन्निकर्षेप्रसप्तज्ञानस्यनिरस्तत्वात् जनकंचेन्द्रियंचेनविवक्षितं तेनप्रत्यक्षेमिसा
दौनातिव्याप्तिः तत्रहिमनसस्त्वक्षेत्रियत्वेनहेतुत्वंकिंतुमनस्येनेति इंद्रियत्वेनशरीरेसंयुक्तंसत्तन्नप्रतीतिसाधनमतीन्द्रिय
मितिसाप्तत्वप्रतीतिसाधनत्वेनेन्द्रियनिरूपणंतन्निरूपणेचेन्द्रियमिरूपणमितिसन्योन्याश्रयप्रसंगात् तस्मात्प्रत्यक्षज्ञ
नकरणहेतुमनसः संयोगाश्रयत्वं तत्वंप्राणशरीरात्मव्यवच्छेदायएवंविशेषणंआकाशादिव्यवच्छेदायतत्रहे
तुपदं तत्रहेतुलोकादिसंयोगाश्रयत्वंघटादावतिव्याप्तंतद्व्यवच्छेदायमनइतिकिं अनुमानलक्षणमाहप्रसप्तएवंमि
त्यादि प्रसप्तग्रहणंव्याप्तिग्राहकप्रमाणोपलक्षणंतेनप्रसप्तएवंमित्यत्रव्याप्तिग्राहकप्रमाणंदर्शयंः एते

नव्याप्तिग्रहणानन्तरीयतेनिश्चीयतेयेनतत्तनुमानंगमनं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मतारूपंलिंगमित्यर्थस्तेनलिंगदर्शनम
नुमितिकरणमित्याहः व्याप्तिवत्तौपाधिकसम्बन्धः तथासिषाधयिषतिसाध्यधर्म्मापक्षदृष्टिपर्यन्तंव्याप्तिस्तन्नुप्रकृ
तानुयोगेनकृतःत्रिविधमिति एवंवत्तथैवसामान्यतोदृष्टेति एतच्चलक्षणंवत्सकौसुदीग्रन्थेतिकृतात्पर्यटी
कायांचानुसन्धेयंअन्येतुकेवलान्वयिन्येवलक्षणेविदधतेत्रैविध्यं यद्यप्यर्थापत्तेरप्यनुमानं
तथाकारणाच्चकार्य्यानुमानंयथाधूमादग्न्यनुमानं तथाकारणाच्चकार्य्यानुमानं यथावधिमतोरेरुद्रसंयोग
विशेषात्शब्दानुमानंयथावाचक्षोद्रघात्समुद्रस्यानुमानमिति तथाभूतकार्य्याकारणभूतानाञ्चाव्यभिचारिसाहच
र्य्यादनुमानंप्रथमाच्छब्दात्तुसानुमानं संख्याभेदापरिमाणनुमानमित्याहः त्रिकालविषयत्वेनमनुमानस्यमहर्षिर्नान्तरेवे
दाहरणमुपन्यस्यन्यथयति वह्निरित्यादिनिरूप्यतेनवर्तमानः एतेनवर्तमानविषयत्वंमैथुनमित्यादिनाश
नीतमित्यत्रेनातीतविषयत्वं बीजादित्यादिनाजनितारंप्रतीनभविष्यद्विषयत्वंदर्शितं बीजात्कारणात्तरुरंकुरंकार्य्यं
तुरुपंकार्य्यंजातमितिरूपाकारणान्तरादग्निरागामीतंसदृशंफलंजनयत्यवश्यमितिअनुमिनोति यथापार्थिवस्पर्शयथाविधि
यागंगात्रानादिकंरूपात्तदनुरूपमविरुद्धंगोरूपात्स्पर्शविषयेनुमानं यथावाक्यरूपायाश्रुतेरुद्रहरणेज्ञानेसतिलक्षणयासुखेनज्ञायतेतत्सम्प्रदायेपानदुद्धरणाज्ञानेवप्रथमतोदृश्यतेजलकर्षं
पोत्यादिकर्षणशब्देनकर्षणसंस्कृतोभूमिरुच्यतेजलकर्षणबीजसंयोगात्तत्सस्यसम्भवोभवतीतियत्तज्ज्ञानेतद्धिरिति

ओ॰ पोज्यंएवंवद्रूपात्संयोगात्पूर्वंसम्भवोभवतीतियत्तज्ज्ञानंतत्पुत्तिरित्यादि मध्यमव्याकाण्डेयत्रैकाण्डंमन्यमानंमंथानरज्जुः मंथानं
न्यमाणकार्यं पुत्रेरुद्धरणमुद्धरणपुत्रेलैसज्ञमाह बुद्धिरित्यादि यानुद्धिःकारणयोगेनजायमानानथोनवरुप्रत्यक्षः पश्यतिप्र
मितीनस्तानुद्धिर्नुमितिरिति योजनामेनजलकर्षणादिकारणयोगेसतिसस्यंजायतेनरस्यादिभ्यः सहचारदर्शनस्यपुत्रित्वमितिभा
वः एवंतुयद्यपिपरमार्थेनेनप्रमाणंकिंतुप्रमाणसहकारीत्येवतथापिप्रमाणसहायत्वेनव्याप्तियमानत्वात् तथानथैवप्रायोगो
कार्यंभवतिदृष्टप्रमाणसमकक्षत्वेनोपसंहरतिसंप्रतिनयथोक्तंप्रमाणत्रयंदर्शयन्ति त्रिकालविषयत्वंचास्यत्रिकालस्यानु
मानसहायत्वेनैवविधेयः साध्यत्वेनयेति अयमित्रमेसाधनेप्रवृत्तिरेनंनोद्धरतिदर्शनादेवप्रमाणपरिच्छेदेनानुप्रवर्तते
रजएवेति अनेनानुमेयःस्वतन्त्रःप्रमाणसमाहः तनुत्वमेरमिसुपेक्षणीयं उपसंहरति एवोपपेसेत्यादि सदसदिभावाभावरूपं
सर्वमेवपरीक्ष्यपरीक्ष्यतदसन्दिग्धं नास्तमेवसत्वेनार्थोपसादीनामेवाभावंवेसूचयति तथाहि आवयेवदतोदृष्टेनासीसत्रजो
वयोरेवसत्तास्वरूपाभावदर्शनेनवह्निर्भवस्वरूपस्वकल्पनाअथोवह्निरिमतापरोक्षे सत्यनुमानमेव सतोरूपाभावदर्शनेनसिद्धेनव
ह्निर्भावानुमानादिति तथाभूतस्यतस्यायमाहकं प्रमाणमनुपलंभाख्यमितिकेचित् तदपिपेशलंनभवद्धानतत्वे
न्द्रियप्रक्रियाकरणत्वहएवोपलंभअभावस्वरूपदर्शनंतद्व्यापारस्तस्य यत्रहुकार्य्याभावेनकारणाभावस्तंतद्विषयंलिंगकंतेनानु
मानमेवेति समुदायोपिनमानान्तरंतदुदाहरणंहिस्वार्थ्यद्रोणःसम्भवतीत्यादि तत्रस्वार्थंद्रोणमेवगमयत्यविनाभावसम्बन्धमात्रकत्वात्तदनु
मानमेवेति यत्तुसम्भवतिप्रस्थादिरासम्भवतिखारीत्यादिरोर्थेमितिसाहित्तन्नप्रमाणमेवनेमवसन्निश्चायकत्वात् तच्चेतिसमपिदृष्टए

श्लोकसाधनेऽप्रियत्नदुःखाह युक्तिश्चैषादिग्रहणात्सुखदुःखादिसमुदायादुर्भोजनाभिकारणत्वेप्रत्येति [illegible] जन्मान्तरकृतक
र्मणानभवतीतिपरलोकसिद्धिरितिभावः कर्तृत्वाभिकारणत्वंप्रत्येतिसबसम्बन्धोजन्मान्तरकृतक[illegible]भवतीति परलोकसिद्धिरि
तिभावः कर्तृकरणसंप्रयोगात्क्रियेति अत्राधिकर्तारंविनाक्रियानभवतीतिदृष्टापरिदृश्यमानशरीरमनु
मापयतिसचात्मारेपलोकसम्बन्धएवेतिपरलोकसिद्धिरितिभावः कृतस्यकर्मणोदृष्टादि यथा[illegible]कुरोस्तीतितथाज
न्मान्तरकृतकर्मव्यतिरेकेणनपरिदृश्यमानहास्पेश्वर्यादिफलमितिजन्मान्तरकृतकर्मसिद्धेप्रेत्यभावसिद्धिरित्यर्थः कर्मेस
दृष्टंफलमितिशुभकर्मणःशुभमैश्वर्यादि अशुभस्यकर्मणःपुनरशुभंदारिद्र्यादीति अत्रदृष्टान्तमाह नाव्यबीजाद्रव्यस्थे
स्तथिरितिबीजसदृशफलमित्यर्थः युक्तिमुपसंहरति इतियुक्तिरिति एवंप्रमाणैः परलोकंव्यवस्थाप्यपरलोकहितधर्मसाधना
थाह एवमित्यादि धर्मेदूरेधिति धर्मसाधनेष अवधीयतेनेतिसरेणनवितव्यमित्यर्थः कालेतानि धर्मसाधनानीत्याह तद्य
थेत्यादि अनभिध्यानमितिअभिध्यापरस्वलोभः वन्धिनकरणमनभिध्यारुक्षुधाक्षामित्यादिसप्तम्यन्तैःसहअवधीयेतेसम्बन्धप्रत्येक
मन्वयःदेहादिषुनात्मत्वेनपरिज्ञानंतत्त्वज्ञानंतत्प्रतिपक्षेणमिथ्याज्ञानेनसमाधिर्मनसोनियमनं धर्मसाधनानाम
तिविस्तरत्वेनसर्वेषांवक्तुमशक्यत्वात्संक्षेपेणाह यानीत्यादि वृत्तिर्जीवनंपुष्टिः पुष्टत्वादिभवनंतत्समर्थोगीत्यर्थः धनेषणापरलोकैषणेप्र
संगसंगसेवव्याख्याते प्राणानुपालनमभिधानुग्रहस्तं अतएवोक्तंतदुभयमुक्तंवक्ष्यतेचेति तेनन्निःसंख्यावच्छिन्नप्रसंगेनान्यत्रापिप्राण ४२
नुपालननानिसस्यातुरहितान्याह प्रधानस्योपसमीपंगत्वाद्गम्भयतिधारयतीत्युपस्तम्भःतेनशरीरस्थैर्यंसम्पर्तकेन कर्मणाधियमानस्या

हारादेर्धारकत्वेनोपस्तम्भाउच्यते अन्यतन्नीतिव्याधिहेतवविवृणोति वयसत्यादि ब्रह्मचर्यंशब्देनेन्द्रियसंयमसोमनस्यप्रभृतयोग्र
हणान्तमनुगुण्यगत्यतृप्तिचक्रः अन्येतुअब्रह्मचर्यमितिसाकारंप्रश्लेषात्तसीसेवेसाहुःवामलेप्युक्तं अहारशयनब्रह्मचर्यैर्युक्तानिषे
वितेःशरीरधर्मातेनित्यममावमिवधारणेरिति नचतत्रापिब्रह्मचर्यमित्येव पाठइतिवाच्यं तदनन्तरंगम्यथर्मसंग्रहेन्नारिमनुनाचार
जस्त्वमित्यादिनास्त्रीसेवाविधेरुक्तत्वात् अतएवअब्रह्मचर्यंस्त्रीसेवेतिअरणहोःपिञ्जचक्रेइतिसुक्तिःसुक्तैरिति सुक्तिःप्रशस्तयो
जनातथाचपुनेरित्यर्थः यावत्पुषःसंस्त्यानादिति संस्त्यानशब्दःकारणवचनःतेनायुःकारणधर्मोधर्मावसानेयावदित्यर्थः संस्त्यानम
दितमनुपसेवमानस्येति शृणोत्यहितेकारणमास्वाद्यन्द्रियाणांसंयोगादिकमसेवमानस्येत्यर्थः एतेनस्त्रीन्द्रियानुसंयोगादिसेवायोस
स्यात्माहारादीनांनशरीरोपस्तम्भकत्वमितिदर्शयति यद्हेवोपरेस्वस्थइति शीघ्रंयतनाशीलस्यादिमंचेनेत्यर्थः युक्तिराहारविधयोःसम्यग्योजना
तत्संमनःमनोवत्संयदुत्साहमुद्युञ्जते प्राक्तनंजन्मप्रभृतिसाभाविकं दर्शनेहिकेचित्स्वभावादेवबलवत्तोर्द्दार्ढ्यादिकंतुविभागेहेमन्तादिःआहारो
मांसत्वंशरीरःचेष्टाउचितव्यायामादिरुपायोगःस्वप्नादिप्रबोधःआत्मान्तमिसनेनेंद्रियार्थानाहुरहीनांतथाहेवेकार्थमप्रवेतानां
शैत्यादीनामाहुतिमिश्रेषांनांतयात्वंशैत्यस्वस्थेत्यतिरिक्तांचरकनागार्जुनीनांतथारसस्परसयतिरिक्तांचमकृतिसंयोगसंस्कारादी
नांग्रहणंसर्वेषामेवेन्द्रियग्रामस्यस्वस्वकर्मणइतिकेचिदाहुरविरुद्धमनसिकस्यकालस्वेनेतिशीतेनस्वर्थालब्धस्यतस्यैवादिना
हूतातिशीतमविनिवृत्तेतिअतिप्रभावतामिस्रात्यन्तिप्रभृतीनांसर्वेषांदर्शनमयोगइतिअभाव्यतिप्रभावतामिस्रत्वयःसर्वंदहतिस
वैधारणीनामेत्यर्थः तेनतिमात्रारूपस्यहीनमात्रवर्णनमविकारजनकमितिवैधर्म्यं अतिस्निग्धमतिनयनप्रसादनंभगवतुल्यादि

अतिविप्रकृष्टमपि नयनस्यैव रौद्रमद्भुतकारणात्मकं भैरवभयजनकमद्भुतमपि घ्राणादि हृद्यं [illegible]
जकं विकृतं हीनांगादिविज्ञानेऽतिभयजनकं पिशाचादि आदिशब्दात्प्रेष्यादीनां ग्रहणं अतिमात्रमतिशयेन [illegible] घध्वनिः अतिमात्रश्चास्पष्टनिनादादिभिः सर्वैरन्वयः परहीत्यत्र परहशब्दः किमर्थमत्र ? स्वपरयोरेव [illegible] कमपि चेन्
तिस्पर्शेनेन्द्रियाणां व्याप्तिः स्पर्शनव्याप्तिः तस्यां सेतावापकं एतदुक्तं भवति यावति प्रदेशे स्पर्शनेति [illegible] शमनेऽविप्रस
सेणार्थग्रहणं यैर्भ्रमति तेनयस्मिन्प्रदेशेयद्गमनोवर्ततेतेनस्पर्शनेनप्रदेशेश्चेतियापकस्पर्शः तेन कृतस्त्रिवचनः सर्वेन्द्रियाणां
भावविशेषः स्वभावविशेषोऽर्थग्रहणकारणीभूतः स्पर्शरसरूपगन्धशब्दलक्षणः असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगं विभजते सोयमित्यादि सेयमित्यत्रोक्तो सात्म्य
कहेतोयोऽसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः सएवात्युपशयाच्चहिताद्विपर्ययकरस्तद्दुःखकरत्वात्पंचविधविकल्पः सर्वत्र ह्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयो
गेघ्राणासात्म्येंद्रियार्थसंयोगरसादिरूपः सन्पुनस्त्रिविधत्रिविधोभवतियोगातियोगमिथ्यायोगरूपेणेतिभावः एवंचैकप्रकारः
तथात्रिप्रकारः तथापंचदशप्रकारोभवतिसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगरसार्थः ननुअसात्म्यशब्देनसात्म्यविपरीतउच्यते तत्रसात्म्यश
ब्दार्थएवनज्ञायतइतिजिज्ञासायांतदर्थमाह सात्म्यार्थोह्युपशयार्थइति उपशयोहिसुखजनकत्वं हरतीत्यर्थानामयोगातियोगमिथ्या
योगानभिधायकर्मणोऽपितानभिधातुकर्मस्वरूपमाह कर्मवाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिश्चेष्टा अत्रविहितानामयोगमिथ्यायोगो
[illegible]यकर्मणोऽपितानभिधातुकर्मस्वरूपमाह कर्मवाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिश्चेष्टा अत्रविहितानामेवयोगमिथ्यायोगो ५३
[illegible] प्रवृत्तिरितियोगोऽप्रवृत्तिरयोगइतिवाच्यं अविहिताचरणस्यानुसर्वेस्मिथ्यायोगत्वेनवक्तव्यत्वात् मिथ्यायोगानाह वे

दविधारणेत्यादि वेगोदीरणमनुपस्थितवेगोदीरणं विषमशब्दोऽयंप्रविधानान्नैःसम्बध्यते सवलनमुच्चप्रदेशात् मिथ्यायो
गानाह वेगविधारणेत्यादि वेगोदीरणमनुपस्थितवेगोदीरणंविषमशब्दोऽयंप्रविधानान्नैःसम्बध्यते सवलनमुच्चप्रदेशात् वि
षमशब्दोनांप्रणीधानेविषमोऽनुत्साहःअंगप्रत्यंगमतिकठोरत्वादिभिः प्राणेषणाधोऽधावलमारभादिः संक्लेशनमस्तात्प
रत्वादिभिः वाङ्मिथ्यायोगमाह सूचकेत्यादि सूचकवचनपरोपघातिपरनिन्दापरिपादिरहितवचनमनुपकारवचनं परुषंनिष्ठुरं रू
क्षवचनात्योऽधर्महरणेरोगकरःअनुक्तमिथ्यायोगसंग्रहार्थमाह संग्रहेणेत्यादि अहितमिहजन्मनि अनुपदिष्टमिसनेन
पक्षेकाहितपरत्वसेवारोगग्रहणं ननुकालबुद्धिन्द्रियार्थनामित्यादिनायंयनोसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगप्रज्ञापराधपरिणामह
त्वेत्रिविधेनसर्वएवबाह्यहेतवःसंगृहीतास्तहतोपपद्यते कर्मणस्त्रियोगमाहायतस्तच्चतुर्विधंकायवाङ्मनोबुद्धिभेदेनेतिस्तोकंवाचिकु
प्रज्ञापराधएवनामहेतुत्रिविधमतस्तान्तर्भावमाह त्रिविधविकल्पमित्यादि त्रिविधविकल्पमित्यत्रयोगायोगमिथ्यायोगरूपंत्रि
विधमिति कायस्यायहेतुं प्रज्ञापराधइतिव्यवस्यतीति सर्वस्यैवकर्मणस्त्रियोगात्मकत्वात्प्रज्ञापराधमूलत्वादितिभावः यद्य
पिअसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्यापिप्रज्ञापराधमूलकत्वं यद्यपि प्रज्ञापराधाहिताना[illegible]र्थानामर्थत्वेनेवहरतीति वेति विप्रसाद्यन्नका
रणत्वेनासात्म्येन्द्रियार्थसंयोगएवार्थस्यहरतेनेदृश्यते प्रज्ञापराधतस्तदपरेरागद्वेषादिमूलकत्वात् अनएवोक्तंनिहानेसाक्षाद्वा
पार्थः कर्मयस्य प्रज्ञापराधात्समुदेतीयोधीकर्मप्रज्ञात्मनः नामिसंबोधेदुःखोदर्कत्वात्तत्वचएवतानितिसिद्धमनपरोधंसनीये
पितस्यमूलमधर्मः तन्मूलंवापरैकृतंकर्मतयोतीति प्रज्ञापराधएवेतिकात्स्न्येनयोगादीनदर्शयति शीतोष्णस्निग्धरूक्षसंवत्सरस

षये प्रवर्तमानस्य मनसो नियामकः प्रेरकस्तादृशेतरश्चैतन्यमनसः प्रेरकः उद्योगः प्रेरणं सर्वेन्द्रियाणां [illegible] सर्वं वाग्नि
न्द्रियाणामग्नीनां च सम्बन्धकारकः एतच्च एतदीक्षाय प्रतिपादितेन न्यासेन समस्तवैन्द्रियाणां स्पर्शेनेन्द्रियमित कार्यं वा बुद्धिघातेन
प्राणोत्सर्गः किम्वाशब्दकारणसंवा योनिसमाकाशानुप्रवेशात् उत्कर्षविषयस्य परंपरेणेति श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलमिति प्रधान
कारणं श्रवणमूलत्वेन वायोः समनन्तरोक्तयुक्तत्वात् तथा कर्णसङ्कोचवचनाविशेषाच्चाश्रय [illegible] नत्वेन चेष्टं उत्साहकार्ये
षु योगो मनसः योनिरभिव्यक्तिकारणं रोषसंशोषणो रतिश्रीरक्तेरुत्पोषणः स्पर्शावह्नीनामिति मनोवाहरसेनसम्बन्धः
मेतेन्द्रियेण व्यवस्थापकः रात्तच्छ्रोत्रेणेत्यभिव्यक्तिकारणत्वेबोध्यं अन्तर्हितिप्रत्ययभूतं [illegible] भूतः गर्भोनिस्तुनयत्रसम्व
ध्यते अत्रयानिवायुकर्मोष्णमूलानि तेषुकानिचिच्छुक्रप्रवर्तनादीनिप्रसक्तानिमनः प्रेरणेसुनमेयं गर्भोत्पत्तिकरणात्सा
गमगम्यमिति एवंरूपमनसस्सुखं शरीरयोवाहश्चरतो वायोः प्रकृतिभूतस्यकर्मोष्णाह प्रकृतिभूतस्यादि सन्तानगतिविधा
नमिति आदिसादृश्यान्तसन्तानेन्यविच्छेदेनगतिविधानं श्रोतसांप्रतिनरं प्रवाहानांप्रविभागोविभक्तत्वेनावस्थितिः धातुप्रसंस्थानव्यक्तिरिति धातवोगौरिकादयः मानंपरिमाणं संस्थानमाकृतिः तयोर्व्यक्ति
रभिव्यक्तिः कारणमिति यावत् वोजान्नशब्देनरसंस्कारोऽसृग्भवः अभिकोदः पाककालात्सर्वाकअविच्छिन्नत्वंसस्पा
[illegible] उपशोषणंचाङ्गानांअवैकारिकविकारः प्राकृतंरसंरक्तेनसर्वस्यैवजगतः प्राकृतेरुपचयोकारणत्वमितिसंक्षेपोक्तिः
अतोहेतोः पुनर्नूतनमुन्मार्गगमनंवा प्रतिस्रोतंप्रतीपगमनंनिर्हरेमेघविनागर्जितं एषांविसर्गोविसर्जनं असंघातोनु

पचयःअनुसारोवा उपसर्गोमरकादिप्रादुर्भावः मेघस्यैसादोविसर्गस्यद्विःवायोरुद्वेवतारूपोऽभिप्रेतः तेनतस्यभूताहपच
नुयुगान्तकारणनिमित्तकारणमविद्वेहे एवमन्यत्रापिवंजातीयेरोधं रहानीदेवताहपस्यवायोःस्वरूपमाह सहीत्यादि अव्य
योःस्वयः सर्वेतंत्राणामितिसर्वकर्मणां [illegible] तिकर्तव्यतायांचतंत्रयुक्तमितिमेदिनिःसामर्थ्यमितिप्रयोजनंवचेष्टितायपित्त
तर्गतरतिअग्निरेवभगवान्पित्तरूपेणशरीरान्तर्गतोभूत्वाकुपितोकुपितःसन्प्रभाशेभानिकरोतीत्यर्थः एवंश्लेष्मान्तर्गत
तरतिवस्यमानःपित्तारव्येयं अन्येनुपित्तान्तर्गतापित्तोष्मरूपतयापित्तमत्राःमात्रत्वंप्रकृतिविकृतिवैलक्षण्यंतस्याजक
पित्तस्यभयशोर्ष्यादत्तवहिःसंस्कृतकार्य्यादर्शनादुदाहरणंनकृतं सोमोजलं [illegible] नरक्तेवा एकान्तिकवचनाद्धिति एका
न्तिकवचनंवायुरेवपित्तमेवकफएवेसधारणवचनं [illegible] येपसेनेतिमुखेनविसर्ग्यवेणेतिगुदेनयोऽयमन्नोद्दियादिवेपरी
सं [illegible] तवस्त्रियतीतीतो [illegible] लक्षणाः उपघातकवातलरतिविनाशकाले संग्रहेणवक्ष्यति तद्यथाद्विविधोहे
तु [illegible] तिवातप्रकोपहेतुवोतप्रशमहेतुश्चेतिविविधमित्यादि वायोःपुनर्विविधमेवयद्यपिनैकमौतत्रतुर्विधं कृत्वाउक्तमि
तियोऽयं नहिचतुर्विधत्वंतिरेकेनवायो [illegible] यथाविधंकर्मोक्तं चातुर्विध्यंचकुपितोकुपितश्चेरणशरीरान्तर्गतेन हेतुशिव
रासप्तनकृतायांचरकनलप्रदीपिकायांवातकलाकलीयःसमाप्तः समाप्तश्चैनेहेणिकचतुरस्रः निर्देशचतुस्कान्तर्गतवातक
लाकलीयेवातादोषःनिर्दिष्टः तेषामेषजंयथाकल्पनीयंतदुपरेणकल्पनाचतुस्कोभिधीयतेतत्रापिदोषप्रधानस्यवातस्य
प्रधानभेषजंतेलहरीतिप्रतिपादकस्नेहाध्यायेवप्रागभिधास्यते तेलहस्यप्रतिपादकोध्यायः स्नेहाध्यायःसंख्यासम्प्रयोगा

नंतेनसमवहरतीतिसंख्याः संख्यातज्ञातंसंख्येयंयैस्तथा स्वसंशयमितिआत्मनः संशयविषयंप्रश्नंपृच्छद्भिः कारणार्थेक्रि
यते यदुक्तंभवद्भिर्नाभवेनप्रसन्नेनान्तरात्मनाशिष्येनसम्यक् पृष्टः स्थाणोरुद्भिद्प्रकाशत इतिन्यायात्तदुपमर्दे
नाभिधास्यति कार्येतिमात्राप्रकर्षेइतिकालप्रकर्षः केनचेतिकेचनशैत्यादयस्तेषांकिंपानादिसत्रविधिसहायैर्गुणान्तरयःपानादि
स्वादि स्नेहपानात्प्रथमंतथापीतेचलेहेनतथाजीर्णेचलेहेहिंहिताहितमितियोज्यं स्निग्धद्रव्योपपन्नप्रशस्तकालादयोभेषजानिअ
थइतिसंशेषनस्यपर्यायौदृष्टशास्त्रयोर्बलीवर्दन्यायेनसंशमनरसार्थः इतिरितिप्रकारेहपचारविधानेतानमितिगुणान् क्रमेण
सर्वेप्रश्नानामुत्तरमाह अथेत्यादि स्थावरस्नेहयोनिरधीयतेतिलस्यादि अभिषक्तौशस्त्रकर्मणिकुशलौवैद्यौजं
स्नेहितंरुग्णंवा जंगमानाह तथास्युर्जंगमाइत्यादि अभिषंमांसंरक्षतीत्यादिकंतथामज्जानंस्नेहेहरदिशतस्त्रयःसर्वेषां
मत्यादिग्रहणेनागतिलमवस्नेहस्नेहशब्देनोच्यते तथापिहव्यासर्वएवस्थावरस्नेहास्नेहशब्दवाच्याज्ञेयाः यदुक्तंसुश्रुते
निष्पतेस्नहनत्वाच्चतैलत्वमितरेष्वपीति वक्ष्यतेस्नेहगन्धरसविपाकवीर्यदोषघ्नत्वंजातिः अतएवघृततैलसंशमेगं
धरसविशेषनिश्चयातैलस्नेहनिश्चयइतिसार्वादिकेषुपितैलपदप्रयोगोयुक्तएवेतिविशिष्यतइतितैलस्नेहेनेत्यत्रतैलशब्देनअतिश
येनोपयुज्यतइत्यर्थः रेरण्डस्तुविरेचनेअस्मिन्निसम्बन्धः सर्वस्नेहोत्तमात्सत्रसर्वशब्देनहपिशीतहयोगज्ञान्ते सर्वो
त्तमस्नेहानांस्नेहनप्रकर्षोनसंस्कारस्यानुवर्तनादितिसंस्कारगुणान्तरधानं तस्यानुवर्तनमनुविधानं तैलादयोहिद्रव्यांतरसं
स्कृताःसंतःस्वगुणंविहायैवसंस्कारकद्रव्यगुणानवहन्तिसर्पिस्तुस्वगुणानसंस्कारगुणांश्चवहतीत्यर्थः अतएवोक्तं नान्य

५७

स्नेहस्यथाकश्चित्संस्कारमनुवर्तते यथासर्पिरतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तमंमतमितिकिम्वा संस्कारःशीतत्वादिः अनु
ज्ञयः सहार्थेविरुद्धवीर्याणामौषधानांसंयोगेतुसर्पिषः शीतत्वादिःसंस्कार[redacted]वीर्यौषधगुणैःसहवर्तते
तैलादीनांतुनानुवर्तनेकथमेषांप्रतीतिरितिचेन्न[redacted]मिप्रापिणीचन्दनादितैलेतरेप्रयोगेभिसन्धिःतैलंचेदस्मं
तत्कर्मसंहरेत्तर्हिधीयतेतत्रशीतवीर्यंचन्दनादिद्रव्यसंयोगात् सहजमनुस्मर्त्तव्यंयतोतैलंसजतिनतथाघृतंसहजशी
तत्वंतत्रश्चानयोर्म्मध्येविशेषणंतैलंनिजगुणप्रत्यनीकेनौषधसंसर्गात्तिपुनःसर्पिषि यदिनुघृतेषउष्णवीर्यद्रव्यसंसर्गात्
शीतत्वहानिःस्यात्तत्रशीतत्वेऽप्यनुवृत्तिरस्यापिघृतंविरुध्यात् नचैवंअथयदिसर्वथैवसर्पिषिशीतगुणेनयत्रैव्यादिरे
केनतत्रेदंतैर्गुणान्तरंनोपपद्यतेतस्माद्वातकफाबद्धपथ्यहरणहरणानामवातादोष्णवीर्यादिकांतिकफहरत्वादिघृतविधा
नमर्थवद्भवत्संस्कारकमेवादिद्रव्यैःसर्पिःशैत्यानभिभवेनवातकफहरैः तस्मादुभयोरपिद्रव्यान्तरसंयोगात्प्राक्तनगुणहा
निः परमार्थतोऽस्नेहविशेषणऽनेतैलहृतिश्चितं घृतगुणानाह घृतमित्यादि निवपितंनाहमधुमत्तैलगुणमाह माहतसूरसा
दित्यस्मरमितिशरीरदार्ढ्यकरंबलभेदिपुंतैलंतापवहंशीर्यशूरकोष्ठेस्वेदेहिस्थितिरसाविषक्तमाद्विदेहादि आहृतःशस्त्रा
दिनाक्षतेनिःस्यान्नात्रश्युतेनिःपीठोपचयेभुक्तोपचयेतथाशरीरस्नेहनेचकर्तव्येइत्यर्थः व्यायामेहतिव्यायामहतिव्या
यामकर्षितेसंक्षतेक्षतंव्यायामकर्षितोक्षुब्धचेतोवक्त्रमहारुजःमहाग्निमारुतप्रायावसायोगतनवाःस्त्रीताहतिमज्जगुण
माह वसातथापित्तजारुग्निसम्बन्धेत्यादिप्रियन्नहतिनैविरेचनेनोच्यते निषेधस्त्वनविरेचनसहपमाह्

५७

अथापयोऽित्यादि अल्पपेयरतिश्चोदनाद्यसमबुद्धेनपेयरसार्थः विशिष्टप्रतिषेधस्यशेषानुज्ञानफलकत्वात् औदना
दिसमबुद्धेरपानस्यविचारणाश्चवाक्यत्वमित्यर्थः सरतिअल्पपेयः प्रायमकल्पिकरतिश्चेकरसार्थः प्रकारान्तरेणविचा
रणेत्यादि रसानीकालनेहेनस्नेहनेहनाह्मपीरित्यादि माधवेवैशवेमात्रयाहाश्रावणो सामान्येनस्नेहोपयोगोशस्तकालमा
ह नसुस्नेहेत्यादि अपुस्नेहनेवेशेषणाश्रयाछ योःस्नेहःपरेशरत् अतिशीतेहेमन्तेशिशिरेवसन्तेवावर्षेजनितेशरत्येव षाकाले
यएषितंचान्तरेसर्पिःप्रयोज्यंशरदिप्रापितेस्नेपनागमेहिमागमेचोपयोज्यारसामजातरस्यपरस्तुकं नचापितत्रप्रायःश
रत्वलात्सामन्यसमयंप्रतिचरकविरोधःपरीहरणीयइति अपनासपिकविकारेसतिकालनियमोनेयः अन्यत्रउशीतेच
कालेस्नेहोपरेशरत् रसानीमासपिकालंगृहीतेनासुस्नशीतेपियथास्नेहपानंविधेयंतथारोगविशेषेचयथास्नेहपानंन॰
दाह वातपित्ताधिकरतिवातपित्ताधिकोवातपित्ताधिकश्चपित्ताधिकरसनेनपितबहुलोपपित्तकफसंसर्गोःतस्या
पियहणंउक्तंवाभटे त्रिशेषपित्तेपाचनेसंसर्गोपित्तवत्सपीतिअत्रभट्टेमधुपातेनपित्तबहुलेसंसर्गरसार्थः श्लेष्माधि
क्यहणमस्यशीतविकारग्रहीतनपुरोषलक्षणार्थेनवातश्लेष्माधिक्यंगृह्यते सर्पुतेपुक्तंवातपित्ताधिकोवा त्रि
वातश्लेष्माधिकोद्वेतिश्लेष्माधिकेचसंसर्गेशीतकालेद्विवकस्नेहपानंश्लेष्माधिकत्वस्यसत्वात् अतएवाधिकसंस्प
ग्रहणं अन्यथाश्लेष्माधिकरसेवाद्यात् समप्रकृतेलघाशीतोष्णसाधारणेचरशरदो अनुकालएवउक्तसर्पिःपू
र्वस्नेहपानकालस्याहुः वप्यतिहिपित्तसंशमनंस्नेहमनुकालेप्रकांक्षितरतिभवेत्तुकेवलवातधिकस्यपित्तकफ

धिकस्यचपित्तेनसंशमनंस्नेहमित्युक्तएवस्नेहपानकालरसाहुः नत्वनिवेशपितेपचनेसंसर्गोपितवत्सपीतिवाभट्टविरो
धात् अमलभाक्करतिदुर्दिनमुदासार्थेअन्येतुमध्यग्रहणमिस्याहुः एवंचवातपित्ताधिकोवाशीतेस्नेहंपित्तेहिनिसामा
न्यवचनात् सर्वेषुकनुद्धवातपित्ताधिकोवात्रापित्तेस्नेहंपित्तेन्हिपित्तेतिसामान्यवचनात्नुशीतेकफ
प्रकृत्यादिरपिवात्रापित्तेन्नस्नेहंपायलश्लेष्माधिकःशीतेहिवसएवपित्तेन्नवात्रापित्तेसिद्धं हीचन्द्रकउशीतेचापीसत्र
अपिचशब्दाभ्यांवातकफप्रकृतिपित्तकफप्रकृत्यादीनांग्रहणमित्यादिबहुव्याख्यानवान् तन्तुग्रंथविस्तरभयान्मनोह
रत्वाच्चनलिखितं उक्तकालेनियमविपर्ययेदोषमाह अत्युष्णिकालेशीतोवापीतः स्नेहःश्लेष्मकस्यपित्यशोत्विकारकरः
तेनोक्तकालेश्लेष्माधिकोःपित्तविवस्नेहंपिवेत् नचावातपित्ताधिकेनस्निग्धापीतःस्नेहःशीतकालेपित्यशोत्विकारकरः
तेन वातपित्ताधिकःशीतेपित्तविवस्नेहंपिवेन्नस्नेहेति शीतेत्रावेत्यादि अत्रश्लेष्माधिकोभवत्यादिशीतेत्रोस्नेहंपिवे
नतेवआनाहादयः स्युरितिव्याख्येयं तेनश्लेष्माधिकेनशीतेपित्तेपीतःस्नेहोनानाहादिविक्रियांजनयतीतिहेयं अ
नुपानमाह जलंपित्तेत्यादि अनिलभेषजेपाने अनुपानमाहुरित्यनुपानं प्रयोक्तव्यमितिशेषः अत्रभावप्रकाशे पञ्चदूयत्वनिलजेपि
त्रजेतुपित्तेत्रयमित्यादिवचनात् दूरेणव्यवहाणेत्रानुसर्तव्या सर्वेषूक्तमर्थादुक्तेतिसामान्यवचने तोवरमत्रातस्नेह
स्निग्धोष्णं नदुर्बलतीवरोगपरस्यस्नेहहिमाद्यैश्चशीतलमिति कस्तिविचारणात्पस्योत्तरमाह औदनश्चेत्यादि विले
पीअम्लदूयवागूः मद्यागूःलघुपेयासाचबहुद्रवाअम्लस्निग्धाश्च काम्बलिकःएवदूनि यथातक्रंकिण्यंवोगेरोग

रिवाभिचित्रकैः स्वयंकृ॰ वेरण्डस्नेहयंत्रयुक्तः कार्पासिकोऽपरः दधिमस्तुलवणस्नेहतिलमाषान्वितःश्लक्ष्णपिष्टैरिति भक्ष्यभिलिचर्मे
ओदनाद्यर्थस्नेहयुक्ता एवविचारणाशब्दवाच्याअभ्यंजनादयस्तु यद्यपिस्नेहसमासा तथापिनञ्तत्पुरुषसम्बन्धे
व्यापियत्नेतिनञ्नेविचारणाशब्देनाऽन्ते निषेधसंबंधेनविचारणास्वरूपमाह अभ्यंगयतीत्यादि अभ्यंगपरतिओद
नासमस्नेहत्वेनपेयाऽर्थः विशिष्टप्रतिषेधस्यशेषासनुष्ठानफलकत्वात् ओदनादिसम्बन्धेस्नेहयानस्यविचारणाश
ब्दवाच्यत्वमिसर्थः सर्वत्रिअभ्यंगपेयःप्रायमकल्पिकइतिश्लेष्मश्लेष्मार्थः प्रकारान्तरेणविचारणामेदमाह सर्वैश्चित्यादि
समस्तेरत्नाम्नोम्नेलकः व्यासेःमेलकः समासव्यासवद्भिःषड्भिरक्षैरोदनादिगतैरुपहितेयुक्तः सस्नेहस्निग्धपि
ण्डांसेत्यांप्राप्नोति एतश्चैकेवलस्नेहिअभ्यंगपेयंवर्जयित्वाऽभ्यंजनादिहपः त्रिषक्षैरक्षिमदश्चरत्नेते तरेवलेहानांरससं
युक्तानांचतुःषष्टिपविचारणाभवन्ति एतेरेवाह एवमेवेत्यादि चतुःषष्टीतिस्नेहानामिसंख्येनसम्बध्यते तेनविचारणाश
तैकवचनमुपपन्नंभवति ओकोऽभ्यासःसात्म्यमिसर्थः ओकारोनजानताप्रयोज्यन्वयः कर्तृमात्राद्धर्यमाणाःरसस्यात
रमाह आहारगत्रमित्यादि अहोरात्रमिसर्वः प्रहरोपलक्षणंएवमन्यत्रापि कूलमितिप्रहरचतुष्टयंरिक्तकुक्षितिचप्रहरद्वयमुपल
क्षयति अतएवोक्तंवाग्भटे द्वाभ्यांचतुर्भिरप्यहोभिर्यथाक्रमंस्नेह्याःक्रमादित्यादि तेनप्रहरासतीतिपिण्डितेनाग्नीपीतायथोक्त
प्रहरकालप्राप्तेपक्वादिमान्तरेणत्रीवाजीर्यमानामन्तव्याअन्नयस्नेहत्रयोणमिलीमात्राभिर्यतेतदाऽतद्दहणहेतोनका
र्यंः अतएवस्नेहयानविषयपुरुषमभिप्रेत्योक्तं सुनिपीतासहारक्तिं सदूसुश्रुतेनतुआहारनिरूपणीयाक्तिलोमात्राअ॰

भिहिताःयथाऽत्रसनस्यचतुर्भागास्नेहमात्रापरस्परतः तस्यादेमध्यमात्रातदर्द्धनुकनीयसीति कारकेरुपदिश्योत्तर
माह नस्यमित्यादि प्रकृतस्नेहनिरूपणाहतिप्रकृतस्नेहसामान्यासर्वमार्गानुसारिणीति सर्वमार्गाःकोष्ठसन्धिमर्मशिरास्नायु
नर्नवकुरीतिशरीरावयवनर्नवत्वकुरीभिः शेषदोषहरत्वात् मध्यमात्राविषयमाह अरूक्षेत्यादि अरूक्षाअस्निग्धिका मन्दस्निग्धेसे
तिअल्पस्नेहपिचिका एतेनपरैस्तीक्ष्णमात्रायाप्रकृत्यापत्तिकत्वंरक्षयति शेषधात्वर्थेवेति शेषधातुगतस्नेहकरणेएतेनमौनेनमात्रा
त्रांशमन्येवपांतनुशेषधातुगतस्नेहस्यप्येतिदर्शयति हस्वमात्राविषयमाह येत्यादि परिहारेसर्वेसल्पपरिहारत्वेन कथंचि
न्नोहितःस्नेहस्नेहानरमाह वातपित्तेत्यादि वातपित्तविकारग्रहणेनैवबातपित्तप्रकृतिश्चवेषजनस्तदभि धानंबातपित्तप्र
कृतिनांस्नेहाऽस्नेहाविकारेपिअल्पस्नेहोपदेशार्थं एवंबातव्याधिभिरविष्टबातप्रकृतयश्चयदसाध्याख्यायेवस्तार्थं
नरसबलशब्दाभ्यांसारादिभिःसम्बध्यतेतेनसारविषयमाह प्रवरेत्यादि शीतलेकालेतिएतेनतैलस्यात्यल्पेनयत्नेशीतलेनुप
योगःएवंसर्षपेतिशीतलत्वात् पक्केकालेनुपयोगोभ्यःअतएवबालेभ्यंगं तैलंत्वगयांशीतेपिपक्वेशिशिरेतनिशीति।
एतच्चशीतेऽस्नेहमिधानमात्रापिकविकारापेक्षयातेयंतेनबालस्यशीतेस्नेहंपिबेदितिबचनेनसहास्यनविरोधः अतएव
बाग्भटेपिबलयाभिसुतंअसर्षपंविकारप्रतीकारत्वंबलयाभिसर्थः रसविषयमाह बालेत्यादि संशुष्कनिर्गतशैत्यो
ष्णेमहाऽजरतिअस्त्यादिभिःसम्बध्यतेस्वभावेति लोलेसमन्नयानविषयमाह हीनात्रयस्त्यादि एतस्मादहतिहेतो॰
भिनःआमयुक्तिरित्युपयुज्यास्य सामान्यतःस्नेहविषयंसंक्षेपेणाह सेवेयेत्यस्त्यादि हितरतिसात्म्यःप्रकर्षःस्नेहनेचरकसुस

सोतरमाह स्नेहनस्वेत्यादि अपस्नेहकार्थः सप्तरात्रिकः अस्यस्नेहकर्षस्नेहत्रिरात्रकृत्स्नार्थः मध्यमकर्षस्नेहपंचाहादिरर्थ
वशाहोभः षट्रात्रस्नुग्वे पिबेत्यहंचतुरहंपंचाहंषट्रात्रंवा सप्तरात्रात्सारंस्नेहः सर्पीभरवायकस्यतरति एतच्चवस्यमानस
स्नेहप्रयोगातिरिक्तप्रयोगेवोध्यंवासस्नेहप्रयोगाभविष्यहेणैवस्नेहयतिस्वर्थनुससरसुकं यदुक्तंहवलेन अह्ण
वंससप्तदिनंपातुस्निग्धोनरःस्नेहोपपाद्यरूक्षः नातः परंस्नेहनमादिशन्तिसात्म्यभेवसप्तरात्रेणास्नेहयन्तुरति कोस्नेहसंस्नो
तरमाहस्नेहसात्म्यस्नेहनस्नेहनहरणीयोयथोक्तसर्वकर्मसुयुक्तेतेषांसंशोधनात्स्नेहिस्नेहनेनशमं यस्तुसंशोधनेनस्नेहिरूक्षस्नेत न
शोधनंनामःस्नेहस्नेहनंकर्मनीत्यएवेतिभावः उत्तमकर्षस्नेहस्यमितिप्रहृद्धकर्षस्नेहस्यमितिस्वर्थः एतच्चविशेषणमेवंहज्ज
एवरूक्षणीयमवन्तीतिरूक्षणंनार्थे अभिष्यण्णंप्रावसुकं गवयद्विद्विमहिषंअनिष्टर्तानोःस्निग्धाहवपानुवसमानेस्निग्धिनि
यमणेषुअस्निग्धलक्षणमाह पुराणघृतेत्यादिमद्वुरेतिपंक्तिविशेषणंस्निग्धलक्षणमाह वातानुलोम्यमित्यादि अस्निग्धलक्ष
णमाह पाण्डुनेत्यादिजलमिदंयज्जलना स्नेहपानात्सर्वेकिंदित्याहस्नेहमित्यस्नेहोत्तरमाह द्रवोल्पमित्यादि अनभिष्यन्दिनोत्ता
तोःवरोधंमन्दकरिभसंकीर्णमित्यनेनसंयोगादिविहद्धं सेषमनस्नेहस्नेतथासंशोधनार्थेस्नेहस्यवपानकालमाह पिवेरि
त्यादि अत्रकालेहिप्रहरद्वयंकश्चिद्दुभुक्तानभवतिप्रहरद्वयंप्रकोपितरसविशेषणंशुद्धार्थनुस्नेहंनेशेदिनान्तरकृतआहारे
रजीर्णेसन्तिप्रातरेवपिबेदित्यर्थः अयमभिसन्धिः नेशेआहारोजीर्णेःपिप्रातःकिंचिन्नकोपलेषमसम्बन्धिनिहतितत्रच
पीतःस्नेहोदोषान्स्यात्स्नेहंकरोतिनसंशमनंअतोनुकालएवसंशमनस्नेहपानंविधेयं संशोधनार्थेतुस्नेहोदोषान्

स्नेहकरएवापिस्नेहस्नेषावस्थायामेवप्रातःकालेतत्सात्मंसुखमितिएतच्चोत्सर्गवचनंतेनरात्रिनाधिकोवाहारवि
सर्पाद्यवचनविषयव्यतिरिक्तएवास्यविषयोज्ञेयःसंशमनस्नेहस्नेषथा नस्नेहयतियदोषानसमान्नोहीरयसपिसमीकरो
तिचक्रुतानतसंशमनमुच्यतइति पीतेस्नेहेस्निग्धाहितमित्यस्नेतरमाह उष्णोदकोपचारीत्यादि स्नेहंपीत्वोष्णोदकोपचारीस्यादित्यनेनं ब्रह्मचारीत्यायाग्यसनेनमैथुनहिवास्वप्नजागरणानांनिषेधः उक्तंजीर्णेभुक्तवतेहि
त्यत्रचकारएवमुक्तंजीर्णेभुक्तवतेरात्रेहिसर्पीतेयःअप्रवातमितिशयनासनविशेषणं किंजीर्णेचेहितादिनमित्यस्नेतरमाह
पुनःस्नेहंप्रतिभुंजानइतिस्नेहंजीर्णेपिस्नेहप्रयोगातगुणमन्यंस्नेहमविहद्धदोष्णेहिगुणयुक्तंभुंजानोभवेदित्यर्थः उष्णोदको
पचारादियथोक्तविपर्ययेदोषमद्भुस्नेहमिष्यापचारस्यादि मिथ्योपचारोहितविपरीतोपचारोसेकादिस्वर्थः केमद्वुरूक्षो
दात्यस्नेतरमाह मद्वुकोष्ठस्यादि योःमृदुस्नेहोपसेवयानिरूक्षस्यतेतस्यमद्वुकोष्ठःपञ्चसप्तरात्रेणस्निग्धस्नेहोभ
वत्यसौयःपुनर्मध्यकोष्ठोविषयकःप्रस्नस्यदुर्बलस्यदुष्टस्यमध्यकोष्ठलक्षणोनोक्तस्तथाविमध्यविषमाग्निपंचभिर्हेतुभिः स्नि
ग्धस्निग्धमध्यकोष्ठोभवतीतिहेयं सप्तरात्रेणैवक्रूरकोष्ठःस्निग्धतीतिपदुक्तंनदुस्निग्धमात्रयानान्यथाभतएवतेनाभ्यंतरविषय
त्वेन आभिस्नेहपानंविधीयतेमद्वुमध्यादिकोष्ठानांमध्यादिभेदनहेतुत्वेनस्निग्धसप्तरात्रादूर्ध्वमपिस्नेहयुक्तंनत्वेवंनातःपरंस्नेहनमा
दिशन्तिसात्मीभवेत्सप्तरात्रात् परन्तुस्नेहवलवत्त्वेनतस्नेहविशेष यतःसप्तरात्रात्सरेणक्रियमाणःस्नेहः सप्तरात्रयोगेन
साकंभवत्यतस्तत्रस्नेहनमपिकर्णीकरोतीतात्र सुश्रुतेसुक्तं सप्तरात्रात्सरंस्नेहःसात्मीभावायकल्पतइतिसर्वं किन्तुयावसा

स्नेहमानयासप्तरात्रौषधुतयास्नेहनंनवृतं सेवमात्रासात्मीभूतेनिसासप्ताहस्यरेणप्रयोजैव वापुनरपिकामात्रासात्मतो
नमासप्तरात्राद्दूमपिस्नेहनार्थेकृतेनैवबहूवैरासूतसप्तरात्रेणाथहिग्रेषु रुषेसात्म्यतारोषपरिहरणार्थेहिनमे
कैहिनद्रयम्वासप्तः स्नेहनंकार्य्यमेवेति अन्येतुहस्वदु कोष्टस्यापिमहादूंस्नेहनंकार्य्यं सात्मीभावदोषातिप्रारव्यानप
नि तत्रयतः सप्तभिरेवदिनैः सात्मीभावआचार्य्येणोच्यते प्रकारान्तरेणापिमदु कोष्टादिलक्षणमाह गुरुमिसादि उक्तनिर्व
र्षिसर हशरतिलतण्डुलमाषकृतायवागूः नविरेचयतीत्यत्रहेतुमाह भवतीसादि गुरवोऽग्र्यापिष्टानमूलानी अ
ग्र्यापिष्टानमन्यस्यग्रहणात् ग्रहणीमतेहि एतेनमृदुकोष्टस्यग्रहणीगतोवायुःगुदादीनांसरत्वंप्रतिवघ्नातीतिभावः मृदु
कोष्टसुखविरेचनेउपपत्तिमाह उद्रीर्यपित्तास्यकफेसादि एतेनमृदुकोष्टस्यपित्तस्यकफाभावात् सएणस्यपित्तस्यच
लनत्वात् सुखंविरेचनंभवतीतिभावः व्याधरः हिरण्यकाइतिप्रश्नहृदयस्योत्तरमेकेणेवप्रघट्टकेणाह उद्रीर्णपित्तास्यह
णीसादि प्रसाक्षपक्तिति स्वस्थानात् व्याधयनउत्तमांसोपसर्गीसोपद्रवोक्तः काष्टसमः अजीर्णेसादि प्रथमंनेनस्वा
नकलेहंदद्यैतेनवमेत् ततः लेहंदद्यैत्विस्वाघनःशीतोदकंपीत्वाहृष्टान्नेचभुक्तावुल्लिखेन्नरोषशेषनिरासार्थमिति भा
वः घनस्यशीतवीर्य्यत्वेनपित्तेनहृद्दाहे सञ्जतेघृतंकेवलंपित्तेकेसर्पीरिति हृष्टोसामेपित्तेनम्रियेधमाह नसर्पीरिसा
दि सर्पिःसामेपित्तेनपेयंकेवलमसंसृष्टंघनविशेषतोनपेयं सामपित्तएव एतेनतिक्तादिसिद्धघृतंसामेपित्तेतिक्तादिपा
चनगुणयोगात् योगंवहाविरेचसपिभसंसृष्टन्तु सर्वथाविरुद्धमेवेतिभावः अन्येनुकेवलमसंसृष्टंसर्पिषितेसामान्येन

सामेनिरामेविज्ञानयेयंसामेपित्तेविरेचनंरतिव्याचक्षते तन्न केवलंपित्तेकेसर्पिरितिसम्भुग्नविरोधात् कुतोनपेयमिसा
ह सर्वेरोगादि अनुरज्यतेतिपित्तरंकुर्वीन् आमप्रदोषात्विस्रंसिकारव्यःविभ्रमोविधिसङ्गनं कालप्रकोपणमिति स्नेह
जनितदोषस्तंयावद्भोजनं तत्रापिप्रयोगाभिकिल्लिसेवंस्यते मद्यानांमिथ्यासेवनमितिसम्बन्धः मिथ्योपचा
रोयथोक्तविधनगुणंत्यागादिति विरुद्धमापद्येत अतिसेवितरति कालप्रकर्षेणसेवितः अतिमात्रसेवनस्यचमात्र
यानवयोजिमहसनेनेत्युक्तत्वात् संशोधनस्नेहपनेहृतिमाह स्नेहादिस्यादि स्नेहनस्नेहप्रयोगात् स्निग्धोपरतःस्निग्धेषुस्नि
ग्धस्नेहपानःसनप्रस्नेहनविरेचनोऽपिवेत स्नेहोपरमस्निग्धएवशरीरेभोजनीयेपेयंतदाह स्नेहवदित्यादि वमनस्नेहेहृति
माह एवारं स्नेहप्रयोगादुत्तमपरमस्नेहयुक्तः तस्यचेति स्नेहोपरमदिवसएवस्नेहवद्भुक्तमुल्लेखेचरसौदनंभुक्तेसत्यः संशमनस्नेहे
हृतिमाह स्यादित्यादि असंशोधनार्थोयंसशमनस्नेहस्तिक्तघृतोपयोगेविरूक्षणेसचसम्यग्विरेकंनेमित्यादिनाउपक्रम्यनी या
प्यावेत्यन्तग्रन्थः पञ्चपित्तस्यचमनेऽपिविरेचनेष्वतिदिष्टः तथापिवमनविरोधसन्निधानात्वमनविधिंपरिगृह्यविरे
चनविधेरयातिदेशोऽयः स्नेहपानेहिमात्राशिनायेपूर्वमानमिधिदंविचारणाकेयोज्यात्तस्योत्तरमाह स्नेहादित्यादि
विचारणाविधिमाह लावेत्यादि उक्तमांसलावादिरसानांसंस्कारमाह यवकोलेत्यादि रसेस्नेहःपीतःरसेउचितःसंयोगोयेषांतेर
ससंयोगस्तेषांसंग्रहः पूर्वोभिनोजनात्पूर्वमितिप्रधानःकाम्बलिकंतिलकाम्बलिकः एतत्सप्तकंचप्रागेवोक्तं शृंगवेररसमिति
शृंगवेररसंहरितोतिमांसलिखाकृतेः सलवणमितिदीपसैन्धवं पांचप्रस्तिकोवस्यमाणा मांसमिश्रकोमाषतण्डुलाभ्यांकृत

स्नेहवैद्याख्येयः ननुवातोहि रुक्षस्तत्पुत्वरादिगुणवान् आमाशयस्तगुरुमृदुस्निग्धादिगुणइति अतोविपरीतगुणसा
न्नपानश्चैवभविनयंकाकथावातकोपस्मेति नैवंयद्रोषोबली भवतिनदः तदः पाश्चेयेष्वपिकोपोभवति यद्रूक्षतेका
लादिषुसंलक्षाकुष्यन्त्यपाश्चयेषुपीतिअस्नेहप्रदेशमाह वृषणावित्यादि नृषणस्नेहेनप्रसादसत्रभुजवद्स्नेहासउपघाता
त् क्षीवत्वंस्यान्नहृदयेऽपिस्नेजःशोषःस्यान्नहृष्यावपितव्येकस्नेहेनप्रयान्तिमिरमान्द्यधामवेरिति अतएवप्रदेशेषुस्नेह
निषेधः स्नेहैकसाध्येनुव्याधौगसन्तरणभावान्नहृदयंयथास्यात्तथास्नेहयेत् अत्रस्नेहैकसाध्येस्नेहः क्रियांतरसाध्येतुतन्नि
षेधइतिभिन्नविषयत्वयोर्विधिनिषेधयोर्नविरोधः मध्यमभिसपिक्रियाविशेषणंमध्यमंसाधारणंरसणस्यापिसामीप्यादि
तिभावः शेषंपूर्वतिवृषणादिव्यतिरिक्तंअंगंजैपावाहृदितद्वयंयंवुक्षिनोक्षादिरुक्षमितिभावेतः रुक्षतेरुत्सर्गः सर्वभा
नुरस्नेवैरुत्सर्गेति चक्षुःसन्निहितरश्मेयद्रविपतेतदाचक्षुषःस्नेहपरिहारोपायमाह सप्तुहैत्यादि नक्तंकैरितिपरावय
वैहृदयरसणोपायमाहमुक्तावस्थामित्यादि रात्रन्तुरि यात्रमुक्तंतेनोक्तप्रकारेणसंवरणरक्षाचान्येया स्नेहसम्यग्योगलक्ष
णमाह शीतेत्यादि स्नेहेरतिप्रस्नेहएव अत्रशीतापुपरमस्यस्नेहस्यसम्यग्योगलक्षणात् शीतासनुपरमस्यस्नेहस्यसम्यग्योग लक्ष
णत्वमुक्तंभवति सम्प्रतेयुक्तं स्नेहदाखावेत्यादिहानिस्नेहपुत्वंशीतार्थेसंभाईवंचानुरस्यसम्यक्स्निग्धलक्षणंग्राहरेतस्मिन्निग्ध
स्निग्धेत्यस्यैतेनहिति स्नेहदानियोगलक्षणमाह पिपासेत्यादि अतिस्निग्धचिकित्सितंमतिदेशेनाह उरुःस्यादि मधुरशीतलह
लिनेष्मिकविधिविशेषैषणं मसमस्तेनवक्ष्यमिसुपरिष्टस्यमपपानस्यमतिषेधार्थंमधुरशीतादिविशेषविधानार्थंचस्नेहे

धानाहे कषायेत्यादि कषायमधनिसानामिति कषायनिसानांमधनिसानांचसर्पोः कषायस्यविरुक्षत्वेनविषायनिसारुक्षाः
लक्षणश्चभवन्निरुक्षलक्षोचस्नेहादभिरक्षस्यमतिकर्षणश्चस्यादितिस्नेहनिषेधः मधविकारेणःपित्तहृद्वातहिकप्रसस्यमहान्
वेगःस्यादितिअन्येनुकषायइक्षुक्षत्तमरांकषायमधनिसाइःतन्नसम्यगुनादेशत्वमात्मनः पीतमरोवस्नेहनिषेधान् नतुकरंरुक्षण
मिति गर्भिणीपीतमरोनेतस्नेहयोनोहरीनानिसारीतिअन्येनुकषायशब्दोमधुरवचनोरुक्षस्नेहयलसकरसाहुः गर्भिण्याकास्त्र
हेनेनगर्भेव्यापत्तिःस्यादिति रक्तपित्तंनस्नेहेनरक्तपित्तयोः प्रकोपान्महत्वेगःस्यादिति पित्तिनामितिपित्तप्रकृतीनां सा
निसारुणामिति अतिसारेहिस्नेहान् पित्तहृद्वातिसारेवेगोमहान्स्यादितिमधुमेहश्चोक्तमेहमात्रवचनःमेहेहिक्षीणधा
तुनवातेनहृद्ग्रहहृदिःस्यादिति विरूपभक्षवद्भ्रान्तमितिअभोगुरुंवभेसस्यविरूपभक्षणंभक्षणंप्रतिकर्मव्यविरूपगुरुभक्ष
प्यारभ्यादितिभक्षगुरुःगुरुभंक्षयुक्ताः वाभक्षेपिभक्षद्रव्यगुरुत्वात्तिक्षेपेक्षनपर्हितानिसुकं भक्षद्रव्यगुरयोःपित्तहृद्वा
सरोगेनगुदाभिभंशोदरश्चस्यादिति मधनिसानामिसुक्तापिमरविकारिणामिति यदुच्यतेतन्मधनिसस्यतक्रकृतम
दरोपिस्नेहनिषेधार्थं नातानामिति सम्यक्तद्वधात्तोनघसंज्ञानामिति मस्थिनांनहिस्नेहनंपित्तहृद्वामलेपिबंस्तान्
सतापान्नघसंज्ञानामितिचपाठः स्यान्नांसिरासहत्वात् प्राणोपरोधःस्यात् पित्तमेहिनामितिविशेषार्थमुक्तं कामलायांपि
तवद्भक्तेनस्नेहनिषेधःअसृष्टलवणस्यरुग्दरान्मलेमलेहानुवृद्धिःस्यादिति तत्तेस्नेहाद्वक्तातिवृद्धिःस्यादिति आम
रोगेवानरंतं ततस्निग्धस्नेहवृद्धिःस्यादिति विसूचिकाजीर्णामितशोषिणंवाभक्षेविषुरुद्वारोगिणरसुकं शोषेहिस्नेहाद्वसा

क्षयः स्यात्तिमेरेऽपित्तेरान्तळीवःश्लेष्मप्रधानतुरुद्रिः स्यादिति चकारात्कुष्ठविसर्पौ गृह्यते एतेषु सर्वेषु
यदि त्वेरेकसाध्योव्याधिः स्यात्तदाम्टुस्वेरः कार्यएव उक्तंहिसुश्रुते एतेषांत्वेरसाध्यानांयथोक्तमुद्धिमान्प्रयुंजीतेति
त्वेरणमाह प्रतिरणायरस्यादिविनामकःशरीरविनमनकारी वायुविज्ञेयकोवह्निरणायभेजनंभावहत्वमा पादरीनांसंग्रहःस्व
कर्म्मोपक्रमतारत्नीपादस्यमोक्षनंवातकफकृतोगुल्मश्रितो---सामस्यगौरवंवृद्धंअतिमन्दत्वेनसर्थः ननुगौरवमिति
पृथगेवजनोयं अल्पाघरतिपृथंमृत---वप्रमाणसंकरादित्वेदनोद्वारणाह तिलमधिस्यादि अत्रेतितिलादिभिःस
म्यपतेतितिलादि---मभिसर्थः घृततैलमन्नभिसर्थः घृततैलमिश्रितान्नमिषातिलोस्नानिचेसर्थः आमिषंमःपिण्डु
पस्वेदःकरीषःसत्कोमयःआयसोपेविकारःसाचेतुपुटकरणयोग्योवाःपर्थीरितितिलमाषादिभिःयथासमिप्तै
नतिलमाषादयोवातेगोखरपुरीषादयश्चकफेकार्य्या इतिदेशीयतिभस्वेदाद्विगदमाह भरद्वेसिसादिभस्वेदाधीगदेस्व
गदेषु जेलाकोवणमाणः मर्मगदेसितिकुटीस्वेदगदेषु सुखदतिसम्यगभक्तः नाईस्वेदद्रव्याण्याह ग्राम्येसादि वस्त
श्रृंगालस्यथिरःस्नेहवत्तएरण्डबीजादयःतिलाश्चनपुलाश्च अथचवातेपहोनाईस्वेदः कफहरानाईस्वेदमाह वारणे
सादिवारणमितिवहणपत्रं आम्रकंगुदूर्वीपत्रंएरण्डपत्रंतथासर्षपैरिसज्ञापियत्रैरिसन्वयः अश्मन्तकपत्रंमान पत्रं पुनःशेफं
जनम्नहणानरकपीतशोभांजनहयस्यापिग्रहणंशोरियोर्हिंगोवातकफापहनाईस्वेदद्रव्यमाह भल्लीकेसादि एतएवेतिनो
क्तस्वेदोनात्रगोःपिप्पलकोष्टेउचगाहार्थेकनेमज्जनपात्रं एवंघृतक्षीरतैलकोष्णाश्चव्याख्याताः उपनाहद्रव्याण्याह गोपू

मेसादि शकलैरितिचूर्णैःकिण्वंखलश्चभोज्ये उपनाहोवक्तव्यस्तत्रचर्म्मादिरनुसयाधिमुत्सर्गात्स्वेदनं अयंचानग्नि
स्वेदोनिषद्धस्तत्रेनशरीरेग्नेरधंकक्षात्स्वेदयंतिगंधैरितिसुगंधिद्रव्यैरनुवासिभिःउत्तरबस्तौरितिआनद्धप्राणिभवसिचर्म्मा
णिग्रावेणोत्तरबस्तौनिभवन्तिअविकःशरकःकम्बलःउपनाहस्वेदेबन्धनमोषधिपिंडंशेषमिति एतावित्यादि विदाहपरिहा
रार्थमितिस्वेदःस्विन्नलक्षणमित्यनेनसम्बन्धमितिशेषः विदाहोक्तादिविदाहशमनंतत्रस्वकाहतिशेषः प्रकर्षोबन्धनप्रकर्षसम्पन्ना
हनकालादधिकालंलक्षणाभिधानार्थंसामिरेव---विभजतेतंकरादित्यादि तेषांलक्षणाविधानंप्रतिजानीते नेयथा
वदित्यादि यथोक्तैरितिमि---पेसादिनोक्तःतथागोखरादिपुरीषोक्तप्रकरणेश्चापरैःपुनाकलक्षणाधानं उत्कारिकामाषादिकू
नोबंधनविशेषः प्रक्षीर्णमतिप्रसन्नः शयनप्रमाणेनस्वेदयत्नंनाविस्मरणं नस्मिन्प्रक्षेकोशेषावेकेभरप्रक्षेइतिकोशे
षावित्यपिहितस्पर्शः पंचभ्योनेत्रेरनुरनाडीस्वेदमाह स्वेदनद्रव्याणांमिस्यादि स्वेदनप्रेद्रव्याणामिति नाडीस्वेदद्रव्याण्यर्थप्रा
प्तानांनिरूपरंमक्षकंवास्यमनुद्धतनस्मिंतकूचनकालस्तिशेषःउत्क्लिष्टानंवासंक्लेदःकफाजस्यनास्याउपद्रवेदिसन्वयः
शरणेकेसादिनाविनिमितयेसनेननाडीकरणविधिमाह वंशस्वलोवंशविदलस्तिनकरःव्योमबाहोःसकाशेजानुतयोरिति
व्यायतस्तिमिति आमचतुर्भागेसादि अत्रयशासंख्यमन्वयः तेननाड्यामत्रेव्यामस्तुर्यभागपरिणाहःकार्यः अन्यभागेनुव्यामा
ष्टमभागपरिणाहस्तस्यः परिणाहोवेष्टनेनविस्तारोज्ञातव्यइतिरंध्रंहित्विवीवनामितयोतिवास्विधातार्थं यथोक्तनाडी
कारणेगुणमाह वास्तोहीत्यादि पीवरविधिमाह वस्तिकोनरेत्यादि वस्तिवानिवानाहणाजे उत्तरवस्तिवानिउत्तरप्रधा

६८ नोयत्रदृश्योवातकफसंसर्गो तत्रहिमानीसर्षपवर्षुकाल्यपलाशसहअधारक्षस्नेप्रतादीनिवेल्वनलादिना
ग्रो यथोक्तएवेतिलोकप्रसिद्धएवेसर्थः जेन्ताकविधिमाह अथेत्यादि पूर्वस्मात्तारम्भेनिवास्थाप्यपक्षयावोध्यंग
णवतीति सम्प्रेक्ष्यहिमत्तेनेत्यर्थः प्रशस्तत्वंनुषादिरहितत्वेनपरिवापोदीर्घिका सङ्घउ
पसमीपेनीर्थंघटंस्थापयेत्तस्मिन उदकेहस्तःउदकपिप्पलप्रमाणोवाअरत्नीःप्रक्रम्य
पश्चात्स्थापयेत्कूटागारमितिवर्तुलागारं समन्तान्नाभिन्नमितिभिन्नेष्वनुःपार्श्वे आ
कवाटादिनिहारेपर्णतनुःदिक्कुमार्चमितिकिस्कुहस्तःगन्धपरिणाहेनपुत्त
प्रमाणमित्युद्वेनःकन्तकसंस्थानमितिकर्तुलाकृतिअगारंगर्भकोष्ठोभवत्ता
भागोपस्पसरंवेत्तम्भगवेत्यगारकोष्ठकल्पभः एवंदिग्णामितिकरणेएवंस्थाप्य
पणेरितिषष्ठी जानीयादितिपाठेप्रविशापविनिवपाठेसरस्वत्वमित्यधाहो
णं केवलमितिसमग्रं पिष्ठपिष्ठिलोभागःसर्वस्नेनोविमुक्तमितिसर्वस्नेनःस्व
विमुक्तमपगतवत्सुविशुद्धस्नेनसमित्यर्थःचक्षुषोपरिपालनार्थमितिउष्मभि
नसस्पर्हिसहसाणीतलप्रवेशेननेत्रोपघातःस्यादितिअतश्चजेनाकेभूमिविशोष
रिग्रहोमगलार्थःजलसानिध्यानुसभाव्यमानाप्यापायपरिहारार्थंतपास्वेद्यमा

नस्यअलदर्शनेनदृष्टिपरिपालनार्थंचा असद्यनमाह शयानस्येत्यादि कोष्ठकार्थासं
कर्षुरुष्मन्नरविलीर्गःस्वल्पमुखोगर्त्तःकुटीस्वेदविधिमाह अनस्पुत्पविस्तारमित्यादि
अलीचमंअस्थिरं आद्यपदात्स्नेषामुस्तदीर्णाणामगुर्वादीनांग्रहणं हसन्निका
अंगारधानिकाःनाभिरन्नःपरिवार्प्यनामुपकल्पिनशर्प्पाकुटीमाहेदित्यन्वयःअ
र्द्धमात्रंत्रिभागवानिखानयेदित्यत्रयः शयनंनत्रचोपवीवि कुंभीकोपरिशयंनंखट्वा
दिनथाकार्य्यंयथानभज्यते आसनमितिस्वल्पखट्वानन्तरंनियोक्तशयनासन
स्थःकूपस्वेदमाह कूपमित्यादि कूपमिवकूपंगंभीरगर्त्तं वेधनोधःखननप्रमाणेन
विस्तारापेक्षयाद्विगुणं खनंस्तीर्णइति खट्वीपरिच्छिन्नयाशय्यया आच्छादनेकूपर
स्वर्थः होनाकविधिमाह धीनीकामित्यादि धीनीकाशुल्कगोनपमृन्मयीकादिकाना
अलिरूपा पथोक्तानामिहिनस्मश्चादिभवानां शयनांनःप्रमाणेनधीनीकांकृत्वा
स्तामाहाणघोज्यं पथोक्तामितिनानिसांद्रपरिच्छदां उक्तंसाग्निस्वेदमुपसंहरति
स्वेदनीयादि अग्निगुणसंभ्रमयस्निग्धाक्षाद्यैर्गुणमुक्षान्तमाहश्रित्यस्वेदनीयमग्नि

गुणसंग्रहः अनाग्निस्नेहानाह व्यापामहरत्यादि उष्मसरनग्निनिच्छिन्नपायनग्नि
न्नपाचस्वभावोदेवोस्मांनपुरन रग्नियोगान् अनएवनिधानंगृहमग्निवाभरेनोक्तं च
हुपानंबहुमपपानंउपानाद्दोहिविधः साग्निरनग्निश्च तत्राद्यः संकरानर्भनएव प
स्नेनग्निर्बहुलत्वेनशरीरोष्मबोधकत्वात्स्नेदपनिसरहबोधः उक्तंस्नेदमुपसंहरन्नि र
स्नुक रत्यादि प्रकारान्तरेणापिहैविध्यमाह एकांगस्यादि एकांगगताः संकरनाआ
दयः सर्वांगगताः प्रसन्नरजेनाकारदयः स्निग्धरूक्षस्नेहानश्लेष्मविरहिनेआधानः
भिष्यन्नरन्निउपसंहारेणथद्वानुक्तः तन्त्वग्निपरस्परविरुद्धंगुणं स्नेहस्यूर्वस्नेहानं
नरसपत्कार्ष्यनरादह स्निग्धरत्यादि स्निग्धः स्नेहेरुपक्रम्यस्नेनस्नेहान्पूर्वस्नेहह का
र्ष्यंरन्निदर्शयनि एनच्चेप्रास्नुक्तमपिप्रसंगादुक्तं पथ्याशानरन्निपथ्यसेवीस्यादित्यर्थः
पथ्यंचसप्तमोभिहाप्यनसन्नंयं पथासम्पक्कस्विन्नंसमाध्वासमुक्ष्माम्बुभिःशनैःस्व
नुक्तं प्राक्तनागंचनिधान शरनस्थितं भोजयेरनभिष्यन्दिसर्वंचाचारमादिशेदिनिः
संग्रहस्नेहरोगधा कार्ष्यंकररन्निस्नेहपूर्वंप्रयुक्तेनेत्यादिनोक्तसंग्रहः हिनोयेभ्यन्न

६५

यहिधस्नेनेनवानेस्निग्धरत्यादि यत्रदेशेयथायोग्यस्नेनेम आमाशयगनेवानेरुक्षस्नेहरे
स्वशुद्धैर्नक्तकैरित्यादिनादेशरक्षावरस्नेहरन्निरुक्तोद्विविधः स्नेहस्नेहादिनापहान्यमु
क्तमिनि स्नेहाधायेपहान्यांशोर्थउक्तः तच्छिद्येः प्रतिपन्नद्यंपन्नः पुनर्वस्नेहरूपदेशेनिपोजना
रन्निश्रीशिवरासनेनरुनाणांस्वरकनत्वप्रतीपिकायांस्नेहाधायः समानः स्नेहस्नेहोपपन्न
स्नसंशोधनमनंतरन्निस्नुक्तसम्बन्धादेवस्नेहाधापानन्तरंशोधनविधेरभिधायकमुपक
ल्पनीपमाहउपकल्पनाशोधन स्नेहोपकल्पनानामधिकृतत्वात्तत्रोधापउपकल्पनीपः
एनस्नेहमात्रापेरिछरोपसंसन्नथा विपुलस्नेहमिनिबहुलस्नेहिणांपरिसंख्यायेनिश्चित्वा
कपःपण्णंआकपीमूलं अनियमेनेनि कदाचित्सम्पमारवधंचव्यापद्यनि असम्पगार
वधंचसिध्यनीनिनियमःतत्रप्रयोगस्तोरुचमिनि येनस्तोरुचेनौषधमेकान्नेनसिध्यनिनदि
त्यर्थः एनद्धिनिप्रयोगभेषजंएवमिनियथावत्उपधारयिनुमिनिपरिहनःप्रतिपन्नुमित्य
पुनोग्रहीनुंउक्तेः यंहेतुमाह सूक्ष्माणीत्यादि सूक्ष्मसुक्ष्म्यानिदोषाचस्यान्नणि
मपरस्यादग्नेषजस्यापस्यामेदान्नसणस्नेहरुक्षत्यादि

भेदान्सुरसादिकस्यनामभेदाच्चादेशावस्थान्नएणपानूपत्वादपः कालावस्थानरणिनु
कृत्वादिभेदान्सत्सम्मुसहजपुष्किलकनकालकनत्वादिभेदाद्बहुविधंपार्थिवन्नुष्पुल
लक्षणत्वादिभेदादनेकविधआहारोपिप्रकृतिकरणसंयोगादिभेदान्सामान्यनुदेशा
तः कालनोव्याधिनःमकृतिनःस्वभावतोऽभ्यासन्नभिन्नंसत्वमनःनदोषिभयोन्सासह
हर्षादियोगाद्बहुविधं प्रकृतिभेदाअपिवातास्पादबहुत्वेनबहुविधावयोभेदास्कृत्वा।
ल्पयोवनादिभेदान्नदशानरभेदाश्चमानाविधाःएतान्निचत्सिकित्साप्रयोगेपथा पेक्ष
नेनदुराहरणंशास्त्रेःनुसरणीयंदहनुविस्तरभयान्नोक्तं किन्नुदुभयमिस्याहसम्यक
प्रयोगमित्यादि कुशकदोषदेशमित्याहसिद्धिपूनरकालमुपदेक्षयामस्सन्वयःसिद्धि
सिन्निबहुवचनंनदशवानामधापरूपाणामुक्तत्वान्दशानीमित्यादेर्द्विविधानपी
निपाठेभोगार्थंतेनद्यापान्नाधनत्वेनहेविधंत्रेपं अनुपस्पकमिनिसमीपेमहागृहा
नरमभिभावकंपस्पनाम्निनदनुपस्पकं उदकंपीयतेपेननदुदपानंवास्कनिद्याकुशे
लेनधर्मशास्त्रज्ञनमित्यर्थःप्रादक्षिण्यमनुकूलकार्यकर्तृत्वं उक्तापकंस्तोत्रं क

पिंजस्त्रोगोरतन्नरीकालपुच्छमृगमातृकेहरिणभेदैःशरणंगृहं आचम्यतेपेनपात्रेनतद्
चमनं उदकोष्मवगाहार्थमुदकाद्याधारणंचमनिकोगोलकःपिठरस्थल्यौपर्यो
गःकराहःकुंभीस्वल्पघरीशवारःस्वल्पवारःकरम्भणहरिन्नमासनंउदंजनंपि
धानशरावःपरिपचनंतैलपार्श्वनिका उर्णासेषलोमानि उपसमीपेनस्थोप्यपिनोनूनं
गारणनन्नहेपेवांतानि उपधानंगंडुःअपाश्रयःपादपीठादिःसप्रच्छादनोपधानाद
सचउपधानःसिचाडलहरिणाश्वानःदृषदःपाषाणाःपटकाःशस्त्रानिचउपकारण
र्थानिकुद्दालकर्तरीप्रभृतीनि कुशहस्तंसमार्जनी मानभाणंमिनिघ्ननंतैलादि
परिमानार्थभाणं अस्मिन्नंजनरत्निस्नेहस्वेदकरणसमर्थेउपावर्तनेपिनुभिनिनिवर्त
पितुं नावर्तनंकालमिनि पावनाकालेनव्याधिःप्रशमःकृतानासन्नरहैरनिशोधन
कर्तृपुरुषेनक्षत्राद्यनुणोकारयतीतिभेषजप्रयोगकरणे भेषजप्रयोगार्थंविहित
इत्यर्थः प्रतिपुरुषमपेक्षितव्यानीनि एतेनप्रतिपुरुषमेवशोधनमात्राभेदस्यर्थः न
देवमात्राभेदंपुरुषभेदेनदर्शयति पावद्दीत्यादि मात्राप्रमाणमिनि मात्रावस्था ॥

व० सूरी-अनुकांक्षेदिति धावयेन् अस आधमित्यसंकीर्णो प्रतिग्रहानिति पतनग्राह्यान् प्र
तिग्रहःस्वीकरणमेव्यपरेषपतनग्रहणमेदिनी अनपणीषारतिनलज्जाविषया
उपवेगमिति वेगसमीपं एतेनसर्वथाअपरुन्नवेगप्रवर्त्तनंनिषेधपति वेगदर्श
नफलमाह वेगदर्शनादिति उपलभनेवुधने एतेनजघन्यमध्यप्रवरेतुवे
गाश्चत्वारइष्टारमनेषुद्रष्टाविसर्गादिनापावेगसंख्याभेदेनभुङ्क्ष्वेतिधानव्यासात्
विनाभवति कृत्स्नमिति नाकालविनंकर्म अरोगयोगानियोगविशेषात्तापन्ने
पैलंक्षणोत्तानि अप्रवृत्तिःकुतश्चिदिति सर्वोविभक्तिकलासिद्धिनिकस्यचिदपि
दोषस्यनप्रवृत्तिःसर्वेषांप्रवृत्तिरित्यर्थं नथाकेवलस्यरूक्षस्यवोधदोषस्या
प्रवृत्तिःस्नेहदोषप्रवृत्तिरित्यर्थः नथाऔषधस्यविधृष्णःप्रतिलोम्येनगमनं प
थावमनस्यार्धंऊर्द्धविरेचनस्यपथाक्रमंदोषहरणमिति क्रमात्कफपित्तमथा
निलश्चयस्येतिसम्पाक्लिन्नःसदूरंकृत्क्रमेणेत्यर्थःपथाक्रममिति वत्वनम
पथोक्तक्रमेणकफाद्यागमनंनसम्पाक्वमलक्षणमिति अपमेवसम्प

ग्योगाद्वर्त्तेव्यादोषस्याल्पत्वमध्यत्वोत्कृष्टत्वेनत्रिविधोभवतीत्याह योगेनेत्यादि नुश्च
द्वोःवधारणेनेनयोगेनेवयःप्रमाणविशेषोऽत्यादिस्तेनसम्यग्योगातियोगाभ्यामिस
र्थः अपंचतीत्यादिविभागःपेयादिक्रमोत्कर्षार्थः वक्ष्यतिचसिद्धेपेयाविलेपीमित्यादि
वद्रकंमयूरपिच्छंवद्रिकानमुत्क्लेशनुत्क्लेशमित्यर्थः नवापियोगेत्यादि एषुक्षीणादिषु
रणास्तुमध्येकश्चिद्दयोगजन्यः कश्चिद्रतियोगजन्यः कश्चिदुभयजन्यइति चवमन
विरेचनेव्यापत्तिद्वैरूप्यमेवग्रथकारःस्फुटीकरिष्यतीतिनेहोच्यते हृद्दोषस
रणंरूक्षग्रहःकिंवारूक्षग्रहीसादनार्थंहृद्येदोषाणामुपसरणं अन्नएवत्वस्या
नि कुपिताहृदयंगत्वादोषाःकुर्वन्तिरूक्षग्रहमिति जीवादानमिति जीवनहेतुधा
तुरूपशोणितनिर्गमःउक्तंहिअतियोगाश्चमेवजंजीवंहरन्तिशोणितं नजीवरा
नमित्युक्तेमारणेजीवितंपतनरतिविभ्रंशरतिसंस्रंशादिरूपस्त्रिविधःसचसि
द्धेवक्ष्यमानःउपद्रवारम्भेनभूत्वादयःएवंपतसिद्धेवक्ष्यमानाअभिधीयते
सोमर्थोनरति सामर्थ्यंगात्रगतापोधूमोद्गमेपुजपनेउपायचित्तेसर्थः अतिस्थानमि

च-सूत्री निअसर्षपरंडाणमानत्वेनावस्थिनिःप्रमिताभाजनमेकरसाभ्यासःअनिहीनमात्रंच
भोजनं अथेनमित्यादौअपरेःहीनिअसम्पीवमुद्गौइमं मणुपूर्वामिनिमएप्रथा
नां अपंचहरेणान्नकालनिवर्त्तनीपक्रमःप्रधानशुद्धिशुद्धोदेपःनेनमध्यशुद्धे
नुष्णानुकालिकःअवरशुद्धेवनुररनुकालिकरनि वस्पनिचापेपांविलेपीमक्षत
क्षतंचपूपंरसंत्रीत्रमयंन्नथेकं क्रमेणसेवेनवरीनुकालानप्रधानमध्यावरशुद्धि
शुद्धूरनि औरकलावणिकेनेनिउरकलवनाभ्यासंपूर्तेनाओरकलावनि
कविधानंमृदणास्नेपणा आर्द्रकेःपाठिनेक्षुरसेसर्पिष्पक्वनार्द्रके लावकेएाम
पूएणांमांसमन्पन्नसंपठेन संगृहीन घनेनास्मिन्कुर्य्यान्नएदुलधावनं कुर्य्यान्न
मननःश्लक्ष्णस्नेहगंधविवर्जितं संस्कृतनुननोमांसंभूपः प्रमाणिनंपठेन सर्षपः
शूनोभूपोरसओरकनारणारनिसेंधावरनिरंपनसेधन्नरत्पर्थः अननिसारवन्नेनि
सारःस्थिरभागःनात्यन्नसारवानेत्यर्थः अनुगुणानिनि मधुरादीनगुरुकठिनादी
श्च एनन्नसंसर्जनक्रमादूर्द्धंप्रकृनभोजनगमननराकार्य्यपरिवमनान्नरविरेव

६R

चनंनंकर्त्तव्यंभवनि नत्करणेनुसंसर्जनक्रमादूर्द्धमेवंस्नेहपानं पक्षस्यनिकल्पना
सिद्धो संस्कृभक्तंनवमेन्हिसर्पिस्तंपापयेन्नाप्यनुवासयेद्वेनि पनोद्वारणाभिरन्न
कालेवमनादिनसापान्हानप्रभृनिसप्तरात्रेणापेयाक्रमःसमाप्तेपरिहंअनुगुण
नोभ्यासंकृत्वास्नेहःक्रियेतनरानवमःस्निग्धस्निग्धपानमुक्तंनोपपद्योनेनि अथेन
मिनिक्षनसंसर्जनेक्रमं मनिविनीनामिस्पास्तोडिनां किंकृत्वापापयेदित्याह
प्रसमीक्ष्येत्यादिकिकाणंश्चेनिकुरुज्वरीनाविरेचनंसाध्यानां कामेश्वरस्त्रेदि
निपथेस्थमहारविहारयोर्निर्यंत्रणंकुर्य्यादित्यर्थः दरिद्रस्यनुपथोक्तसंभारकृम
कृत्वापिसंशोधनंकार्य्यमित्याह दरिद्रस्त्वित्यादि आपदंव्याधिं ममापाप्यापीत्य.
त्रपनःसंशोधनगुणमाह मनापहमित्यादि मनानिपुरीषादीनि अथापानुसंग्रह
माह ईश्वराणामित्यादि प्रयोजयेदित्यत्रसम्भाषानीनिशेषः दनिश्रीसिवदासने
नकृनापांचरकनत्वप्रदीपिकायामुपकल्पनीपाध्यायः समाप्तः पूर्वोध्यायोक्तवमन

चू॰सू॰टी॰ विरेचनयोः सम्यग्योगादिलक्षणंसमासेनेवोक्तंतथात्मवृन्निविषयोः कः अतस्त
दभिधानार्थंचिकित्साप्राभृतीयोः भिधीपत्ते चिकित्साप्राभृतरूपाउपायनरूपायस्मं
चिकित्साप्राभृतोवेद्यः प्राभृतन्नुप्रदेशनमित्यमरः योगादिनिसम्यग्योगान् अथ
मिथ्यारोग्यं विरेचयतीत्यनेनवामयतीत्यपिद्रष्टव्यं विरेचनशब्दस्यवमनेः निष्कृष्टेः
कृतयाः योगशब्देनात्रमिथ्यायोगस्यापिग्रहणं प्रतिलोम्येनवमनविरेचनयोर्हिप्रवृ
त्तिर्मिथ्यायोगाः योगा अपेक्षिनदोषाप्रवृत्तेकृतयाः योगगृहीतेरितिवमनविरेच
नयोर्मिथ्यायोगआचार्येणोक्तः अतएववक्ष्यति अयोग्यः प्रतिलोम्येनवाः
त्यंवामवर्त्तनमिति अरोर्वत्संस्थोत्थानपरवपः अतियोगलक्षणमाह विदिप
पन्नेत्यादिपञ्चाकभागज्ञानाविदपित्तकफावातानांपरमूर्द्धंपरिरक्षंस्त्रवतिवा
ऽतियोगइतियोजना उक्तातियोगलक्षणंवमनेप्यतिदिशतिवममनइत्यादि

वमनंतियोगविदपित्तकफवातानामतियोजनीयं येनवमनप्रयोगेकफपित्तानि
नागमरूपंकमोभवेत् पद्मकंकमात्कफपित्तमथानिलश्चपश्चेतिसम्पविभिनः स
दृश्यते संशोधनविषयस्यवक्तव्यदोषस्यलक्षणमाह अविपाकइत्यादि स्नें
यनाद्यपेक्षयासंशोधनस्यप्राधान्यमाह दोषाइत्यादि उक्तमर्थंदृष्टान्तेनदृढयति
दोषाणामित्यादि शोधनञ्जनिन्नधातुरूपेप्रतीकारमाह भेषजस्यपित्तेइत्यादि
जाहारेरवेत्यवकारेणभेषजग्रहणस्यनिषेधः भेषजस्यवीर्यप्रधानस्यन्दाद्युः
सहत्वादितिभावः अतियोगादिचिकित्सामाह अतियोगानुवृत्तानामित्यादि
पश्चेत्यादिनायोगचिकित्सामाह स्मरन्पूर्वमनुक्तमपिस्नेनयः पूर्वमयोग्यहेतु
स्नंपरिहरन्नितिशिष्यतेनः अमार्गविहितइत्यविधिविहितेनेत्यनेनस्नेहने इत्या
दिषुसर्वत्रयोज्यंसिद्धिषुसाधनमिति सिद्धिस्थानेचिकित्सितंवक्ष्यतइतिशेषः
संप्रतियोगानांक्षणिकत्वेनतदुपसमार्थंचिकित्साऽभिधानंनिष्फलमिति हो

च॰ स्॰ श्री गतपक्षेऽपिचिकित्सायाप्रधानयोजकत्वमभिधातुंतन्नानमुपन्यस्यति नापन्नभूणा
दि नेषामिनिविषमाणंतमानांवधान्नास्वभावाद्विनाशकारणनिरपेक्षत्वा दु
परमोविनाशःस्वभावोपरमःसदाऽसंविलम्बेननेनोत्पन्नमात्राएवविनश्यन्ती
त्यर्थःसर्वेषामेवभावानामीदृश्येवक्रमवक्ष्येत्याह प्रदृत्तिहेतुरित्यादि भावानां
प्रदृत्तावुत्पन्नावेवहेतुरस्ति निरोधेविनाशेपुनःकारणंनास्ति भावोहिप्रती
पार्श्ववर्तसन्क्रोकारणापेक्षिणेपुनर्हिनोपलक्षणाविद्यमानन्नालक्षणो
विनाशोपिविनाशस्यध्रुवभावित्वादहेतुभावःनदेवंसर्वेषामेवभावानांस्वाभा
विकेविनाशेपिविषमधान्नानामपिविनाशःस्वाभाविकएवेत्यलंचिकित्स्य ये
तिभावःचिकित्सामन्नरोगेवक्ष्यामिनभेदेनहस्वंरमाह केचिदित्यादि न
चापिविनष्टोहेतोरवश्यंनंहेतुमन्यन्नरंनिपोजानाउत्पादकहेत्वभावएवविना
शोहेतुरित्यर्थःएवमपिहेतुपरंपराणाःक्षणिकत्वेननन्कार्यिणामपिस्वभावा

रेवनित्यसन्निहितस्वहेतुविनाशरूपविनाश्यहेतूनांनविनाशहेतुचिकित्सापेक्षे
तिभावःएवमुक्तोनापायुरःपक्षेति एवमुक्तार्थंमित्यादि किमित्याक्षेपेस्वभावोपर
मेसतिचिकित्साप्रभृतस्पविद्युत्पदिमपिस्वधंनपप्पामीत्यर्थःकानसमीकुरुते
रिति विषमान्नांधान्नानामस्थिरत्वेनसाम्प्रंतवक्तुंनपार्यन्नरस्याशयः रोगप्रशमस्य
स्वभावसिद्धत्वेनचिकित्सापिनास्तीत्यर्थःकिमर्थंवाप्रयुज्यन्नरइति पन्निहसंथ
चिकित्साप्रयुज्यते नहान्नविषम्स्वभावनिरुन्नमितिचिकित्साप्रयोजननास्ति न
नपिण्यवचनमिति अत्रेतिविनाशस्याहेतुकत्वेभवदुक्ताक्षेपेच नत्रविनाशस्या
हेतुत्वंपसूर्वपुक्तंनरेवप्रथमंहस्तान्नमुपन्यस्योपपादयति नमाशकारणाभावादि
त्यादि भावानांनाशकारणंनह्यापन्नेकुनरस्याहमाशकारणाभावादिति नश
कारणस्यप्रशविषाणादिवदनीकवत्वान् नतुएथिव्यानिस्वान्नमूलकीमादि
वारवणादिदोषान् अत्रैवदृष्टान्नमाह निरुपगस्पवेतिनिमेषादिरूपत्वेननि

च॰ स्वरी॰ सगम्यकालस्य अर्थभावः निसर्गः कालोपयाविननश्वरत्वेननहेत्वन्तरंविनाशेक्षेनेनयासर्वेणवभावाःपदार्थस्यहेत्वन्तरापेक्षंननश्यन्तुवमादि स्वथापदार्थस्यागःहेत्वन्तरापेक्षीचदार्थनाशःस्यात् नध्रुवभावीस्यात् नाऽत्रेप्रयोगःयेगध्वंसोऽहेतुकःध्रुवभावित्वात्नजनपरमाणुरूपत्वात् संप्रत्यहेतुकोविनाशऽस्यसनन्नरमेवभवति ननश्वास्थिरत्वेनसंस्काराधानमपिभावेषुनपार्थनेकर्तुमिस्याह शीघ्रगत्वादिस्यादिपथाभूतरनिपातहणाएवोत्पलन्नःनथेतिनाहशणवविपद्यतेकुतःशीघ्रगत्वादस्थिरत्वात् एतेनविषमेधानोसाम्यस्वरूपसंस्काराधानरूपाणिचिकित्सानिरस्तामन्नव्या ऽरानींपूर्वसाधितेमहेतुविनाशंनथाशीघ्रगत्वहेतुसाधितसंस्काराभावंचोपसंहरति निबोधकारणमित्यादि नसेति भावस्यअन्यथाशीघ्रगत्वहेतुसाधितसंस्काराभावंचोपसंहरति निबोधकारणमित्यादि नसेतिभावस्य अन्यथाक्रियाअन्यथाअन्यथाक्रियाकारणसंस्का

(८२)

राधानमिनिपाबत् यद्यपिवस्यमाणमुक्ताक्षणभंगरादिमन्नमेनरप्रामाणिकंन थापिनन्निरणकरणमनन्तिप्रयोजनमिस्युपेक्ष्यतुबालुर्जनरनिनन्नमेपिविकि निसनस्यप्रयोजकत्वंसमर्थयति यमिरित्यादि एतेनयद्यपिविषयमाधानवःक्षणिकवेनेवविनश्यन्निनथापिसमधानस्यौचिकित्सिनंक्षणभंगरादिनाप्यभ्युपेयंयनस्तन्मन्नेपिउसन्नोहेत्वपेक्षाविसएवेतिभावः साचिकित्सेसनेनकावाचिकित्सेक्षपःपरिक्षतः कर्मनामिरवज्ञासरनमिस्यनेनचिकित्साप्राभृतस्यकिंकर्मसाक्षेपःपरिक्षतः इसंर्थेकिमनेकिमेसनेनकिमर्थम्प्रयुज्यनरस्यक्षेपःपरिक्षतःसमेस्तहेतुमिर्यस्मादिनाकालसमीकुरुनरसाक्षेःपरिहनन्नऽस्यनामिहितं यद्यपिधानुवेषम्पक्षणिकत्वेनविनश्वरं नथापिविनश्येरनितहानुवेषम्पस्तकार्य्यविषमेवधानुमारभन्ने एवंसोऽप्यपरमिनि क्षणभंगरादिनाप्यसुपेपं नथाचधानुवेषम्यसनाननिरुन्निर्धानुसाम्यजनकेहेतुविनाशर

च॰सू॰टी॰ यथानुमाप्यहेतुरूपमुक्तोभवति तदाभासेनसहितेवैधर्म्येणनिगदितमपिकारणंस
मभेदयथानुमारभते यथामुक्तरप्रहारसहितोघटपरमाणुर्विशदंशकपालसन्तानमा
रभतइति एवंव्यवस्थितेकथंपुनरिदमुच्यतेवैधर्म्यंनभवेदिति नोप
पन्नइत्यर्थः समानंचानुबंधः सतश्चोत्पादिःविषमानानुबंधस्तुनीतिहेत्वाभावद्विरू
पसंज्ञानस्योत्पादेसमानं समानंचोपसेवनादिनिसहेतनांसेवनात् बलवतश्चवि
नाशस्याहेतुकत्वमेवनोमपपद्यतेतथाहिध्रुवभावित्वंतावत्स्वरूपभाविस्वंसवि
नुरुत्पाद्यमपामनेकान्निकत्वात् नपोहेत्वनपेक्षत्वेकालभेदेनस्यात् नापिनर
नकत्वंतत्घटध्वंसपोरेकरूपत्वेघटोत्पत्तिक्षणेपिनदभावापत्ते अथानीकस्प
कारणापेक्षित्वेअस्तीकत्वव्याघातइति अस्तीकत्वमेवध्रुवभावित्वमितिचेन्नघट
ध्वंसस्यानीकत्वेघटस्यसदानलापत्तेः अथभावत्वमेवध्रुवभावित्वंतथाचघटध्वंसो
हेतुकः अभावत्वात्प्रागभाववदितिचेन्न प्रतियोगिजन्याभावस्यध्वंसत्वेनथर्मिणाह

कमानवाधादितिदिक् विस्तरःपुनरात्मनित्यत्वविवेकेऽनुसन्धेयः इहानुपपोगार्थप्रत्य
यत्वे संगृहेरन्नप्रतिकुर्वेद्याप्रयःसिद्धिआपत्तिसंप्रत्ययमिति नचहिद्विसंप्रत्ययः॥
आपत्तिसंप्रत्ययं अनियोगानुवृत्तानामित्यादिनोक्तं इतिश्रीशिवदासभट्टाचार्यकृत
लघ्वीपिकायांचिकित्साप्राभृतीयः समाप्तश्चकल्पनाचतुष्कं पूर्वभेषजंतत्कल्पना
चोक्तासंप्रतिसहपपत्तेगामिधानार्थंयोगचतुष्कोभिधानयोनिविलक्षशरीरप्रधान
भूतशिरोयोगाभिधानायेनकिंपन्नःशिरसीयमाह यद्यस्मिन् प्राणाः प्राणभृतांप
राश्रिताःसर्वेन्द्रियाणिच यदुत्तमांगमंगानांशिरस्तदभिधीयतइतिमानविकल्प
ज्ञानं मानमत्रदोषाणांक्षपणंज्ञानवृद्धिरूपं अतएवविपरीतदोषमानविकल्प
ज्ञानंविकल्पनं तस्यविकल्पोदोषान्रसरक्तमांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्रौजोभेदः पिंडकामधुमे
हिकारक्तमधुमेहमाचक्षतेः उक्तंचवाभटे मधुरंकफवातौचबलवंचेतुप्राबोमधुमेहिनि स
चैषमधुमेहाख्यारोगिअतएवविनाप्रमेहपेणाजापनेदुष्टमेदसारक्तंचैवकल्पनं अ

च.सू.री. यथाविनामधुमेहमिनिक्कनस्यान् नथाविकिःसिनेपिप्रमाणमेहिणांपिडकाम
णोकारनिवरूपनिनथाआसीमेवपिडकारीनाविकिन्सोपदेशएवसर्वमेहभवलंमधु
मेहभवन्तेहिमधुमेहस्यःसाध्यानभवपिडकानांस्वनवामसाध्यमिनिविकिन्साप
देशेष्वर्थःस्यान् अनएवसुश्रुनेनापिप्रमेहसामान्युद्दिश्यपेवनाःपिडकाउन्नारनि
शिरोरोगाणांनिदानपूर्विकांसंप्राप्तिमाह सन्धारणादित्यादि सन्धारणादित्यत्रवेग
नामिनिशेषःहिमादिनिशीनवीर्याणान् हरिनकमाद्रकादि सीनाम्बुसेवानादिनिवि
शेषार्थेःदुग्धादित्यत्रउस्मादादिनिपाठेउस्मादादाम्लेत्यर्थःवास्वनेत्रजस्वदेशवि
पर्ययंउपसर्गगृहिनानंदेशस्यकालकनुन्नअस्वप्नादीसर्वेनसर्वस्मिन्नेवशिरोरो
गेरक्तदुष्टिरेवंशेषनीत्याहुःशिरोगतविकाराणांप्रागभिधानेहेनुभूनंशिरसःप्राधान्य
माह प्राणादित्यादि स्त्रिनाःवस्त्रिनाःशिरउपघातेननदुपघातान् केनेवियस्तस्य
राणाःपंचशिरोरोगादत्रनआह अर्द्धावभेदकादित्यादि पद्मप्पलूषिकादयोःशिरो

गनारोगास्तथाप्यिपएवाष्टोदरीयेशिरःशूलस्तस्याःपंचशिरोरोगाःप्रोक्तास्तएवात्रप्रक-
रणेप्रपंचेनवक्ष्यादत्याह पृथगित्यादिसंग्रहेदत्यष्टोदरीये नीरुक्तादित्यनीरुक्तमद्या
पानान् दत्यष्टादत्यत्रेदत्यवाप्यन्वयः अतिपीडनपुरुषेनत्रेनेःवैसर्थः स्वप्ननस्नि
ग्धस्कंधदनशिरोधरग्रीवा शीर्षः सक्थ्यनदनिशीनमिवसि स्वप्नसुखमनुविनरिवा
स्वप्नेनत्रेणं सप्नमिनिस्पर्शोनमिनेंकिंवासप्नमिवसहशिरश्चानगाद्यक्षमत्वेन अ
नएवभाविकंभवाक्कांनामिव संकीर्णोभोजनंविरुद्धाहार दोषनस्योमिमत्स्यौयोगश्च
निशाशयनेनेनदुनारीवस्त्रेत्यर्थःनतःसंज्ञेदानजानाःकिमयःशिरोरोगेभजनयन्नीस्प
नयःसीमन्तसन्नस्तस्यांमिनिप्राणादित्यर्थभ्यःपृथादिप्रश्नेःपंचशिरोरोगानभिधायय
स्मेकदोषानाह शोकोपवासेत्यादि वेदनमुद्वेदनमिव दत्योदरदरिका अत्यादानम
निमात्राभोजनंविरोधकरत्यादेर्मर्मसुशिरवंग्रंथिःमर्मैकदेशेहदयैकदेशेउपहन्यान्मन
स्तुपहन्यान्नःकरणस्यमर्मैकदेशेसंज्ञानोरनि एकदेशेसंज्ञानाःनि एकदेशेसंज्ञाना

च॰स॰टी॰ स्नेष्मिकपणोर्म्मर्म्महपंभस्मंनीस्पर्थः व्याधीनाह्याधिकाषष्टिरिनिपडुक्तंनहिद्दएणोनि
ह्यलुनेसादि ह्यलुर्गेस्त्रपः एकोलुणोष्मचपरनिषटनद्यथा कफोरद्दोवातपि
नेरद्दनारस्पेकः पिन्नरद्दंवातकफोरद्दनरणविनिहिनीपः वापुर्रद्दोरद्दनर र
निषएः हीनंमध्याधिकेःषडिनि रद्दरद्दनररद्दनमेःनद्यथाः वापुर्रद्दः पिन्नंरद्द
नरंकफोरद्दनरः वापुर्रद्दनमः रनिचनुर्थः कफोरद्दः वापुर्रद्दनरः पिन्नरद्दनम
मिनिपंचमः वापुर्रद्दः कफोरद्दनरः पिन्नंरद्दनमिनिपंचमः वापुर्रद्दः कफोरद्द
नरः पिन्नरद्दनममिनिषएः समेष्वेकरनिसमरद्दवातपिन्नकफैरेकरनित्रपोर
ष्टोस्पर्थः नरोषत्रपमेलकेतुनवभेरोभवनीस्राह संसर्गेनवेनि एनदेवविद्दएणोनि
षद्नेभ्परस्पादि नेभ्योवाताद्दिभ्यः एकरद्दाषडेदोभवनि नद्यथावापुरद्दः पिन्नंर
द्दनरमिस्पेकः पिन्नंरद्दवापुरद्दनररनिहिनीपः वापुरद्दः कफोरद्दनररनिन
नीपः कफोरद्दः वापुर्रद्दनररनिचनुर्थः पिन्नंरद्दंकफोरद्दनररनिपंचमः कफोरद्द

पिन्नंरद्दनरमिनिषएः समेस्त्रपरनि समैरेवरद्दैस्त्रपरस्पर्थः नद्यथासमरद्दवातपि
नेरस्पेकः समरद्दवातकफविनिहिनीपः समरद्दपिन्नकफाविनिनृनीपरनि एवंमि
लित्वारोषद्दएसंसर्गेनवभेदारस्पर्थः असंसरद्दप्रकारास्तत्रपोभवन्तीस्राह एथकत्र
यः स्पुनेरद्दैरपिनि एथगित्सेकैकएस्त्रपरस्पर्थः नद्यथारद्दोवापुरित्सेकः रद्दंपि
त्तमिनिहिनीपः रद्दः कफरनिनृनीपरनि नरेवंसर्वेमिलित्वापंचविंशनिरद्दरोष
भेदारस्राह व्याधयः पंचविंशएननिरिनि सन्निपानेत्रपोरएसंसर्गेनवएकैकश्चचपर
निपंचविंशएनिरित्सर्थः रद्दभेरकल्पनाप्रकारेणासीणारोषभेदाःअपिकल्पन्नस्या
ह एथारद्दैरित्सादि नरेसंपंचासभेदारस्पर्थः रसानीरद्दसीएणमिश्रणोनाम्यानह्या
एणभेदानाह रद्दिंसप्रकृताम्नान्परस्पादि यद्यपिसमनापिरद्दिंसपविकल्पेपट
नीयानथापिसममनापाः स्वानंश्चेणविकारेजनकत्वाद्दिंसपक्तनरस्पुक्तं विकल्पो
भेदः कोसोविकल्परस्पाह रद्दिरेकसेसादि एकस्परोषस्परद्दिः अपरस्पसमना॥

च०सू०टी० अल्पसंक्षपरनिषभेरा:नद्यथारुहोवापु:समंपिन्नंहीन:कफश्लेक:प्रकार:पि
न्नंरुहूसमोवापु:कफोहीनश्लिहिनीयक:कफोरुहू:समोरुहू:समोवापु:हीनपि
न्नमिनिन्नृनीय:सापुरुहू:सम:कफ:हीनंपिन्नमिनिनुरीप:कफोरुहू:क्षपरस्पने
मन्नवपरनिषट नद्यथा:रुहूवानपिन्नेकफोहीनश्लेक: रुहूवानकफोहीनपिन्न
मिनिहिनीप:रुहूोपिन्नकफोहीनोवापुरिनिन्नृनीप:रुहोवापु:पिन्नकफोहीना
मिनिचनुर्थ:पिन्नंरुहूंवानकफोहीनानिनिपंचमः:कफोरुहू:हीनवानपिनेरनिषट
नरेसंहिषष्टिरोषभेरास्यर्थ:रोगोंरुद्विरिकसेत्यादिनागेहादशभेराउद्दिष्टा:ते
षामनिरुक्तेधत्वेनज्ञानार्थंकलक्षणमाह प्रकृतिस्थमित्यादि प्रकृतिस्थमिति द्य
मानस्यंवद्यपिप्रकृतिस्थोदोषोराहादिविकारजननसमर्थोनभवतिनथापिवि
कृतदोषसम्बन्धान्नस्यादिविकारजनकत्वंतेपंकिम्वाभ्राजकादिभेदेनसर्वदेहस्थि
तेपित्तेकुपितेत्वापुरेकस्मात्प्रदेशात्पित्तेयुहीत्वाप्रदेशान्तरंप्रापयतिनदानन्तरे

६५

शस्थंपित्तमांगेनुपित्तसम्बन्धोधिकमेवेतिप्रकृतिस्थस्यापिपित्तस्यपित्तान्तरसम्बन्धो
धिक्याद्दाहजनकत्वंउपपन्नमेवपक्वाप्रकृतिस्थंपरावानपित्तंकफपरिक्षयादोदे
शाद्देशान्तरंगतिन्नांसिरोक्षस्तत्रापिमार्गावरणदेवप्रकृतिस्थस्यापिप्रकोपादि
काराजनकत्वंतेपं एवमन्यत्रापिप्रकृतिस्थस्यापिविकारजनकत्वाक्षेपं नचैवं
प्रकृतिस्थेरक्तंनरुनिवाक्यं पुनःपरीरेपावन्नाडीरोक्षस्तब्धुनाधिकभावेना
क्षेपेवेतिशरीरंपेक्षमाणस्यत्वंप्रकृतिस्थत्वमिहाभिप्रेतं हीनवानस्पनुश्लो
कोत्यादिकन्नुहन्द्रुहिःक्षपपेकस्मेत्यस्योदाहरणं देहोऽरनिरेहसारं नन्नुरो
षाणांरुहिरपादिरुनामेराउक्ताःरुहादिज्ञानेन्नुकंथंभविष्यतीत्यतोरुहिरा
पसाम्यलक्षणमाह दोषाप्रदुहूारस्यादि स्वलिंगमिनिवेकारिकंतस्ववानस्प
र्शोष्णादिपित्तस्यदाहादिकफस्यगौरवादि पथावस्थमिनि अनिअनिरुहूाअनि
प्रदेहंमधरुहूाक्लमथरुहूमित्यादि स्वलिंगंजहतीनिप्राकृतलिंगक्षेपयति

च.सू.टी. रिक्तविकाल्परंजनादिनजनयति स्वयमेवदृश्यत्वात् स्वकर्मणिनिष्प्रकंपत्वंकर्मणश्चेच
द्विषष्टिरौद्भेदाआविस्फूर्जनतमत्वेनोक्ताः तेषांतु रक्तमादिभेदेनरसरुधिरादिसं
संर्गभेदेनचागण्यपत्वमेवतेषांउक्तंहि संसर्गाद्रसरुधिरादिभिन्नयेषांदोषाणांक्षप
समनादिवृद्धिभेदान् आनन्त्यंतुरक्तमयोगतश्चजातानजानीपादृश्यहितमानसो
यथास्वमिन्नित्यत्वचवातादीनांपरस्परविरुद्धगुणत्वेनरक्तंनतुहिनपोरिवैकार्थ्यार
भकत्वंनोपपद्यतइतित्वान्त्विकसान्निपातिकविकारारंभेपिप्रतिपद्यतेनेपांसमो
निकर्कार्थित्वादेनदृष्टान्तासिद्धानिरुक्तरणीयाः तस्माद्दृष्टविशेषकृतोपंदो
षाणांभूतानांचस्वभावोपहितगुणाअपिपरस्परंनोपघ्नन्तएकंकार्यमारभन्त
इति दृष्टवलोक्तहेत्वनरंचचिमर्मापेक्ष्याख्यास्यामः इदानींदृश्यादोक्षपार्
निपदृष्टिर्यंतहितहरणेति वातादीनामित्यादि वातादीनांत्रयःक्षपाः वातादीनां
सप्तधातूनांसप्तमलानामित्यनेनमूत्रपुरीषयोः तथापंचेन्द्रियमलानांचेतिसप्त

ओजसस्त्वेकरसंरक्षणंनिर्देशः एषांलक्षणानिक्रमेणाप्रतिपादयति नत्रैषा
दि नत्रेतिनेषुक्षपेषुमध्येउक्तमितिस्त्रीणांजरतिलिंगस्तमितेनेन रसादिक्षपलक्ष
णान्याह घघ्रतेरसादि उच्चैरुक्तंमहतरसन्वयः दृश्यतेतिहरंपरंगधूमेतिकरेति
नस्येतिकल्पनिर्विशेषणंनिवचनाद्रम्यगात्रस्यापिभुल्कताभवतीतिनिर्देशपति मेदा
लक्षणमाहमुखश्रीनामित्यादि कोपेद्यास्थिक्षपलक्षणंकुक्षिंउन्नमयन्तिआ
प्यायनसाधनेसवासेति कर्मणिशेषलक्षणावस्थी मलापचनीत्यनेनमुखना
साचक्षुःकर्णस्पन्दात्वगिन्द्रियाधिष्ठानानांचलोमकूपानांग्रहणं ओजक्षपल
क्षणमाह विभेतीत्यादि दुर्मनाइति उत्साहभ्रूत्रयः ओजक्षयहिविधंपरमपरंचअ
तएवनत्परंक्षयोजसः स्थानमित्यादि पतत्सत्वेपरेचापरेचौजसिपरस्मेतिवि
शेषणंसार्थकंभवति तत्राद्यमहविस्रंसंउक्तंवतत्रान्तरे प्राणाश्चयस्योजसोहो
विस्रंचोहदयाश्रितंतिष्ठतीपंपुनरंजलिप्रमाणं परउक्तंतावदेवप्रमाणंश्लेष्म

च॰सू॰टी॰ णाश्चौजसस्त्वष्टमोधातुरोजस्नि अन्येनुशुक्रविशेषमोजआहुः तन्नुनमनीरंमं न
चाञ्जलिप्रमाणोजःक्षपलक्षणादिभेतीसादिनोक्ता अस्यविन्दुरुत्पुनक्षपेम्र
स्नुर्मवतीतिरूपगुणलक्षणमाह स्नुतीसादि शुद्धमिनिशुक्ले एवद्रक्तमिति
किंचिद्रक्तंसपीतकमितिरेवस्तीनसंख्यातमितिकृष्णं एतच्चौजः सर्वधातुसाररूप
मेतिनद्रव्यगुनमेवअतोनाष्टधातुत्वप्रसङ्गः नडकः ओजस्कतोधातूनांशुक्रान्ना
नांपरंस्वरूपमिति अपिचधारणापोषणयोगाभ्यांनिओजस्करेहधारकत्वेपि
नधातुपोषकत्वेनन्याष्टमेधातुरोजस्नि एतेचक्षपाआपिस्कृतमनेनोक्ताः तेना
मेप्यष्टकादिस्त्रोध्याःसामान्येनक्षपाणांहेतुमाह व्यापामस्त्यादिप्रमिनास
नमेकवसाभ्यासःअग्निवर्द्धनेनातियोगेनमोक्षणंअतिक्षणितोमोक्षस्त्वर्थन्का
लोवहिकमाद्रलंच भूतोपघातनवेनिवकाऐतुक्रसमुच्चयार्थः तेनवातक्षपहे
नवोःसिनमरिवास्वप्राद्योःपिवोध्याःरानीक्षपहेतुत्वभिधानप्रसंगेनवक्ष्यमे

नपिंडकाहेतूनप्रमेरासपिनिरानारिक्तमेणामगुरुहिंग्वेसादिः नवंपानमित्यभि
नवमद्य समभ्रनामिनिअभिविहोपभोगार्थः तेनसेवमानानामित्यर्थः एवंचनिद्रा
मित्यादिभिरपिअभ्रनामित्यस्यसम्बन्धोनविरुध्यते ओजआरापगछतीतिओ
जः शब्दोःवसारवचनः तेनधात्वन्तरापगछतीत्यर्थः कुत्रगतिरुच्यतेमधुमेह
शब्दोत्रमेहमात्रवचनः गत्वाक्षयंमाप्याप्यतेपुनरिति समेहः क्षयंगत्वाक्षीणोभू
त्वापुनरप्यापूयतेवर्द्धनरूपत्वमःउपेक्षनेयेत्यिकिंसमपेक्ष्यपिंडकाद्यपिनंत्वानरेरप्य
पिंडकाउक्ताः तथापिप्राधान्यात् सप्तेवात्रपिंडकाउक्ताःनिश्चेयं वाह्यविरुधिल
क्षणोकरणोमेनि स्थूलशिराग्रन्थीअनविदग्धेर्गणिपल्लेननिरानमप्याह पीन॰
केसादिःसंश्लिष्टरोचलं व्यापन्नअसम्पक्वसन्धादिनाविक्लेदिमापन्नंतथावह
नमद्यंउपयुक्तेसव्यापन्नवहुमद्यःजिह्मव्यापामश्वपनादिनि असम्यग्व्यापाम
श्वपनादित्यर्थः अनःशरीररंनिकोष्ठे ग्रंथिरिनिगुडकादूनिः गंभीरस्थरंनिअ

च॰ सू॰ वगादुमूलः प्रदरगुल्मः व्यधादरोगवेदनाभेदा अनुभवैकगम्यवेद्याः शीतमेव शीतकं अम्लतांपाकेनविदाहं प्राप्ता अरमेरेनापि दोषभेदज्ञानमाह तत्रश्लेष्मणि बहुलमिति द्वयं प्रधानमर्म्महृदयं तमकश्वासभेदः क्लीमपिपासास्थानं तासामिसादोसन्निपातनिर्वृत्तिः पृथक्पाठेनतस्यापक्वाशयोऽपक्वाशयत्वमुक्तंतस्मादि सादोषाश्चादिदृष्टान्तत्वेनशस्त्रवर्म्मछेदकत्वंसर्पवत्संग्राहरित्वंविद्युदग्नि वराशुभावकत्वंज्ञेयं इदानींमुक्तपिडकानामप्रमेहपिडकानांपुंसत्वनिर्देशेपाठे वि नेसादिरनेनपिडकानांपद्माधुमेहिकत्वंपूर्वमुक्तंतत्प्राप्तिकत्वेनज्ञेयं वालकुथा नं विद्रधीवेनिवास्यविद्रधीपिडकाभिधानप्रसंगेनतासामपिपिडकानांल क्षणमाह अथाम्लरसाहरि पाण्डुरनिधूसरः पाण्डुवर्णाः मेचकमवरुनि हिनश्यामलोहवर्णाः उपचारश्चेति पथ्यंयथंमारुतादिप्रशमनीकभेषजेरित्यर्थः प्रा गभवद्रूपदर्शनादित्यनेनउपद्रवसंनिपिडकानामसाध्यत्वबोधपनि केनेउपद्र

वारसाह दरुण्णासेसादिः संकोचः पूर्तिभावनदोषाणांत्रिविधागतिरितिपदुक्तं हि दूषणेनि क्षपरसादि स्थानंसमत्वेनावस्थितिः गतिरित्यवस्थाशास्त्रावक्रादयो धानवक्रत्वेकत्वेनिमर्म्मास्थिसन्धिपरनिसन्धित्वेनैकवगतिः कालकृतांगतिमाह चयप्रकोपेसादि चयश्चागतिः पुनः पुनः कालकृताउच्यतइत्यनयः प्रकोपप्रश मसाहचर्य्यात्चयशब्देनापिप्रकृष्टश्चयोविवक्षितः प्रकृष्टः कोपः प्रकोपः ए वंप्रशमोपिएवंधर्वादिषुपित्तादीनांप्रकृष्टश्चयोभवतीतिरक्तरोगस्यापित्तो कमात्रेणचयथासंभवंभवतीतिसूत्रणे तेनशरदिअसृक्पित्तेनकफप्रकोपो भवतीत्यादिगृहीतंभवतिपथाक्रमभिनिवर्षाणरत्वहेमन्तवसन्तग्रीष्मप्राव्रट रक मेणपित्तादीनामिनिपित्तकफवातानामारब्धकेकः स्वयोगपद्येननेनपरागेकस्मि न्नः नरा अन्यस्यप्रकोपः प्रशमोवानपुनरेकस्मिन्नेवकालेपित्तादीनामेकतमस्यच प्रकोपप्रशमादित्यर्थः किमाएकैकशइत्यनेनएकस्मिन्नेवकालेपित्तादित्रयस्यचप्रको

च॰ सू॰ १ पप्रशमानभवतीनिदर्शनम् एतच्चप्राप्राधान्येनैवद्रष्टव्यं तेनप्राक्पित्तपद्यपिवर्षास्वभिव
लेहीनेकुप्यन्निपवनादयश्चनिवानादित्रयएवेवपुनपन्नप्रकोपउक्तःस्वयंपित्तश्लेष्मकफ
योस्त्वाप्रधानःप्रकोपश्चिनव्याभिचारश्चत्याहः गतिभेदान्नरमाह गतिश्चेत्यादि एत
देवगतिहूर्यविद्दर्शनिनिपिन्नादित्यादि एतेनपित्तस्यप्राक्प्रकर्मकर्तृत्वंप्राक्प्रतिगतिः
विकारकर्तृत्वमनुवैक्लवनिगतिरित्यर्थः एवंप्राक्कफश्चेत्यादिवक्ष्यमाणेष्वप्येषयं व
लमिनिवलहेतुत्वेन मलशरीरप्रलिनीकरणात् सचैवोजश्चनि सप्राक्कफःश्लेष्मा
ओजश्चनि ओजोहेतुत्वात् सचपापोनिसविक्कफःश्लेष्माहःस्वहेतुत्वात् पा
पाश्चत्यर्थःवैशद्यश्चनि अविक्कफगमनाद्याःउपरुधनश्चनिश्लिष्यने आत्मवानिनिवु
ह्मिमान्पुक्कश्चत्यपुक्कःअनिष्टश्चमित्यगन्धश्चं संग्रहार्थंस्वयंएव श्चनिशिवदासेन
रुनापांचश्चकनत्वप्रतिपिकापांकिपत्रःशिरसीषःसमाप्रःपूर्वोधायेपिडकाऽऽमा
नाश्चशोथरुपाःनेनशोथाधिकारनिर्णयोयोगःमिभिधीयने नवेत्यादौआगन्तवः

ष्ठाश्चनिनिदानेःसमुपन्नश्चनिवश्चप्यमानेनान्वयःभेदनमाशपविदारणंक्षणनमस्थि
चूर्णनं भंजनंनर्जरीकरणंपिच्छलीमत्यर्थंपीडनं उत्पेषणंशिलापेषणमिववेष्ठ
नमग्रंथिवंधनंसर्पादिभिःसकवनांकिमिणीश्चकःविसर्पणंमिनिस्रोतोनादिभि
रिसन्वयःआगन्तुशोथरूपमाहःनेपुनारेत्यादिभप्पार्थंभिनि पस्यपोहेतुश्चे
दनभेदनाभिःनक्षतेःनिजव्यंजनैकदेशविपरीतैरिनि आगन्तुर्यथापूर्वोभवनि
पश्चाहानादिलक्षणोरनुवध्यतेनिजस्कपूर्ववानादिलक्षणोःभुज्यते पश्चाहे
दनस्यादिशेकदेशवेपरिसं अभिन्नशोपोषंस्वरूपनि वंधोःविवद्धोरनुवन्ध
श्च निजानांसामान्यनोनिदानमाह निजारश्चत्यादिमिथ्यासंसर्जनादिनि मि
थ्यातेसंसर्जनस्योपकल्पनीपोक्तसंसर्जनक्रमस्याद्यथावद्हिधान कर्मो
नि पंचाकर्मपंचकर्मादिकथिंनस्यतुसहसाःनुक्रमेणवोदिसेवनंशोथहेतुः
प्रजानानामिसविरप्रस्तजानां प्रकृनिवर्णोश्चनिदेहानुरूपवर्णोःसन्दमःकम्पनः

च॰सू॰री॰उष्मणेसमीपस्थोनवबन्हिकारद्रव्ये पूयनेपूयमिवोष्मागनि उष्मापचनेबहिःपरेरप्युष्म
त्वेनोपलभ्यते स्रुस्रवनरनिस्पर्शनसहनेनश्लेषनसहनरत्यर्थः क्लेदोस्यानप्रशम्भर
विशेषानप्रशमः प्रक्लेदनिरिनिकारणेरप्युष्मत्वेनोपलभ्यते स्रुस्रवनरनिस्पर्शनस
हनेउसंचनसहनरत्यउन्मेषउत्वनत्वं रक्तानी प्रायोभावीलक्षणानिह्याहः शूयन
रत्यादिस्वपन्तिरुजन्तीतिचनिरुनंप्रथमावहुवचनांन्येषानेनिनपस्यांगानिस्वाप
पुक्तानीवभूत्वानथारुजापुक्तनिचभूत्वाभूशूयनरत्यादिस्वपन्तिरुनेशोथचनि
स्युःनवानशोथमादिशेत्यर्थः स्वपन्तीवेतिस्पर्शज्ञानपावेरनावाहित्याहानिनवापो
श्वलत्वेनस्रणाच्चक्लेदस्रणाच्चनरभावरत्यर्थः पःपीतिसादोमध्यादिनिपूरीरमधा
न् सक्तगतिरित्यविसारीछिन्नादिस्वननरमंगादिनिशेषः किंवछिन्नादिनि छेदादि
त्यर्थः पक्वपादाभिनिर्वृत्तरत्यादिपःशोथजन्तोःपुरुषस्यप्रथमनःपावेभूत्वासर्वो
गंव्याप्यनिसक्तसाध्यःनथापःशोथःस्त्रीपुरुवेआदोभूत्वापश्चात्सर्वगप्रस्तोभवति

संचकाक्षरत्यर्थः अत्रचप्रभावरणवहेतुःअन्येतुअधोभागोगुरुस्त्रीणामूर्ध्वःपुंसांगुरुस्त्रये
तिवचनाद्वांगप्रभावसंकरसाध्यत्वेहेतुमाहुःतन्नपुनरभैकान्तिकात्वाडपेक्षणीयमितिन
उक्तानुपद्रवानाहः दर्शिरित्यादि उक्तेधसामोन्मानप्रादेशिकानशोथानाहः यस्येत्या
दि काकलंनाम्नमूलं गलगंडलक्षणश्चवैशब्दनिश्चयनेनगलगंडकारिदोषागन्नि
रुक्तिपसंगलग्राहेत्यग्निनिश्चयमादाशुकरित्यमितिशोथपनि विसर्प्यपिडकयोस्तः
स्पकारणानीपिविसर्पोदोषाःसर्पनशीलाःपिडकांपंनुष्यिणरनिभेरःअतएवपिंड
कासंप्राप्तावचनिश्चनरत्युक्तं यस्यपित्तमिस्यादोपित्तंप्राप्यशोणितंकफेभुषातीस
त्यगःपित्तबोजरुत्तरनिरुच्यतेःअन्यापेक्षयानुपक्रमादित्यर्थःगुल्मादोविस्तरेच॰
क्तेत्यापिउन्नधसामान्यातेशनउच्यते शोथसंग्रहरनिउन्नधरूपनयाशोथात्वेन
संग्रहःशोथसंग्रहःविशेषंपरमंनस्पर्शज्ञानोभवतिजीवितमित्यत्रअनुपक्रमान्नि
ष्पोपक्रमाहुनिशोषःक्षिप्रमासुक्रांतःशीघ्रंविक्रियेतनरत्यर्थःएतदेवशीघ्रकारि

च॰सू॰टि॰ स्नेनकेवलंनेहिणामेवकिन्नहिंअन्नेषण्यत्तीत्याह सन्नीत्यादि एवंविधाःनिज्वरा
नकनुष्णोषवलपाश्यः दारुणप्रसंगेनमृत्वादिभेदानप्याह साधाश्नेत्यादि मा
वाकरभिनिषापनाकरं वालेरिस्पृष्टेःअसाधोहिअन्नएवप्रवर्तने साधाःसा
दि साधानांमृदुदारुणत्वंस्वसाधकत्वसाधनत्वेन असाधानान्नुनत्व या
पप्रत्याख्यापनत्वेनकालान्नरप्राणहरत्वेनचनैवं नन्वेवमपरि
संख्येयत्वेकथंसंख्याभविष्यतीत्याह संख्येत्यादि संख्याकरणंविकिन्ना
व्यवहारार्थंसंख्याकरणं पंचास्थूलेत्यिनि पेषेष्थूलाउदरमूत्रकुष्ठादयःने
षुसंग्रहोःदरीपेणसंग्रहइत्यर्थः:अस्थूलेषुनुविकारिषुअहोदरीपेसंख्या
ःनुक्तेषुकथंव्यवस्थाकरणमित्याह नचेत्यादि प्रकृतिसामान्यंसमानकारण
नानेनसास्यादनुक्तेष्वाधिषुवानजोःपंकफजोःपरजोःपरजोपमित्यादि
व्यवस्थाव्यवहारार्थंकार्यनिभावःएतावानाज्वरादिरात्मामात्रास्थानेःपिवा

तादिःज्वरज्ञानेनेवचिकित्साव्यवहारसेत्यनीत्याह विकारनामाकुष्ठज्वरादिक
थंसर्वेषांनामग्रोच्चारणमाह:एतावेत्यादि बहूनिस्वसंख्योपानःएतेषांसंख्योपत्यान्नोम
नरनिभावःस्यामान्नरगतत्वेनिचकारणैकस्यानगतस्यापिवह्विकारजनकत्वस
मुच्चिनोति,चप्यनिच करोतिगलभञ्जिनःकठोहंसस्वरभेदमरेकेवनि नहिंक
थंचिकित्साकार्येत्याह नस्यादितित्यादि विकारप्रकृतीरितिवातादीन अधिष्ठा
नान्यणुव्याशयविशेषान् समुत्थानविशेषानितिरूक्षादीन एकविधमितिवि
कारप्रकृत्यादि ज्ञानपूर्वमितिचिकित्साज्ञानपूर्वं पथ्यापथमितिपथ्याहार्ल्ल अ
पंभावःचिकित्सायांनाबहूपयोगाणांवातारबधत्यादिज्ञानमवश्यप्रयोजकं नामज्ञाना
न्नुव्यवहारमात्रंप्रयोजनकमितिनामज्ञानंविनापिचिकित्सानिर्वहतीति ईदानी
मुक्तवीप्सावाक्यादिज्ञानस्यचिकित्सोपयिकत्वानेषांप्रकृतिविकृतिज्ञानार्थमाह
तित्यारभ्यादि तित्यारभितिनिरुपसम्बद्धाःकेकेलक्षणेर्वुभुत्सनेत्याहः उन्नाहेत्यादि

च॰ सू॰ री॰ धातुगतेरिति रसादीनांपोषधातुप्रतिगमनं समेस्वविकृतागतिमनाभिनिवहिनिः स
रणंपुरीषादीनां प्रसादस्थिरमनसः वन्धःसन्निवन्धस्थिरत्वमपरेषिल्पं गौरवंग्र
हणंशरीरगौरवं समासहिस्मृता धृतिर्मनसोऽचाल्यं कर्म्मणः प्राक्तनादिनि
वातादिहेतुकर्म्मलेभोक्तादुत्साहाद्हानिरपचयः वृद्धिर्वापिविरोधिनाभिनि उ
क्तप्राक्तनलक्षणविरोधिनाकर्म्मणाहृद्धिः पथावातक्षेपेऽत्साहविरोधिनोविषा
दस्यवृद्धिःपित्तक्षपेःदर्शनापन्नादिनां श्लेष्मक्षपेरीर्ष्यादीनांवृद्धिः यद्यपिप्राक्त
नकर्म्महानौसत्यामवश्यंविरोधिकर्म्मवृद्धिरिनिवृद्धिर्वापिविरोधिनाभिनिवर्त्तन
मनुपादेयं नथापिशक्तीच्छाकांक्षाप्रहर्षेणवश्यंतत्रस्थैर्यः लवधसाध्यत्वस्योपा
दानसहार्थमिनिनदोषः किंवाऽत्साहाद्यभावेभावसुखेनज्ञानार्थंकर्म्मणः
प्राक्तनाहानिरिस्यनेविषादादिवृद्धावनुविधिषुर्थेनज्ञानार्थंवृद्धिर्वापिविरोधि
नाभिस्यूनं अन्येतुव्याचक्षते वृद्धिर्वापिविरोधिनाभिस्यनेनविरोधिदोषाणांवृद्धिः

पथापित्तवृद्धाश्लेष्मक्षयोरागतनःस्यादि तन्मनोहेकस्यदोषस्यवृद्धावन्यस्यावश्यमपा
यः नथासन्निपित्तवृद्धौसंसर्गेश्लेष्मक्षयः स्यात् नचदोषाःपरस्परमुपकारकाः
विरुद्धैरपिनत्वेनस्यादिनसौवेषम्यमाधिक्यंनियतमिनिनिश्चितमिस्यर्थः संग्रहेणा
धनाभेषजविशेषसाध्यत्वंउपशयस्यर्थः नचश्लेष्मपित्तयोःसमवेतयोर्नाभ्यांवप्रत्यनीकेनसहवा
निकस्युर्नहेयं नचैतिनचसाधनाभिस्पन्दयःअसाधनेस्यर्थः नचपक्वपादाभिनि
र्हरणस्यासुकरत्वं नैवंनेषामिस्युपक्रियाहि कोहेतुरनिवोधयनिविधिभेद
मिनि साध्यप्रकारभेदेनेदं बोध्योविकारप्रकृतयादिःनस्संग्रहेन्निविधेविधि
धन्वेनसंग्रहमिस्यर्थः सचनसाहिकारप्रकृतीविद्यादिनोक्तः दृनिश्चीतिश्चदास
सेनहृनोपांचरकनत्वप्रदीपिकायांविशेषोव्याप्तः समाप्तः पूर्वाध्यायेऽवस्था
करणन्नेवंप्रधान्यूलेषुसंग्रहस्यंक्ते अनोपधान्यूलरोगसंग्रहार्थंमहोदरीयो
ध्यायनेऽनोदरमधिधानमादौकृतोपूर्वाध्यायोक्तदोषसामान्यान् नथाअष्टसं

च॰सू॰टी॰ एवामंगलत्वात्चाष्टकसंग्रहस्येवादावभिधानमित्यपिशब्देन समकुष्ठानीत्यत्र
कुष्ठानीत्यर्थः सूत्रकुष्ठानामेकादशनामप्रधानत्वेनास्मिन्संग्रहेऽभिधानमिति
नात्यर्थं अत्यर्थयोगरसुनसंख्याभिधानपुनरुक्तेवेत्यत्रार्थपदमध्याहृत्यानिसमभो
जनस्नेहादिजनितानामपिवातादिजास्तेवन्नभोवान् अनशनस्थानानीति
अनशब्दोजनप्रतिषेधः तस्यचकामिलक्षणनरसाहुः अधिकरणानीतिवर्गो
अष्टिशानीतिउद्देशमात्रेणोक्तानि निर्दिष्टपन्नरोगविशिष्टेअवसादिनेति ज
लेसिद्धंपरवसीदतिनिमज्जतिनदवसादीस्वभावेकिंवावेगसंधारणा छुद्रंचा
पुनाभिहतंपथि रूक्षेरणपानिमृथितमवसादीनितत्सरनमिस्निग्धलक्षणंपि
च्छिलमितिअत्यर्थंपिच्छिलंअतिपिच्छिलमितिवापाठः अनेकगामीवेःस्नि
ग्धविचरणोश्लेष्मणवद्धमार्गंतुभवस्नुपिच्छिलमितिपठन्ति अनेचअ
पिच्छिलमितिपाठान्नरमथसाधुःषडुदावन्नारंति यद्यपिस्नुनेत्रपोहणेरा

दावन्नोउक्ताःतथाप्यन्नविस्रंतमलेमूत्रपुरीषवान्मुक्तवमिसवसुचिद्यान्नजाएव
षडुदावान्नोउक्ताःउक्तादिदोषजमांसान्नविबोधिनेषान्नभोवान् गुल्मेऽर्शस्यान्ना
रंति चानपित्तकफसन्निपातरक्तजारसार्थः पूर्वोदेशमांसमसमेनिःकियन्तःशिरसी
यस्निग्धेक्षानसंस्विप्यवल्लाणेमहारंतिअजमरालएवमरालपक्षरूपनामानीतिरक्ता
मरालपाःएवदोक्ताःउक्तामिप्रायेणसेऽअथपद्यपिउक्तामिप्रायेणाशीतस
मुष्णत्वेनैवपत्तोदोषविपरीतमेवेष्टनिर्ज्वरोउक्तंहिकुर्वतोहिरुचिंदोषाविपरीतस
मानयोःदृष्टाःक्षीणाक्षभूपिरंलक्षपक्षेषुधान्येनेति नथापीहोक्तामिप्रयत्नवि
शेषणंपेनिकसापिजरस्पशीतनुसमुशत्वेपिशीतसमुशत्वनिएसार्थं एवंशीतामि
प्रायेःपित्तामयेषुं हिविद्यामानमिति यद्यविषकुक्षीयेःनुविषसंस्तामासंवत्सनिन
स्यानसरुहिन्नेनुसरणीयं कएवान्नभोक्तेतिभावः अथहृतिनिवेशेनेमिथ्यान्नं
नत्वसर्वेससंसर्गिदःसंसर्गोदोषदूषसंसर्गः प्रकृतिदोषाद्यतिरिक्तंकारंनत्वदोषदूष

च॰ सू॰ शी॰ संसर्गेणारक्तप्रसेकादयः प्रकृतिनिर्देशेन प्राक्चरणादयोयोनिमापद्यविकल्पिनश्चेत्यस्य
व्याकरणाय। अद्यापीहोक्तानामकारणान्नरेणापि संख्यासंभवनिपथाः हेतुज्ञाः हातु
मारोगिजागृम्नुभेदेनेत्यादि। तथापि प्रधानविवक्षणान्नरेणभेदागृहीताः प्राधान्याच्च
स्वाधिकारेणागमनुसरणीयं उपसंहरति केवलरक्तं संभग्नइत्यर्थः पथोहेत्व
भिप्रेतुहेत्वर्थकेन अभिनिर्दिष्टरक्तविकल्पाः रक्तजीमुक्तानुक्तविकारेषुदोषानाम
अभिचारिनकारणत्वंदर्शयति सर्वएवेत्यादि सर्वेस्युक्तावप्यमानास्तथासा
क्षारमुक्तश्लेत्यर्थः यद्यप्यागन्तुष्वपिदोषसम्बन्धोनअभिचरति तथाप्यागन्तो
वेगीदोषापेक्षानविकित्सत्वागन्तुषुरक्तसाधर्म्यनिजारक्तं उक्तेः शैदृष्टान्तमाह
पृथाहीत्यादि आगन्तवोपिधातुवैषम्यनिमित्ताः अतस्तद्वारक्तसाधर्म्यंस्वरूपोपादा
नं स्वरूपोवनिजवाचकः निजाधातुवैषम्येनिमित्तारक्तर्थः ननुपरिवाजादि
जन्याएवसर्वविकाराः तत्कथमुदराणिप्लीहत्वादिभपदेशरक्तज आहः वात

पित्तश्लेष्मणोन्तिस्यादि स्थानंरक्तादोषविशेषाणांप्रसंस्थानमाकृतिः स्वरूपमिति
पावत्तप्रकृतिः कारणं एवाविशेषानभिसमीक्ष्यनास्तानुपदिशन्तिः अतोनुदार
णीत्येवमाद्युपदिशन्तिः तदाग्नेकालपीतिपाताद्यज्ञानपीत्यर्थः नचस्थानविशे
षादुपदेशोपपद्यतेऽजगरत्यादि संस्थानविशेषादुपदेशोपपद्यतेऽहिदेहरत्यादि सं
स्थानविशेषादुपदेशोपपद्यतेगुल्मश्चारिकेत्यादि प्रकृतिविशेषाद्यथा प्लीहोद
रेत्यादि रक्तजानिनिजविकारेषुदोषाणांसमवायिकरणत्वेनाभेदंदर्शयन्नागन्तुषु
नद्यनिरेकमाह स्वधातुवैषम्येत्यादि स्वशब्देनात्रशरीरविवक्षितंतेनशरीरधातु
वैषम्यंगृह्यतेमानसन्तुवक्ष्यतेधातवश्चात्मस्वरूपेणाभेदंदर्शयन्नागन्तुषु
नद्यनिरेकमाह एवकारेणाभिनिवेशम्परिहरन् धातुपदेनात्रसमाम्नातारसा
दीनांवातादीनांवाग्रहणंबोध्यं आगन्तवोपिधातुवैषम्यंविद्यतेनमपिकारणान्ते

च सू० ३० ननव्यपदिश्यतेचकिंत्साविशेषंप्रयोजकत्वेनसलक्षणाजनकत्वेनवाप्रधानत्वात्
किन्त्वागन्तुरेवदिषभूतादिस्तत्रचिकित्साविशेषप्रयोजकइतिसएवकारणत्वेन
व्यपदिश्यते भिन्नेधातुवैषम्यमेवचिकित्साविशेषप्रयोजकमितिनत्वेवंनिमित्तं॥
ननेएवंवातपित्तकफानिर्लेभपरंनिमित्तधातुवैषम्यनिमित्तंजातविकाराःपित्तकफा
निरेवोभौनभिन्नाःनार्थान्तरंनिदानोपादेयभावादितिभावः यथोहिअर्था
न्तरत्वंननुरूपादानोपदेयभावःपटाघटयोःउपादानोपादेयभावश्चरोष
रोगयोर्वर्त्तते अतोनार्थान्तरत्वंपटाघटयोःएतेनयथावन्नवएवतेनसंस्था
नविशेषेणापरिणताःपटोत्पत्तिनतुभ्योःर्थान्तरंपटःतथादोषाएवतेनतेनावस्थादि
शेषणापरिणताव्याधयोनरोवेम्योःर्थान्तरंव्याधिरित्यर्थःअपरेत्वपिकाश्यक्ष
रणभेरसाधनानिप्रमाणानिसंख्योनुसंख्येपानिरुह्यतेविस्तरभयान्नोद्यन्ते नतोवि
शिष्यतेत्रिनिजविकारसंघेभ्योविलक्षणाःपित्तकफानिर्व्यतिरिक्तार्थरूपेत्यर्थःपुन

पागन्तुस्तुदोषाणांसमवायिकारणत्वेनविद्यतेकोनास्तेवंतथापि
नत्वदोषाणामप्रधानत्वेनसदोषिकारणत्वंसमवपदिश्यतेत्रिपित्तकफानिलव्यतिरे
कउच्यतेत्यर्थःसंप्रतिभिन्नयोर्निजागन्त्वोःसम्बन्धमाह आगन्तुरित्यादिना प्रथम
मुत्पन्नंनिजविकारआगन्तुभूतादिजन्योविकारोवेनिअनुगतोभवति यथादो
षजएवज्वरेउन्मादपस्मारभूतोभिवंगोपिभवति निजस्तुआगन्तुप्रभृतिप्रयुङ्क्ते नि
नथाप्रथमसुत्पन्नमागन्तुविकारमभिघातजंज्वरंभूतजंचोन्मादंपस्मारंहेतुमा
त्राद्यनिजोःपित्तदोषलक्षणासंसृष्टोभवति प्रयुङ्क्तेनिवचनमागन्तवस्थापि
मपिनिजदोषोद्रेकोःस्तेवपरंप्रकर्षणाद्रेकेनभवतिनतुलक्षणाकर्त्तृत्वेनेति
र्शयतिनिआगन्तवेनिजसंसृष्टेनआगन्तोरप्यागन्तुमात्रानुबन्धःसूत्र्यते एता
द्दशेचभिजागन्तोरनुबन्धेनकार्यंतदाह तत्रानुबन्धंभिसारि अनुबन्धमि
तिपक्वान्नकालजातमक्तानिमित्तंमूलभूतं सम्यग्ज्ञानादनिवत्तावलंनिरूप्य

व. श्री. किंवा। मुखनाम प्रधानं प्रकृतिमित्यनुवन्धः प्रधानमित्यर्थनपदस्पनिस्तेनंचोव्यक्तलिं
गः स्त्रियिकेनाप्रणमन्त्यानुवन्धो नोविपरिनल्लनुवन्धरति श्रीश्रीणिवरास्तेनक्र
मापाचरकमन्वप्ररीपिकायांमहोदरीयसमाप्रः ोगश्चनुस्कपरिशेष्यान्महारोगाश्च
यो। भिधीपत्ते महाव्यासोरोगश्चापश्चेतिसन्नथा महन्तस्त्वासाध्यापस्पूर्वोधाप
पेक्षपावल्पपंचत्वेनमुमहान्नामसाधारणेनारोगागारोगनामभिधापको। ध्यापोमहा
रोगश्चापश्चेतिसन्नथा महत्त्वंचासाध्यापस्पूर्वो। धापेक्षपावल्पपंचत्वेने
नमुमहन्नामसाधासम्पद्यहेतिरोगानामध्यापन्नत्वदर्शनेनिवक्ष्यमाणंग्रंथविरो
धान्न विशेषलक्षणस्याभिधानार्थं रोगान्विभजते चत्वारस्त्यादि विशेषोथीयंदक्ष
स्याप्यांगन्योपुनरभिधानेविशेषलक्षणाद्यभिधानार्थंनत्वसामान्यज्ञानान्नरिपत्ता
हिविशेषस्यज्ञानस्यप्रथमंव्याधीनासामान्यलक्षणमाहनेषामित्यादि रुक्तसमा
न्यादिरुजाकन्नेत्यसामान्यान्नप्रकृतिरिनिकारणानुरूपः स्वभावः आगन्तुग्र

हणेनमानसोपिकामादिगृह्यते हिविधंचैषामधिष्ठानमिनिमित्तंचागन्तूनांनिजानां
चोआगन्तूनामपिमनः शरीरंचाधिष्ठानंएवंनिजानामपिमनः शरीरंचाधिष्ठानमि
त्यर्थः प्रकाशन्तेरोगारोगाणमपरिसंख्येपन्नामाप्याह विकाराःपुनरित्यादि पुनः
शब्दः पूर्वोक्तभेदापेक्षयाप्रकृतिः प्रत्यासन्नकारणंवातादि अधिष्ठानं दूषा
लिंगानिलक्षणानि आपन्ननिमित्तंव्याधुहेतवोदुष्टाहारादयाः विकल्पविशे
षाणांनिजभेदविशेषाणां एषांपुनरसंख्यत्वंनन्वेवान्तरभेदानामस
ख्योपत्वान् स्वरूपाणीत्यादेस्वरूपनिकारणनिविशेषः क्षीरनीरयोरिवभेद
स्परसंस्पृज्यन्तरस्पाह सर्वेपीत्यादि अनुवन्धनीत्यनुगच्छन्तीत्यर्थः ननुपक्षी
वपरस्परसंसर्गन्नरासंस्पृष्टयोः क्षीरनीरयोरिवभेदेनज्ञानंमस्यानयाच
नहिविशेषदर्शनंनिवन्धनंत्रिकालाविशेषाअपिनस्तभवन्तीत्यनआह न
चेतिसन्देहभापद्यन्तरति परस्परंमिश्रीभूताअपिमनंदेहविषयन्नापद्य

च सूरी ने प्रतिसं॥ प्रतिसंभिन्नेलक्षणेभेदेनज्ञापमानत्वादिति भावः अनाएवागन्तुनिजयो
र्भेदकलक्षणमाह आगन्तुहीत्यादि आगन्तुरुपपन्नः सन्यथापूर्वमिनिपीड॥
प्रथमंकृत्वापश्चाद्दोषाणांवैषम्यमितिवैषम्यदोषम्यलक्षणमुक्तवैषम्यं अपारयति
सत्लक्षणाकारकंनुवैषम्यंअभागन्तुरोगेष्वादिनः किंप्रमाणमप्यस्तित्वकरमिति
भावः ररानीआगन्तुनिजयोर्भेदेनज्ञानार्थंलक्षणमभिधायनिजकिकारहेतु
त्वेनोक्तानामपिवातादीनंभेदेनज्ञानार्थंस्थानविशेषानाह तेषामित्यादि पै
त्तपिप्राणादिभेदभिन्नस्यवायोः पृथगेवस्थानानिवक्ष्यति यथास्थानंप्राणाख्यो
वोचः कंठिजिह्वास्यनासिकामित्यादिनयथापीदवैणेकस्थानयत्नोःत्रपापोवाता
दिविकाराभवन्तिभूताश्चरुजंयाअत्रवविजितेसर्ववातविकाराकुर्जयरंति पुरी
षाधानंपक्वाशयःपित्तस्थानाणपरंति तेवातादिभिः प्रत्येकंमिलितैश्चजन्यते ना
नार्थजारंति तेवातादिभिर्दोषान्नाएतं एकंजन्यतोविपादिकापाणिपादस्फुरणं

पादम्रेणंरंतिपादस्पर्शेपविषयदेशादन्यत्रपतनं पादसुप्तिपादगोचित्कपत्वंस्पर्शज्ञा
नावानरसुप्तानामकारंतिप्रसिद्धा अन्येतुसुप्तरंतिप्रसिद्धेत्याहः गृध्रसीएवेन
गृध्रसीमूलंगृध्रसी एवंउरुस्तंभनेमान्द्यंवानजन्यतेगृध्रसी खुडाचक्षेपरंति खुड
पोरुस्थानादूर्द्धगमनं विड्वेदःपुरीषानिष्क्रमणं अवानजानीसारंपिपुरीषानिसर्ग
रजनमेव सापुनाः पःपुन्नरंतिवक्तवान उरुस्पर्शेरंतिवक्तव्येउदरवेष्टः कुक्षि
शोहरंपेथगधूमनिवेदना मूत्रक्षयवचनना अंगमर्दनंपत्रनजीवदर्शी घ्राणनाश
स्तुसर्वथाघ्राणेन्द्रियोपघातः कर्णशूलमितिअत्रापिशूलमात्रंवातजं एवंअ
क्षिशूलमित्यत्रवक्तव्येमाणेःविशेषं अरुणदृष्टत्वमितिरुक्षतवा
णं उक्तेःपुनरितिनारुक्षरमात्रश्रवणं अल्पसदृशमनुसर्वसेवाश्रवणानिमि
त्तवातजमेवदोषान्तरसम्बन्धलक्षानुबन्धरूपःएकांगरोगः सर्वांगरोगश्चेतिज्ञ
एरीषुउक्तस्वरूपनिदानादीनांकरणविदेकांगव्यापकत्वमेकांगरोगः तेषामेवक

च॰ सू॰ ३ करणविप्रयोगव्यापकत्वंसर्वोगयोगेगनअप्रदेशत्वञ्चेपिव्याप्त्याकाशवानसूनेए
व वायुनाप्रत्यभीपत्तेनत्वचर्षन्निमेषवदिनिवचमान भ्रमःस्मृतिसंमोहःविषादो
ऽनुत्साहःग्लानिःकार्ष्ण्यं अवकल्पविरंगस्पपारुष्यैःशूलारुणोभिहिताः नह
ल्लादोनोनत्वयेःभिहिताःनेप्राणोभावित्वेनप्रधानभूताःअनुकाल्लवोनविको
एणामपरिसंख्येयत्वेनग्राह्याः ३रानीमनुक्तवानविकाएंयेवायोःसहजस्नि
ग्धस्वरुपंनथाविरूक्षनवायुअम्यकर्म्मणाःस्वरुपंनिर्दुभूमिकारंचयनि सर्वे
ष्विसादि ३रभिन्नित्यपत्वेसादिनावप्यभानोऽनामरुपमिन्नित्स्वरूपं अपरि
नामीनित्यहजसिद्धनाम्नोपाधिरूनामित्यर्थःकर्म्मणाग्नेत्यनन्तरमधिरंभिनि
सम्बधने विरूनवायोःकर्म्मणोरंसल्लक्षणाभिन्नित्स्वरुप अत्रापिअपरिनामी
सम्बधने पित्तकफसम्बन्धनिरपेक्षमित्यर्थःपदुपलम्भपरत्वयवर्षेनि पदुगणोः
स्वरुपंपदुगुःकर्म्मपञ्चमलक्षणंपरत्वयवभिनि वायुपलक्षणास्या वायुःकर्म्मणा

श्नेकारंश्नम्बाऽपलम्भरंस्नात्वावानविकारत्वेननिश्चिनन्नीत्यर्थःअथकिंनहापो
लनकर्म्मणावायुपलक्षणापदुपलक्षणास्यावायुःकर्म्मणाश्नेकारंश्नम्बाऽपलं
भस्नात्वावानविकारत्वेननिश्चिनन्नीत्यर्थःअथकिंनहापोलनकर्म्मणावायुल
क्षणापदुपलम्भवानविकारनिर्ल्लयःकार्य्यरंस्यनलक्षणंपनि नह्यपेनि अमूर्त्तत्व
मसंभूनोवपवर्त्तंअदृष्टपत्वम्बाकथमेनानिवायोःआयुरगणिरत्यवहेनुमाह ए
वेविधस्यादिनिरेष्यादिपुक्तस्यादिस्पर्थःकर्म्मणाश्नसल्लक्षणाभिन्नि असत्यादि
नत्वायोरित्यत्र आह नंनेषणीरवयवमाविरंनरंनि एनेनयद्यपिवायोरनेगुण
नत्वेनानिवकर्म्मणोग्रत्यक्षेणानोपलम्भस्ने नथापिपंचंपरीरवयवमाविरंनि
विरूनोवायुःनत्वनत्वरोरूक्षादिकंअंसादिकंचहरूक्षवायोरपिनजुणकर्म्मणोनित्य
मवपार्ष्यनेनन्नरंवयवगन्नरोरूक्षादीनांविरूनवायुसम्बन्धान्वपव्यनिरेकानुविध्य
नादिनिभावःअंसःकिंचिन्नंस्थाथंचरुनंधंसोदूरगनिः व्याहोविस्नारः व्यासंग

व.सू.टी. रस्पिपाठः हर्षो वायोरथवस्थितत्वेनप्रभावान्निरूपणे वर्त्तोवर्तुलीकरणं च
लः स्पन्दः वातविकारप्रसंगात्तन्निवृत्तिमाह हेवसूत्रणेति नंमधुराम्लवणो
सादिआदित्तएवेतिनत्कालमेवेत्यर्थः केवलंसमग्रं वैकारिकमितिविकार
करं नवेतिपक्वाएवे पित्तविकारेषुओषरतिपाभ्वेष्यिनेनैववन्हिपीडा श्लो
षःकिंचिद्दहनमिवरागः सर्वांगरहनमिव दवथुःधकधकिकेतिलोकेख्या
ताःधूमकाःधूमोद्दहनमिव अम्लकोअम्लोद्गारःविदाहोविदग्धताःला
दःअतरोहस्तत्रबहिःशीतागात्रेतिभावःअंगदाहरति हस्तपादाद्यन्तमा
वपवरदाहःउष्माधिकामिति अम्लरोषकृतोपिकृतोपिक्वचरोडमाधिक्यं
पित्तकृतमेवुःस्वादाहरति अग्निरग्नेवलाभवतित्वगवरदरणामितिसाघुत्वज्ञा
वरदरणं चर्मरदरणामिति वरणामपित्तवारदरणं रक्तपित्तेदोषान्तरसंभूतंरक्त
पित्तंपेतिकमेवक्षेत्रं एवंवरूपमानन्तस्मागंवन्तस्मामाच कक्षारति कक्षदेश

गताभःसरदरणःस्फोटाःक्षुद्रोगोकाःजीवादानमिति जीवनहेतुभान्
स्वरूपणेगिनिर्गमःगंधश्चत्विन्द्रस्यागंधस्यर्थःअत्रापिननंशीतवप
माधिक्यनमित्यनेननेषुनेषुशीतवपवेषुविकृतपित्तसाम्यनोनओस्मादिकंद
स्यापित्तस्योस्मादिकंसुलक्षणमितिनिर्देशन्यमितिस्वयनिएवंवरूपमाणोपि
आलोपंपंकोदःपूतित्वं यथास्वंगंधवर्णरसाभिनवत्वंनमितिनयोक्तविन्द्र
गंधास्यनिर्वर्तनमित्यर्थः अग्निमन्गृहंअग्निगृहं श्लेष्मविकारेह्यग्निरिति
अन्नपानंकाएसनिरुनिःवलासकोवलक्षेत्रः अन्नेतुश्लेष्मिकोयान्तवलास
काक्षोत्लोज्वरोवलासकरत्यावक्षत्ने थमनीप्रतिचंधमनुपलेपःशीतान्ग्रि
नेति शीतरवशीतनोमन्दरत्यर्थः नेनमन्दाग्निनेत्यर्थःमार्त्तमरणता श्लेष्मकर्म
सप्तग्निनिष्क्रियत्वं अत्रामाशयमनुप्रविष्टेनिवचनेनश्लेष्मस्थानेषुउत्तरत्रआ
माशयस्यापिप्राधान्यमावेरयनि रत्नीरोगेज्ञानेपिपेनक्रमेणाविकिंसाकर्तव्या

व॰सू॰टी॰ नंमूरंदर्शनमिति रोगमारविस्मारि परिस्थिनेस्मस्य ओषधनिस्मनेनाभिसम्बन्धः स्मान
पूर्वमिनिकर्मदर्शनजनितज्ञानपूर्वकमौनिस्विकिनिसनं एतेनरोगपरीक्षानन्तर
मिदमौषधमत्रयोगिकंभवनिमनवेस्योषधपरीक्षानन्तरंहृद्वैद्यक्रियमानक
र्मदर्शनंचिकित्सनाचरणमिनिक्रमोदर्शितः अथापाथंसंग्रहेसंग्रहःनिरुक्ता
रोगाःस्मादिसंक्षेपोक्तिः प्रकृतिरिनिहिंधापुनःप्रकृतिरेवाभिस्मादि देशःनिहि
विधंचैषामधिष्ठानमित्मादि विकाराश्चस्तएवविकारस्तुस्मं नत्रविकाराः पुनरि
स्मादिनाविकारःसुखानिस्विस्मादीनास्तुस्मं हपोक्तिस्मादिनारंणाणं असंदे
होनचाम्योन्येस्मादिना अनुबन्धःनिषानादिविकारनिरूपण सचसर्वेस्मपिज्ञानं
विकारेस्विस्मादिना मानानुज्ञारनिदोषान्नरणंसएकदोषजन्माउक्ताःनिम्नी
षिवरसस्तेनकृतापाचरकनत्वप्रदीपिकायामहारोगाध्यायःसमाप्तःसमाप्तश्च
रोगचतुष्कःपूर्वाध्यायेरोगभेषजयोर्जनारूपाअनस्तेरणाथंयोर्जनाचतुष्कंभिधान

योर्जनाधाःशरीरापेक्षत्वेनशरीरभेदप्रतिपादकमौनिन्दितीपमाह ःहस्वस्त्वि
स्मादिःशरीरमधिकृत्येस्मनेनमनोःधिकृस्यपेनिन्दिनाःअधार्मिकारंपस्मानिहानु
पयुक्तान्निरुक्तरोगि पद्यप्यनिदीर्घादिषट्कमभिधानेनसिद्धंस्मापयोगानथापिनिन्दि
तप्रस्तावादिहोक्तमे एषांसन्निन्दितत्वेवैरुप्यमेवहेतुःप्रत्येकंचकारकरणमेषाः
परस्परसंकर्षोनिरुपिनिन्दितत्वंबोधयति नेमानिदीर्घोनिकृस्तोवापुरुषे
पद्यन्निलोमादिभंवतिनरविशेषणानिन्दितेभवतीत्यर्थः नचानिस्थूलकृशगो
स्त्रिकिन्सोपयुक्तंविशेषंवक्तुमाह नत्वेस्मादि भूषणवेति अनिदीर्घादिनुल्यलो
कविज्ञानादधिकाःनिन्दिताश्चनेविशेषाश्चेनिनिन्दितविशेषाःअनिस्थोल्य
हेतुमाह यदिनमिस्मादि अनिसंपूरणमनिभोजनं विजस्तमावादिनिस्थूल्यपि
तूमानजन्मस्थान रत्नानीमनिस्थूलस्यापुषोहासहेनुःस्मादिपदुक्तंनत्वहेतुनुपन्या
सापपादनंनस्मेस्मादि मेदस्विनरनिहेतुगंभविशेषणं नेनपस्मादनिस्थूलस्य

च०सू०टी० शरीरमोदणवदेहव्यापकत्वेननवधरत्निअग्नलदेवमाणोवर्द्धनेनत्वमेरसारदण्डरमि
भूतत्वादित्यर्थः अन्यत्रापुनःमेरसाहनमार्गत्वात् पुष्पस्तवेनधानवरत्नि नस्मादि
त्तिविषमधानुत्वात् मेरोरोषादित्ति दुर्गन्धंभवति स्वभावादित्तिस्वभावा
दणिमेरुआमगंधत्तेनदुर्गन्धं खेदनत्वाज्जेति सनिस्वेददुर्गन्धानुभवसिद्धेत्यर्थः
खेदवायोःपपत्तिमाह श्लेष्मसंसर्गादित्यादि मेरुस्तिनस्नीष्ण्यग्नित्वेवापुरुद्रव्यो व
उपपत्तिरुर्णपत्ति मेरुसेत्यादि आहनमार्गत्वादित्तिमेरोरुहमार्गत्वात् कुंभकार
पवनपंकलेपन्यायेनाननित्तिरुद्रव्योवायुरग्निरीपपत्ति नन्वग्निवेषम्यंजनयति
अनित्तिरुद्रसेवत्वायोरग्निवेषम्यजनकात्वात् सदनित्तिमेरुस्त्रीविकानिवानत्तिका
रणमन्नमान कालव्यतिक्रमादित्तिभोजनकालव्यतिक्रमात् विकारान्तरेण
मिति प्रमेहपिडकाज्वरभगंदरविद्रधिव्रणानामन्नमान अनित्यूलत्वेन
णमाहमेरोर्मांसेत्यादि अपथोपचयोत्माहरनित्यशरीरेपचयानुरूपबलरहितत्वेनरत्यर्थः १२

उपसंहरनित्यनीत्यादि नित्तिहेतुमनित्तिरुद्रः साध्यमनित्तिहेत्वादिस्वरूपमभिधेयं अन्ये तु
साध्यमनित्तिनित्तिमपिवाहुः नचनित्तिकार्यहेतुमाह सेवेत्यादि प्रमित्तिाणानमत्याहा
रःक्रियानियोगोवमन्नद्यनियोगः प्रकृतिरित्तिः यानदुष्टदेहजनकं अनुशयोह
नुवन्धः कृशेमेरोत्यात्माह व्यापन्नमित्यादि अनित्तिरुश्लक्ष्णमाह शुक्लेत्या
दिकर्वशोस्थूलउपचयोहहमस्योल्पकार्ष्णपयोर्मध्येकार्ष्णवरमनानित्तिरुमित्यर्थः
अत्रहेतुमाहहिपक्ष्मानोस्थूलकृशोपरिव्याधिरुपनित्तिरास्थूलमेवानित्तिपी ड्ये
न स्थूलसत्तेरुपक्रमत्वात् घनस्थूलस्यसन्तर्पणमित्तिस्योल्पकारं अपर्णयोवायं
प्रकृत्यर्थंसोदुःसमग्नित्तिर्दुर्बलेनुसन्तर्पणंयोग्यमेवेतिभावः समोपकरणादित्तिस
मसुपकरणंविकित्सादिधानंपयोस्योन यथाविकित्सातेमनुल्पाचपीत्यर्थ किंवा
संमसमशरीरंअकृकसुपकरणमोषधंपयोरित्यर्थः किंनत्समशरीरलक्षणमि
त्याहः सममांसेत्यादि मांसशब्देनेहउपचयोविवक्षितः नेनसमविनमुपचयप्रः

च॰सू॰टी॰ माणंपसत्थासमग्गहणनरहितसमपरीरः नातिदीर्घोनातिह्रस्वस्त्यर्थः अ
परानपिसममांसप्रमाणास्पुंसेगुणान्माह क्षुत्पिपासेसादि समसंहनवपो
नसुरूपगुणोभवतीत्यन्वयः इदानीस्थूलकृशपोभिषनपोजनामाह गु
रुचेत्यादि गुरुचानर्पणमितिपथ्यामधुः एतद्धिगुरुत्वाह्ह्रस्वमग्निपाप
यति अपनर्पणत्वाच्चमेदोहनि यन्नरत्वप्रयोगेषुमधुपोगेहपनेनन्म ध
नोपोगवाहिस्वादिति चकारस्तुपुनर्पणंपनप्रणमिनरपिस्थूलानारेवंके
वलंनत्वसंस्कारादिनागुरुत्वविधेपमितिभावः लघुसंतर्पणमितिरक्तशाल्या
दि अत्रापिचकारोनुरुसन्तर्पणंपन्नवाल्लादिनतरपिकृशानांकर्त्तव्यंकेवल
संस्कारेणगुरुत्वंप्रतिकर्त्तव्यमितिभावः अन्येनुगुरुचेत्यत्रचकारान्नजागर
व्यायामचिन्तादेर्ग्रहणं नथालघुचेतिचकारादचिन्तनमितिद्रष्टव्यंग्रहणमाहुः वि
डंगमित्यादि क्षारेणपचेत्सारः कालहीमोचचादिलोहः नस्परजोमारणपुटा

दिनिसात्तं मारणपुटादिविधानंचनागार्जुनादिनत्रेनुसर्त्तव्यं मधुपुनरत्रावलोह
विनरेहमित्याहः शिलाजतुप्रयोगश्चेति अग्निमथ्नरक्षोग्निमथ्नरकोर्थः शिलाज
तुपुनरत्रप्रक्षेपं प्रक्षनिकाओडीधान्यं पत्रकास्वल्पपत्राः जृम्भुत्तरणधान्यविशेषो
दक्षिणंपथेर्जानकरेनिमसिहुरत्यवसगः चकारस्वर्णकपिस्वर्गरेनि प्रसिद्धः आह
कीतुवरीसाग्निभञ्जेनिमात्रादिविमागंकृत्वा कार्षेचिकित्सामाह स्वप्नरत्यादि
ग्रामः शंनिः प्रकरणंहरणकारणमाह अचिन्तनाच्चेत्यादि यद्यपिचिन्तुविरनिः पू
र्वमुक्तः तथापिप्रकर्षेणहरणकरणमचिन्तनमित्यनरर्थंएनरभिधानंत्वेयं स्वप्न
प्रसंगादिनिनिद्रापः सततसेवनात् इदानींप्रसंगगानत्यस्वप्नोत्पत्तिप्रकार
माह परात्मित्यादि ह्लानश्चेतिमिश्रूपोरनिर्यान्नरसंचाररहितेकर्मणश्चेनवि
षयग्रहणरूपंकर्मोच्यते तेनाविषयग्राहकालीनिद्रापाणीत्यर्थः कमान्निनार
निसत्त्वविषयग्रहणानुकूलव्यापाररहिन्नोः विषयेभ्यरनिरूपादिभ्यः इदानींवि

स·सू·टी·धिसेवितनिद्रापागुणंअविधिसेवितापाश्चदोषमाह निद्रायानुमिसादि अत्रविधि
सेवितनिद्राया: सुखादिफलंअविधिसेवितापाश्चदु:खादिसर्थ:जीवितंनचेति
जीवितंनिद्रायतुंनथात्वनजीवितामाव:सो:पिनिद्रायतुरत्यन्तप:कथमेकस्मा
एवनिद्राया:सुखदु:खादिविरुद्धकार्य्यहेयमिस्यतोविशेषमाह अकालइत्यादि
अकालस्वप्नुसिनकालेदिनादिएतेननिद्रायामिथ्यायोगो:प्युक्त:कालोषाका
लरात्रिभुक्तेनिसम्यग्योप्रयुक्ता सासावुद्धिशुद्धहाने संप्रतिरिने:पियेनिद्रासेव्य
नानाह गीतेत्यादि उजरत्रोजागरिमानंदिवास्वप्नोरात्रिजागरकालाद्वैनकार्य्य:
अपवदिवास्वप्नो:क्षुत्कवन्नामेव पदुक्तंक्षुत्कास्वप्नसेवेनस्वस्थाप्यसुखिन्नोभवेदि
नि श्रीष्मोदिवास्वप्रविधानस्योपपत्तिमाह ग्रीष्मेचेत्यादि कफाचनेनिग्रीष्मे:पिनदि
वास्वप्नो:क्षुत्कवन्नामेव पदुक्तं क्षुत्कास्वप्नसेवेनस्वस्थोप्यसुखिन्नोभवेदिनि ग्री
ष्मोदिवास्वप्रविधानस्योपपत्तिमाह ग्रीष्मेचेत्यादि कफाचनेनिग्रीष्मे:पिनदिवाशरीर ९४

निस्पर्थ:पुणंपथामवतिनथास्वप्नादिनिस्पर्थ:नन्वाहितस्वप्नादिस्यागेनहिनस्वप्न
सेवणमवतीस्पर्थ:रात्रौ रात्रिप्रसंगत्वेननहिरोधजागरणस्यापिगुणमाह एवादि
स्यादि अत्रस्निग्धत्वंचनन्कार्य्यकर्तृत्वादुपर्य्यते स्वप्नप्रसंगेनस्वप्नहर्षणा
सीनप्रचलापिनस्यापिगुणमाह अरुक्षमित्यादि आनमिष्यन्दिअस्निग्धंआसीन
नप्रचलापिनमिति उपविस्य पूर्णोनमिस्पर्थ:पूर्णिनंप्रचलापिनमित्यमर: वि
विहारेस्वप्नस्यप्राधान्यंदर्शयिनुमाहरत्नुस्थनामाह देहबृंहादिस्यादि सुखदुनिस
खहेतु:स्वप्नजनकानहेतूनाह अभ्यंगेत्यादि कालस्तथोक्तिनरनिनिद्रानगुणा
कालेत्यस्मिन्कालेनिद्रास्वप्नेपुरुषेण प्रनष्टाप्यनिमित्तसरति एतच्चवचनमवि
रुजनिनानिद्राप्रतिषेधार्थंअविरुद्धनिमित्तमुद्यते अहिन निद्रानिवाणार्थंनिन्दा
नाशहेतनाह कायस्येत्यादि सत्वोरार्ष्यसत्वगुणभूयिष्ठेना नमोगुणास्वजपोगाद्या
सांदिनोभवति निद्रानाशस्येति दिननिद्रानाशस्यापेतरात्रस्वप्नेनानिप्रसंगेनकि

च भ्रमः शमाणो हेतवो भवन्तीत्यर्थः अपगतनिद्रानाश हेतुनाह कार्यमित्यादि कार्यमिन्द्रि
कार्यशक्तीनन्तिद्राणानि कालः निवार्हेक विकारः मूलादिः प्रकृतिस्वभावः स्वभाव
रेवकेचिदन्तिद्राभवन्ति वापरिनिप्रवृद्धोवायुः विकारग्रहणेनलक्षस्यापिप्रवृद्धवा
योःपुनरुपादानंविशेषणावायोर्निद्रापाहारकप्रतिपादनार्थं निद्राविशेषानाह न
मोभवेत्यादि नमोभवान्नमोगुणाद्रेकेणपाभवन्ति मनःशरीरश्रमसम्भवावेनिमनःश
रीरयोःश्रमेणपाभवन्ति यद्यपिश्रमोवायोःप्रकोपःतथापिश्रमेसतिरंद्रियमनसां
स्वस्वविषयेभ्यउपरमोभवतीतिनिद्राहेतुत्वंश्रमस्यदर्शनेवआम्नायांनि
द्राभूतानीति आगन्तुकीविरुद्धभूताव्याध्यनुवर्तिनीसन्निपातज्वरादिकार्या रात्रिस्व
भावान्प्रभवतीतिरात्रिस्वभावप्रभावा दिवाप्रभवतीति भिद्रानमः प्रभृतिभ्यस्त्रिभ्य
एवस्यान् उक्तास्तुनिद्रास्तुप्रशस्तानिघांवाह रात्रिस्वभावेत्यादि भावानिप्राणिनो
स्थानिपुष्टानीतिभूतधात्री रात्रिनिद्राहिभूतानास्वास्थ्यभवतीति अथस्यमूल

मिनिद्रामोगृहीतेहिधर्मशास्त्रनिषिद्धकालेपिनिद्रानीसधर्महेतुना व्याधिस्वनि
शरीरव्याधिषु यद्यपिनमोभवत्यपिव्याधेरेवतथापीसमानसदोषजन्योनिमनस्पाः
शरीरव्याधिस्वन्तर्भावःस्पर्थः संग्रहेभिन्नेकारणेभिन्निनिद्रेःनिष्ठोक्तेः
निकार्शेचपत्तकारणयोहेतुःसवत्तदिदमनिष्ठोक्तमनिसम्पूरणादित्यादिमान
थासेवारुक्षान्नपानाभ्यासादिमाक्तोक्तः तयोःस्थूलरूपयोर्हेयोः नेवअति
स्थूलस्यनावदिस्यादिमानथाव्यायामभक्षिसेहित्यमित्यादिनोक्तः निद्रेभेष
जमिनिष्ठोक्तकारणयोर्भेषजमित्यर्थः अनिद्राजेस्वस्विस्वनिद्रापनथारत्रिनि
द्रापक्षनभ्येषजंनक्तञ्जअभ्यंगोत्सादनमित्यादिनाथाकायस्यशिरस्यत्रेत्या
दिनोक्तं पश्चात्तेनमनि नमोभवेत्यादिनायथाप्रभावेभूतधात्रीत्यादिनभवः
रात्रिश्रीशिवदासेनकृतापांचरकनस्वप्रदीपिकायामहेतुनिन्दितीयःसमाप्तः
एवंधात्वेसमानेवोपक्षयेविकल्पेनेहेतरेणसुक्तं अतस्तदभिधायकंक्षयनंतरं

च॰ सू॰ री॰ हनीयमाह अथानरस्यादि परिशेषान्निर्देशानार्थमेरपनं लंघनमित्यादि यद्यपि रूक्षणादिष्वपि लंघनं स्नेहणादौ रेकान्नभवति नतु रूक्षं स्नेहणं रूक्षणाकर्मस्वेदनंतत्र भवत्यन्न भूतानांनरपिहेध्यानहिनपंनानिवर्तनेनेनिनथाप्यशेषविशेषज्ञानार्थं नेषामपीहभेरेषोपादानमन्नवंअत्रपरस्परविरोधिहून्रूक्थनप्रसंगानुरोधान् स्नेहादिविषयकःप्रश्नोबोध्यःकृतेत्यादौकृतंसम्पन्नं शीघ्रमित्यादौशीघ्रमेव प्रधानंखरत्वेशस्तेनुनरत्नगते विष्मशेविलपनं चलमितिकिंचिदनिभा निमन्नरनिप्रच्यक गतिमनंएनत्नानिसावशेरिगतश्रुतिविषदाहवेदनादिषु बोधं नतुकेवलवातेगतिमिति नप्रतिस्तम्भकर्मपंचदूकस्यान् लक्षणमुत्कटो दाहरणमाह लघुस्नेत्यादि गुर्वित्यादौषहुलंघनं मन्दमितिविरकारि स्थूल संहतावयवं स्तूडकेपिशकदोस्थिरमितिसरपरीनांश्लक्ष्णामितिखरविपरी नं रुक्षमित्यादौरुक्षेगुणस्यप्राधुपादानाद्रूक्षगुणप्रधानमेवरुक्षणस्नेहं लंघन

नदूरंगुरुलघुगुणप्रधानं अनएवनच लघुगुणस्यप्राड्मुहैण्यः एतेनविरुक्षणाद्रव्य योरूक्षगुरुत्वगतान्कथंभेदनिर्देशमपाहं उष्णमित्यादौस्निग्धरुक्षमितिखि ण्डिआरुक्षवायवसरसियेवपिविकल्पेनदेयोलंघन दशधाविभजते चतुःप्रकारे त्यादि चतुःप्रकारस्यमुद्गूरिस्यमुद्गसंनवर्जयित्वान्यस्यहेहणात्वान् पिपासिति पि पासाप्रतिपादनं नच्छर्दनेवमनीयादिजलंनपीयते जलपानेनापिपासाव्यपका मान्नमारुतस्यपित्तीत्यादिगुणयोगाल्लंघनसंज्ञेयं परन्नमग्निंप्रतिपद्यतेनपरीन वलरसेनेवचनपाचयतिनतस्यचनं नस्वाधग्निगुणाधिष्ठं दशविधलंघन एषमिन्नंमिन्नविषयमाह प्रभूतेत्यादि आदाविनिवचनंअन्नेछत्यादीनांनिरा माणांसंशमनीयत्वख्यापनार्थः एतानिनिर्लंघनसाध्यानवलिनामितिपंच वलवानामेवव्याधीनामादिशेवविधानार्थंकिमुनर्येषामिति एतेनास्पवलागादाः सुनरणमेवव्याधीनामादिशेधारणार्थः लंघनंशस्तमितिदशविधमपीत्यर्थः एतेन

व.सू.टी. त्वारोपितमृतिषुनर्पापिशिरेसर्वेषामेवदग्धविधमपिलेघनंशस्तं शिशिरऋतौशी
तकालेनहेमन्तस्यापिग्रहणं अदिग्धरिपुमिनिविषाक्तशस्त्रेणाविधं पोदेशोप
सृमात्माःनवचपेचरनिनेसाम्पचारिणाःलघवऋतुसंस्कारेणकिंवाकव्यादानाम
ग्नेलघवःश्वेनादयःतन्मांसरसाऽस्पर्थः मध्यारीनांवसेवनमिनिसम्बन्धः एवलि
सर्वपत्वलिःपिण्याकहिंगुलेखलिःकिण्वापिण्याकाशाकं प्रभृतिगृहणादा म
वान्नप्रमेहारीणांग्रहणं लंघनरूक्षान्नअवहलेअसंरक्षिरमिसर्थः क्षुत्पि
पासापरीसहः पीडाकरत्वेनोदग्रःबलुक्षान्नपिपासयोर्युगपदुद्ग्रऋतुस्नि
ग्धपिसाऽसहत्वेधिसुक्त्वान्नऋतुचक्रः किन्तुक्षान्नरसहोदग्रःक्षुद्रूक्षदौर्ब
र्बल्या व्याधिमार्गरसुत्साहत्वंनाशस्नेहिते ऋतुवामटवचनान्त्सगडुदग्र ऋ
सर्थापिप्रमाणाएवेति अन्नपानमनीतिममसि अतिलंघितलक्षणोमनसःसंभ्रमो
श्वान्तिरेव ऊहेकापेऽहेसाभटवचनान्त्सगडुदग्रऋसर्थोःपिन्नमाणासिद्धएवेतिअ

नसन्मनीति नपुनरुक्तारविशेषःनस्अवरोधकफजनकत्वान् प्रक्लेदस्नेहलघने
नकफसंस्रंसनादिति कार्श्येपेरोगाःएतेस्मासहआर
यःनेषांवर्जनं बलेनबधऋसन्नरंपुरुषेणेतिशेषः पथोकेरिति पिन्नस्याग्नि
ग्राप्तेऋतादिमाःभिहिनेःउहेगऋसुहेसागन्नवेगःकिंवाभेषज्यानभिलाषःनदोष
धातमिनिलंघनादिसाधनोहृद्धिरेवेति यतोलंघनाद्यपयोगेनदोषाणामुत
क्लेशमानेकिपने अतोव्याधिरुद्धिरित्यर्थः उपसंहरति ऋतीत्यादि धातनामि
तिदोषाणां उक्तलंघनमुपक्रमानंसंसृष्टदोषापेक्षयापासंसर्गपेक्षयाऽसंसर्गंवहु
त्वेपिनवरमानिक्रमाऽऽहत्व दोषाणामित्यादि दोषाणांयस्मात्संसर्गोवहुवः
तस्मात्तस्यानर्थायउपक्रमाअपिसंकीर्ण्यन्तेमिश्रातापान्निपचाकचिल्लेघनस्वे
दनेत्तचिद्रूहणात्स्वेदनेरूक्षमादि षड्रूणेमानिवर्तन्नन्तरंति संसृष्टाअपिलेघनादि
स्वरूपंजहतिः नलंघनादयःपरस्परंमुक्तामधुसर्पिःसंयोगवत् प्रकृतिगुणान

च॰ स॰ टी॰ पेक्षिकार्थान्तरमारभमाणः अत्रैवदृष्टान्तमाह स्निग्धमित्यादि अपंचदृष्टा
न्तः संसर्गसंव्यापाऽपरित्यागमात्रेण श्रीशिवरासच्चिन्तापंचरकनत्प्रदीपिका॥
पालंघनेरूक्षणीयः समाप्तः पूर्वेषेकुपक्रमाऽऽकाः नसंतर्पणापतर्पणभेदेनद्विविधाः
नरुतंऽपक्रमस्यहिद्विलानद्विधेचोपक्रमोमतः एकः संतर्पणाः प्रोक्तोद्वितीयश्चा
पतर्पणइति अतस्तेषांद्विविधविषयेप्रश्ननिरूपणंयिनुसन्तर्पनीयोऽभिधीयते अ
थातःइत्यादि सन्तर्पणनिसंतर्पणमात्रेनिः स्निग्धेरित्यादिवचनमस्निग्धादीना
शंकवारिनानुग्रिमात्रकारकत्वेनसंतर्पणाश्रद्वाच्यानांनिषेधार्थः शाप्यासंतर्प
णेरनःइत्यनेनैवचेष्टाद्वोस्निग्धत्वेलङ्घनंस्तद्वसंतर्पणाश्रितस्यापिगीतांग
पालनादिचेष्टानिषेधार्थं केनेसंतर्पणानिमित्तजागोगाःत्याहः प्रमेहेत्यादि आमप्र
दोषाविसंविकाश्यः प्रमीलकः संततंप्रधानं सक्षौद्रश्चामणाप्राश्नन्ति क्षौद्रेण
सहहरिनकीभक्षणंपेचोक्तारत्यारम्बधांचे अस्पसंतरसत्रिफलादीनीतिशेषः

यथादोषमितिदोषबलमनिपेक्ष्यउद्वर्तनमभंगपूर्वकं उद्वर्तस्वनभंगपूर्वकः स्नेहो
पसंहितैरिति स्नेहसाधनोपयुक्तैः गोमेरकोमणिविशेषः कोचेः कोचेरनिरव्यातः पक्षी
एसराश्वाअजमोदा अरिष्टानिसन्धानविशेषाः स्नेहोदकंषडंगविधिनाहृतो गुरुका
थः स्नेहप्रयोगवक्ष्यमाणाद्योषाद्युक्तप्रमाणावचूर्णादिमानंत्रेयंसहचर्यान् व्योषमित्या
दि अत्रनेलघुनक्षौद्राणांप्रत्येकंमिलितचूर्णसमत्वंसमुदितचूर्णमपेक्ष्येवंषडूनं
कीडपगुणोभागः सन्तर्पणमिति जनालोडितंसक्तुस्वरूपनयानेनसंतर्पणसंज्ञस्या
प्यपतर्पणान्नेयः श्वेतोश्वित्तं श्वेतसमितिपाठेश्वेतावभासनाः कऊईसनाः क
पस्तिनिश्वासाश्यः किंवाअपः प्रतिहतोवायुः श्लेष्मणाप्रारुनेनव करोतिनिसमु
द्गारमुद्वहनः सऊध्वनश्रनिसंतर्पणस्यहेविध्यमावमाह यत्रश्रान्तश्रत्यादि नश्रान्त
श्रनिसत्यः समर्थश्रनिअपतर्पणाजपाव्याधिनिरकरणसमर्थः जेनसद्यः संतर्पणमे
कंअभ्यासवशात्संतर्पणापरनिस्यर्थः एतयोरेवविषयभेदमाहः सद्यःक्षीणश्रत्या

च॰सू॰टी॰ दि अदुरमानेनेत्यनेनविरलत्वेसत्वरपक्तिपमाणेनतर्पणमुक्तंवपादिदोषंकरोतीतिसू
चयति तर्पणादनिजलल्लोडिताः शक्तवोमथ्यरूपानहिपेषणंतर्पणादनिसन्तर्पणरू
पारसार्थः तेनापतर्पकव्योषादिमृदुप्रयोगादिनानिचासेनानेवसन्तर्पणकारका
मंथमाह एकरेसादिवस्पमाणमंथेस्वपिशर्कराद्यमंथवन्मानंचोभं मंथूर
सादोमंथोत्रचालोडिताशक्तवः सद्यस्तर्पणमाह स्वादुरित्यादि अम्लश्चिरादुि
मार्दियोगात् अत्ररुक्षशुष्कत्वेनस्नाग्धिमंथस्यप्रत्वेत्वशैत्यदेहादुसारित्वेः सद्यःसं
तर्पणत्वं श्रीशिवरामसेनकृतायांचरकतत्वप्रदीपिकायांसन्तर्पणीयःसमाप्तः
पूर्वोक्तानामुपक्रमानांयानारोविकारविषपवनशोणितविकारेविषपानापस्ती
नितरनंनरविधिशोणितीयोः विधिर्धीयतोपद्यपिशोणितविकारा अपिवातादि
जन्याएव तथापिधातुषुवातादिवृद्धिविकारकर्तृत्वेनप्राधान्यसूचनार्थंशोणित
विकारणांपृथगभावेनाभिधानमेवं रूपमर्थपरंसन्नकिंवाविधिनाशोणितमि

तिशब्दमधिकृत्यकृतोः ध्यायोविधिशोणितीयः वर्णागमरसादिमाशब्दलोपविधि
नेसादि सम्पगाहारविधिनामुत्पन्नशोणितशरीरंभवतिअतोः यथाः शुद्धंभवतीतिसं
क्षेपतः शुद्धावशुद्धौचकारणमुक्तं केनविधिनेत्याह देशेत्यादि स्वानप्रशब्दस्य दे
शादिभिः प्रत्येकमन्वयः संपक्काशितस्यातिशीतेः विशुद्धशोणितविकारोतीस
ह नष्टिशुद्धमितिसादि प्राणाः शोणितघ्नयुक्तेनरक्ति शोणितान्वयव्यतिरेकमनुविधत्ते
शोणितस्यप्राणायत्तमंत्वात् यद्दस्मिन् देशेवायत्तनाम्नाहुः प्राणायेषुप्रतिष्ठिताः
शास्त्रोमर्म्मचयकोठोरक्तंसुकोजसोणुरमिति शुद्धिहेतुमभिधायदुष्टिहेतुमाह प्र
दुष्टेत्यादि अन्योन्यानहिपोरक्तिप्रदुष्टपालक्यादिभिः अन्येरित्यपिपाठः निष्पावेः।।
शिम्बीहरितान्याद्रकादीनि अन्यानानहिप्रमतिकम्पभोजनकालेवेति शरदि अ
जीर्णोः अशनमजीर्णो अशनं उपकुशलक्षणात्सुखेनयथा वेशेसुराहीमवतिन्ने
बुरमाश्वलम्बिन्य पक्षिन्त्यकुशोनामपिनरक्तकृतोगरक्ति चर्मचरलसकुष्ठ

च॰ सू॰ री विशेषत्वेऽपि नरक्तविधानेविशेषार्थः अनुक्तशोणितरोगसंग्रहार्थमाह क्षीणेत्यादि आ
द्यग्रहणात्क्षीणामृत्वादीनां ग्रहणं सम्पगुणाक्तानं रक्तवपः क्षीणोऽस्निग्धरूक्षाधे
रिनिवेशादिजपानुमात्रोपयुक्तैः अनुशोणितदुष्टप्रसन्नीक्षनयेसर्थः तेनवपाक्षीणादि
क्रियाशोणितदुष्टिप्रसन्नीकारनिनपाक्षीणिनविकारीपशमीभवत्येवः उक्तशोणित
स्रावप्रमाणमाह वल्लरीपेत्यादि स्रक्षीपेपंचमी तेनचल्लरीपेप्रमाणंक्षीप्येत्यर्थः
आविप्रुड्डिरुधिरस्य वेनि रुधिरस्यवेनिरुधिरविप्रुड्डिपर्यन्नं विप्रुड्डारुधिरस्यवे
त्यपिपाठः आशयमिनिदुष्टशोणितस्थानं यपास्तल्येकुक्षेपुष्टस्तंभहनिसन्निरा।
यधनमिनि घातादिभेदेनतत्स्रक्षणमाह अरुणाममित्यादि स्त्यानमिनिघनीभव
नि विप्रुड्डरक्तलिंगमाह नापनीयेत्यादि नपनीयप्रुड्डस्तुवर्णो रक्तगोपःकीटविशे
षःरक्तस्रावानंतरंयद्विहिनंतदाह नात्युष्णेत्यादि कुनःस्माहनद्देत्यादि अनवस्थि
तास्थिरप्रवलरक्तं प्रवलस्माद्यो हिअत्युष्णमनुपानमत्यर्थंरक्तंप्रचलनाक्त

निनेनात्युष्णंतद्याःनिक्षीणमग्निमाप्रजनंकंतेनचनाक्षीणेनथालघुरीपनीपंच
हिनमित्यर्थः रक्तनीक्षीणिनारक्तेःपिविरुद्धमुरक्तस्रावार्थंलक्षणमाह प्रसन्नेत्या
दि वेगःपुरीषादीनां रक्तवादिधमनीदुष्टिजन्यानव्याधीमत्तत्वपन्नाह परा
नित्यादि संस्रावहानीनिमनोबलहानि अन्येनुरससंस्रावधातुमावहन्तीनिरससंस्राव
हानीदुष्टिजन्यानव्याधीमत्तत्वपन्नाह परानित्यादि संस्रावहानीनिमनोबलहानि अ
न्येनुरससंस्रत्याहुःकिंनुरसाहक्तेनमावहिलोनोबोधसमुद्भवाः मदमूर्छापस
मामासापपथानुसलोमगरक्तिनंत्वान्नरेमनोबलहधमनीदुष्टिरक्ता सास्वास्मिनव्या
ख्यानेनोपपद्यनेरक्तिपूर्वव्याख्येवपुनका पथोन्नरहेतुस्लिंगोपशान्तिषुवस्त्वधिका
मिनि परादित्यवेमोहधमनीदुष्टिरक्ता सास्वास्मिन व्याख्यानेनोपपद्यनेरक्तिपूर्वव्या
ख्येवपुनका पथोन्नरहेतुस्लिंगोपशान्तिषुवस्त्वधिकामिनि परादित्यवेमोहरूपंलिंग
साधारणंतस्यपथोन्नरमाधिक्यमित्यर्थः दुर्बलंचेनसःस्थानमिनि चेनःस्थानस्यो

व·स·टी वल्लसल्लमेव सङ्कानल्परुनाभाषमिनि सङ्कंविच्छिन्नवर्त्मेअनल्पंवहुनंघी घ्रणं
भाषनेसनथा एवपुरुषःभाषमिसपिप्पाख्येण मरुस्वरुपमाह जायन्तस्यादि मरु
प्रसगेनमद्यविषजरोरपिमरणोप्यानुविध्यमाह पञ्चेसादि वानपित्तकफादिनि
प्रत्येकं त्रणादिनिमिलिनाएनेनचानुविधा मूर्छापस्मापिवानादिभेदेन लक्ष
णमाह नीलामिसादि नमःप्रविशन्निमूर्छनोत्पर्थः शीघ्रंच प्रनिबुध्यनस्तिवा
पोःशीघ्रकारित्वान् रक्तपित्तकुलेक्षणा स्तिक्तविसाढ नमोभेरक्तलक्षणमाह
रोषेल्लसादि क्तानवेगेविनिवेगंक्तलाक्षीणावलेषु वेगोहिदोषाणावलक्षणो
गमवनि यदन्नविषमज्वरे वेगेक्तलाक्तनवलास्ति सप्तासक्षिसंप्राप्तिकथन पू
र्वकंलक्षणमाह वामेहेसादि ग्रनिवलास्यनेनमूर्छाद्या रंभकरणवामधिकरण
लंवोधयनि सप्तेस्पनिमोहमूर्छाणापन्ननमिहहरंपुक्तासद्यःफणांक्षिपा
मिनि सप्तमाननीक्ष्याजन सर्वीयधारिकांशलेरिसपिनीरनमिसनेनसम्बधने

समूछेंनानीनिमिलितानि किन्तापरिणतानि गानवेदिनिसिपेन अनुवद्धं सननं प्रल
यहेनुनस्तिमोहहेनुनःसत्वभयशोकादिःअष्टाविंशत्योषधसेनि पानीयकल्पाणा
स्पानिक्तसमहनःनथानिक्तसषट्पल्लसेनिसम्बन्धःनिक्तषट्पल्लमहनिक्तघने
कुष्ठविकिनिसंनेवाच्ये कीभरंडणाद्विकंसर्पि स्तिश्रीशिवदासेननक्तनापंचरक्त
लपटीपिकाणांविधिणोन्नितोयःसमाप्तःसमाप्तस्नपोजनावनुस्कःपरिशेषादनुपानं
वनुस्केकक्तेसंक्षेपनानुपानगुणाभिधायकंपञ्चःपुरुषीयमाह यद्यपिपञ्चःपु
रुषशब्दोःधाणादोमाक्षिनथापिप्रभादोविद्यनएवेनिःनेनपञ्चःपुरुषःस्तिप्रभंप्रा
धान्येनाधिक्तस्क्तनोःधातोपञ्चःपुरुषीयःप्रत्यक्षधर्मोत्तमयःप्रभावान्स्तमाभिनि
वस्तमाणा एहिःमोत्तकःअस्पणशोःआमयानांवडत्यनिविनिश्चयविषयांकथांप्रा
दुश्चकुरित्यन्वयःनमेवपरस्परंप्रश्नरूपांकथांदर्शयनि नरन्तरमित्यादि अन्तरशब्दो
ःसमरवचनःनस्मिन्नवसरेत्यर्थःवामकस्तिवामकन्ममाकाशिरःजःपस्माज्ञानो
पञ्चःननएवपुरुषेजनकत्वकारणंयुक्तानाःज्ञाःनवेतिअन्यतःपुरुषोजायते अन्यत

च॰ स॰ री॰ अनसयोगारस्पर्धः नरेन्द्रेणेतिकाशिराजेनभवन्नरस्यादि नोऽस्माकंकाशिराजे।
अस्मानसपक्षेरस्पर्धः एतेनसपक्षेकाशिराजेत्यामोहवचनंनवाच्यमितिशिक्षप
णि भवन्नप्यहेतुमहेतिकाशिराजसंशयमितिपाठस्तुसगमः परीक्ष्येतिविचार्य
पक्षभावपक्षेपरीक्षोऽङ्गरूपप्रश्नस्यउपपत्त्युपपत्तिभ्यांविचारःनस्याग्रेप्रथम
मितिसपर्थः पुनरात्मनःपुरुषोजायतेतत्तएवरोगारस्पर्धः कारणाहेतुमाह सन्निवे
शेत्यादि सन्निवेशेनिकर्मनूत्याकर्म्मफलानिचशरीरेणोपचिकाएरीनिविकारा
रनिभुङ्क्तेरनिपोजना कर्म्मसहायस्यात्मनः शरीरविकाएरिकर्तृत्वात्कारणत्व
मितिभावः चतिरेकेणापिकारणानाहशेषति नह्यनरस्यादि तेनतथानुएमास्तु
खुःखुणोरस्यारोगएरोगयोः नह्येककारणमनरनिव्याधिभावप्रनीतिशेषः व्यधि
भावप्रतिमनसःकारणत्वंकथंनास्तीत्याह नह्येरस्यादि मानसरोगेषुमनसःका
रणत्वा शरीरेषानादिजन्माव्याधयःपुनःशरीरहेतेनतिरुन्नीतिशरीरस्यैवका

रणत्वंनतुमनसरनिभावःशरीरिसन्नावेपिमनसःकारणत्वंनास्तीत्याह नमनसःस
स्थितिरिति अत्रापिशरीरहेतेरनिषोज्यं शरीरमन्नरेणारजस्तमःसवहेस्यमनसः
स्थितिरेवनास्ति मनसिरजस्तमःसम्बन्धस्यशरीराधीनत्वात् तथारजस्तमःसंबन्धे
सतिशरीरिसन्निःशरीरसत्त्वेचमनसिरजस्तमससम्बन्धरनिपरस्पराश्रयप्रसगात्
शरीरेसतिप्रतिरजस्तमःपरीतस्यमनस्यकारणत्वंनास्तीतिभावः रजसानीत्यादि
भूतानीत्यादिएषिव्याख्यातं एतेनतेषांरजसत्वेनतन्मेलकस्यपुरुषस्यापि रज
सत्वमितिभावः निरुतिहेतवरनिव्याधिपुरुषयोरितिशेषः एतेनरसावान्नरव्यापए
आपःपुरुषाव्याधिनिरुतिहेतवइत्यर्थः हिरणाक्षरस्यारोमनसरनिछेदःअक्षी
न्द्रियेतिहेतुगर्भविशेषणं अक्षीन्द्रियंसूक्ष्मंनिरवयवमितिगावत् यस्मारक्षीन्द्रि
यआत्मामनोऽप्यक्षीन्द्रियंतस्मान्मरजसंअन्येतुरजसेन्द्रियकत्वेनरसाज्ञापमान
पीएतन्मानसीरप्येन्द्रियकत्वंस्यात्कारणगुणानुविधानादितिरसजत्वेवाधमा

व॰सू॰शी॰ दुःखाधीनामपिरसजत्वंनिराकरोति संनिरोगाश्चशरीरिजास्तथेति अहित
शब्दोरूपादिजन्येष्वाधीनरसःकारणमित्यर्थः षड्धातुजइत्यादिनेसर्वप्रा
णिषुषड्धातुसमुदायस्यविद्यमानत्वेननरगवाश्वादिभेपंचभूतात्मानमेतिषड्
धातव एशरिरिनिषड्धातुसमुदायपःकुशिकरतिहिरण्यारूप्यनामान्तरं कस्मा
दित्याहेपेमावापित्वनपेक्षत्वेसर्वप्राणिषुषड्धातुसमुदायस्यविद्यमानत्वेननरग
वाश्वादिभेदेनसादृश्यभावःसर्वव्याधीनामपिषड्धातुजन्यत्वंनास्तीत्याह किंपि
त्यादि पित्तश्लेष्मणोःपक्षेभवन्तीतिपित्तात्यादिशब्देनकुष्ठादीनांग्रहणं सपक्षं
दर्शयतिनावत्रकारणमितिनावबकारणमितिनोमानापिनरो दूषयतिभक्षकाप
रस्यादि पुरुषस्यमानापित्तकारणेःस्वेनजातिनोःस्त्र्यादिनिस्पर्थः हेत्वन्तरमाह मा
तापित्तोरित्यादिनेनबमातापित्तकारणानावादिनोमतेप्राणिनिस्त्रीगोदोमातापि
त्तोरप्युत्पत्तिर्नस्यात् आदिभूतयोर्मातापित्तोरभावादिनिभवभरद्वाजइत्यादि कर्मो
पर्कर्षजन्यंनतुकर्मजन्यः कन्यापुरुषःकर्मणोनित्यत्वेपूर्ववर्तित्वाभावादिति एतदेवाह

कन्यापूर्वेहिकर्मणइति अथप्रकृतमेवारोपुरुषजनकंकर्मभविष्यतीत्याह दृष्टपि
त्यादि भावहेतुरित्यस्योत्पत्तिहेतुःअत्रैवदृष्टान्तमाह एवरेत्यादिनेजोःस्त्रीनामित्यनेन भूज॰
जानिनत्रेजसांक्रमानएवरेतश्चलोकान्तंपथास्वभावसिद्धेनथाव्याधिपुरुषयोरु
त्पत्तिरपिस्वभावसिद्धेत्यर्थः भवेदित्यादेरपित्यंभाहार्य्यं नेनायमर्थः परित्यभावा
देवभावानांविकारशरीरेणदीनांसिद्धिरसिद्धिर्वाभवेन्न नराआरंभानांपाकरूपिरा
नाध्ययनादिकर्मणांफलंप्रयोजनंनभवेन्न स्वर्गादिफलस्यापित्यभावादेवऊ
ष्मभानत्वेनपाकादीनांनिस्प्रयोजनत्वादिति अरेत्यादि जगतःनथास्तएवदुः
खपोऽअहंप्रजायानिश्चतुर्णनमइतिप्रयोजना सर्वब्रह्मणोनाणपणास्यअप
संअंशावतारःअभिनसंकल्पइत्यभिन्नज्ञानः दूषयतिनत्वेत्यादि पुरुषोहिप्रजा
पतेरपसंदृःखेनपूजयान असाधुदोहकाणिनहन् वाराहनरप्रतिसेपकोवारः प्र
तिवारःपक्षसंश्रयादिति परमार्थतोःनिष्प्रिनानपित्तपक्षाग्राहिननपानिस्पि

च० सू० री० नानिवरन: पक्षान्नपूर्वपक्षानुवसानंनगछन्नीनिलपीडकवर्गनाविनि निलपीड
र्थंपंचीपरिस्थिनीमनुष्यस्तिलपीडक: सपथावक्रवन्भ्रमनंगाम्परेण प्राप्नागनो
गमनेऽन्नअवसानंसानासारयनिपुन: पुनरन्नेवभ्रमनान्ननथा पक्षसंम्रपलाह्
दिनीपीत्यर्थं:संचर: परस्परपीडकोमलक: अध्यान्नमिनिनत्वं स्कन्धसमूह:॥
सिद्धान्नमाह येषामिस्यादि येषामिनिपजानीयानां नेवमहाभूनादय: नेनमेह
भूनत्वेनेवचानादिनांग्रहणं सम्पदिनि प्रधानगुणानां नरभिनिसंपोगिपुरुषं
विपरिनिवेगुण्यंसमुदीरणेनयोजयेन् एषांवक्रविवादानांकथनंपूर्वपक्षसिद्ध
नम्रवणेनशिष्यबुद्धयादनार्थं एकएवेनि अवधारणार्थेनेवकारेणाहारस्यप्रा
धान्यंसूचनेनपुनरन्य: प्रनिषिध्यनेस्वप्राधान्यवीरस्यापिकारणान्वादिनि व्याधि
निमिनमिनि व्याप्यभिवृद्धिनिमिनं अभिवृद्धिकारणासेवप्रश्नसिद्धपत्वान् व्या
धिनिमिनस्यचनेषामेवपिपद्यादीनविविधानसमुदीरयेदित्यनेनैवोक्तत्वाच्च अ

नपवारमिस्यभिचारिहिनाहिनहारणोदुर्बोधनमाह हिनंस्यान्नानाभिस्यादिवि
परिनकारिस्वमिनि मात्रादिवेगान् पथ्यस्यापथ्यनंअपथ्यस्यापिपथ्यनंभव
नि नन्नपथ्यारक्तशाल्यादयोऽभिमोवहीनमात्रावमात्रादोषादपथ्याभवन्नि न
थाकालवशाच्चएवरक्तशालयोलघुत्वोद्भवत्वनीनांहेमन्तेनहिनाः काल
शब्देनेहनिसर्गएवकालोगृह्यनेअवस्थिकस्यपुरुषावस्थाशब्देनेसगृहीन
त्वान्किंपसंस्कारःनेनरक्तशालिरसस्यकस्विन्नवारिसंस्कारदोषादहिनभवनि
नथासएवअन्नपभूमिजस्वादपथ्योभवनिन थादेहापेक्षयासएवरक्तशालिर्मो
दिनोलघुनयानहिनीभवनि नदुक्तंगुरुवानपर्णवेष्टंस्थूलानांकर्षणंप्रनीनि
नथासएवदोषणोलघुनयानहिनः दोषशब्देनव्याधेरपिग्रहणंनथापुरुष
स्यवाल्यावस्थापांश्लेष्मप्रधानापोपानिक्यादिपथ्यं नदेववाहुंकेनपथ्यं अव
स्थानरणशब्दमात्रादिभिःमसेकेसमेधने एवमहिनस्यापिमात्रादिपरिग्रहे

च.स.री. णहिनत्वमुन्मेषं अपथ्यानांन्माषाणां अल्पमात्राणांहिनत्वंन थानएवमा
षागुरुत्वाहुलत्वदग्धीनांहेमन्तेपथ्यादस्यादि एवमप्यिमनुध्येरनवध्यवसापः सा
दिसन्नआह नन्वेनदेवमित्यादिएतदिनिहिनाहिनं एवमिनिलक्षणमात्रेणाभू
षिष्टकल्पादिनिनानाप्रकाराः विरुद्धास्निनत्विनिसम्बन्धः ननुपरिनस्नास्निन
नहिंकंचल्लक्षणमुद्दिष्टमित्याशंक्यपादशेर्लक्षनंनानाह येषांहीत्यादि द्रव्यन
दनिकारणनः यथा दस्माप्यमिदमन्नेयमित्यादि सर्वोषधवर्गएतदिनिव एवीर्य
विपाकप्रभावैः यथेत्यादेरेतदिनिहिनाहिनं भूषिष्टकल्पादिनिनानाप्रकाराउ
नमाधममध्यमाः मात्रादीनमात्रानन्वादहरन्नदिनि गुरुलघ्वादिगुणवदपरिग
णयन्नः अत्रहेतुमाह तेषामित्यादि तेषामिनिमात्रादीनां लक्षणादिनि लक्ष्य
नदिनि लक्षणंआहारस्यावरजंगमान्नकल्पादिनिव अवयवदसेकदेशनः
एकदेशनचलोहितशाल्पादयः दत्तीनत्यथेत्यादिनाकरणावाहुल्यादित्यनेना

हारविधिविशेषानलक्षणानोनिरुपयनिः अर्थभेदादिनि अभवक्रियमानार्थाभेदा
न उत्कंउन्नरकालीनफलंभक्ष्यमिनिचर्वं अनुगमादिनिआहाशनुगनत्वान्।।
ओदनेपभक्षकापोषक्ष्यमाणाः परत्वादयः पुनर्म्लान्योपकारकादिनिहोदनने पे
नुसंयोगकरणेआहारविधौभूर्युपयोगिनीनेबहुविधत्वेमापरिसंख्येविकल्प
हेतुत्वेनेवनिविशनेपरिमानन्नुमात्रासाधानुदाहरणीपत्वेनप्रतिज्ञानामात्रा
दिनभावानुदाहरन्नदिनिवचनेन अनस्वरूपविशेषनिगुणादिनि द्रव्यकरणसं
योगवाहुल्यादिनिद्रव्यंशूकधान्यादिसंयोगप्रआहारद्रव्याणामेलकः कर
णसंस्कारः आहारविधिविशेषानलक्षणानोनिरूपअवयवनोनिरुपयिनु
प्रतिजानीनेनस्योक्तिस्यादिविकारोवयवादनिप्रकारैकदेशाः भूषिष्टक
ल्पानामिनि प्रायेणानेकेषामित्यन्वयः प्रकृत्यनिस्वभावेननतुसंस्का रसंयो
स्कारसंयोगादिना शूकधान्यानामिनिनिर्देशोवशी एवंवक्ष्यमाणोऽपि

व॰ सू॰ टी॰ त्तेपं नमापहरणंसान्निकं यथापुष्करः श्रेष्ठनमः कुरुणागिनिचुलुकी शुश्रू
रनिरुग्नोजलदनुः पाकहंसः श्वेतहंसः अहिनानामुपदेश्यामश्नि प्रहृ
ष्टनमानिनिशेषः वर्षासुनादेवर्षानादेशउषरदेशभावमूषरकाणाकणेन र
सवकारणाएहोः स्पवचनः चिल्लिविमोरेहिनकाणेमक्षिः नन्दिनिनिप्रसि
द्धः काकमहुः पानीपकाकः चाषडोः प्रसिद्धः लकुचंउन्नुआफल हिनाहि
नवयवमिस्सादि अत्रव्याख्यायेनिशेषःओषधानावेनिचकारेणाहारवि
कारणाप्रयत्नुकर्षणार्थं नेनाहारविकारिणांहिनाहिनेकदेशव्याख्याय
अनऊर्द्धभूपः पुनरहरविकारणाकर्म्मनथाओषधानाचकर्म्मनथासा
नुवन्धानिद्रव्याणिअनुव्याख्यास्यानरस्पन्दयः आहारविकारणाकर्म्मन
थाअन्नरसविकारणामिस्सादि ओषधानाकर्म्मनथानेहृत्सुखविरेचनाना
मिस्सादिप्राधान्यनरसनेनसर्वेषामाहारविकारणाओषधानाचकर्म्माभिधानवं

किन्नुप्रधानाभिमिनिर्दिष्टानि सानुवन्धानीनिसप्रयोजनानि यथाजीर्णमुहा
र्षाणाभिस्सादि अजीर्णोज्वरादिकथनंहिविकिन्नोपयोगिव्यक्तमेव द्रव्यो
णीनिमहद्भूतानियथाजलंलंघनानांवायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतुनामिस्सादि
सानुवन्धानिद्रव्याणीसुपलक्षणानेनाद्रव्यमपिसानुवन्धमुक्तेयथाएरण्ड
सहिनलर्कः सापनाभिनि हरिकारणाभिनि हरिद्रीवनाकसानाभिनिरु
द्धानां माधुश्लेष्मपिनप्रशमनानाभिनि एनञ्चद्रव्यद्रव्येषुदारुलभापुनरोषध
द्रव्येषिनिर्देशंएनेनभूयः पित्तश्लेष्मप्रशमनश्रेष्ठत्वेनविशेषेणएवंरूपम
माणेष्वपेक्षजातीयेषुव्याख्येयं यथाअवीक्षीरंपित्तश्लेष्मोपचकरणाभिनिवे
शासुःमाषाःपुनर्भोज्येषुएरण्डकुलत्थःपुनर्भक्ष्येस्सादि उद्दालकोवल्लकोद्र
वःगुरुश्लेष्मोर्ध्वःकङ्गुःश्लेष्मलः कपोतकः गर्धभिपंगुः भिपंगुरेवविरेचिगंधाएरण्ड
पर्णीकक्कादःश्लेष्मलःसमश्चनेसुश्रमणद्वःसहार्थःलामज्जकंसगन्ध

च॰ सू॰ री॰ वीरणामूलं उशीरमित्यभिनिगद्यं उद्वेपकल्पः उदकमाश्वासकरणमभ्यभिनिवर्त्तकाद्येषत् एषपुदकमाश्वासकरणंनथाञ्जलंभानानामित्यभिनिवर्त्तने नकर्मह्येषेपिजलस्यानन्यसाधारणान्नांदर्शयति मिलित्वागुणोपाहेहिउभयकर्त्तृत्वेसप्राधान्यंस्यात् एवमन्यत्राप्यनेककर्म्मकर्तृत्वेमस्यप्राधान्यमुक्तंपिप्पलीमूलादीनन्नपाश्नाम्येककर्म्मकर्तृत्वेवप्राधान्यंहेपनमनुएवकर्म्मणि एवभोजनमेककालभोजनं शेषहाणेगमिति शेषकारणानां पथएवहननंवधस्यानं॥ निहन्नप्राणिदर्शनेनहिविघ्नपानादेरभावभवति प्रमिन्नासनस्तीकभाजनं विषमाशनमीमाकालभोजनं निर्द्दिनव्याधिःकुष्ठादिः अलक्ष्मी सूत्रानामिनि अलक्ष्मीकारणानां मिथ्यायोगी नुविन्नोयोगी योगान्नियोगमिथ्यायोगरस्पर्थः संकल्पः स्त्रीसंगसंकल्पः अर्जुषंगः पुनःपुनर्भवनं नन्नाणामिनिकर्म्मणांसीमओषधिविशेषः पंचदशैपर्वोवाल्लक्षानीनामिस्पसारलक्षणानाविज्ञानंनत्वज्ञानं

नत्वज्ञानंओषधादिज्ञानंवासाधनामिनिज्ञानसाधनानां कालाननिकमेणाकार्य्य कारणंसंप्रतिपन्निः अध्यवसायोनुयोगः अध्यवसायरन्निपाठे अध्यवसायकर्त्तव्यनामावेणाज्ञानं अमृतानामिनिजीवितप्रदानहेतूनां सर्वसंग्रहकारणंसंप्रतिपन्नि अध्यवसायोनुयोगः अध्यवसायरन्निपाठेअध्यवसायकर्त्तव्यानामावेणाज्ञानंअमृतानामिनिजीवितप्रदानहेतूनां सर्वसंन्यासरन्निसर्वविषयत्यागः सर्वासनिकामुखस्पमोक्षस्पहेतुःअचरन्निकरणामिस्यारभ्यपठनंतस्पसंख्याकथनपूर्वकंविकारप्रशमकनामाह अग्न्यानामित्यादि अग्न्यानामिनिबलवत्कर्म्मणा अलमिनिसमर्थं अन्नेज्वरादीनामनिपीडाकरत्वादिज्ञात्वाभिषगातुरस्यप्रशमेःवहिनोभवनिज्वरादिज्ञानमपिदिकारणंविघातापसमर्थभवनि आग्न्याधिकरिपठनंतस्मृतृहानिसमानेत्यादि समानकारिणास्तुल्यकर्म्मणोयेःधाःप्राणादयःतेषामभेपः श्रेष्ठोरक्तप्राणत्यादिःतस्यलक्षणमुपदर्शनंकृत

स्व-सू-री मिनिशेषः पथारक्तपलाशः शूकधान्यानामपेक्षयानमत्वेनश्रेष्ठानथापवकाअपथ्य
अनन्तत्वेश्रेष्ठाइत्यादि नथाकार्यकर्तृत्वेहिनरुपकार्यकर्तृत्वेसतिनिमापस्त्वमुक्तं
पृथ्वमुराहरनं पथ्यान्नशूनिकाकणगामत्यादि नथाकार्यकर्तृत्वे अहितरुपकार्यक
र्तृत्वेसत्यवरत्वंअधमत्वंचपथापुक्तवेगनिग्रहःषाण्मकरणगमित्यादि वातपित्तोत्सा
दिप्रशमनरूपेकार्येवातपित्तकफेप्योपधुहितनरप्युराहरनं पथावल्लिचनहरणा
दिमित्यादि पद्माधिहरमुनमादिमिनि एवंरिरंकुरुहरणगमित्यादि स्त्रीनोरुपेन्ते
नमार्गसाधर्म्यान् शरीरमेवपथाःनस्मादनपेक्षनशरीरस्यानपकारकपन्नन्नपथमि
त्यन्वयः एवमपिमानसरोषमिवन्नेकपथ्यंनानादेशथामनोःनुकूलस्यवाभीष्टला
भादेःपथ्यसंग्रहोनस्यादित्यनउक्तंमत्वापिमनसप्रियइनि एतेनमनःप्रीणनुप
यानिपथ्यमेनन्न विपरीनमथ्यमिनिहि नत्वेनहुत्वलक्षणमनुगनन्नथाज्व
रादिहरनिभेषजस्यमनसोःप्रियनेनासंग्रहःस्यादिनि अन्वयेविलक्षणहूपमे

वनहिनिवरन्निअनमपिस्वरणात्कत्वाचक्ष्यने आर्षेवेरवोधिनोमार्गःपंथाःनस्मा
दनपेनंआपुर्वेरविरुद्धंपनआहारवाणहिनदेवपथमिनि नेनकाश्मिहीषःनदेवल्ल
क्षणमुक्तासमासेनलक्षममण्याह पद्मोकंमनसःप्रियमिस्पनुकूलन्न हीषमिस्पनुकू
लनिवन्नेकमिनिपाचन् चकाएमनेसरस्पनन्नरस्यः नेमपूरीरदोषनिवन्नेकंप
राहारादिनरपिपथ्योदाहरणनापास्तनथमिस्पर्थः नदेवनराहारवाणगमथमे
वेरंसवेराख्येवरूपंकिंविद्यनेनगस्ति अनन्तत्वलक्षणे कुनोनास्तीसाह मात्रेसा
दिगुणान्नरमिनिमात्रादिगुणान्नरं प्राप्यनेनेभाषाहितोस्तथाप्रियपथ्याहारावाणस्त
थारूपनेहितोक्ताअपिहितमहिनान्न अहितोक्ताअपिहिनाप्यहरूपन्नरस्यर्थः
एवंप्रियमपिमेधुरादिअभिषंनिकाद्यप्रियमपिषंहरूपन्नरस्यर्थःनदुराहरणंपथा प
थ्यन्नावहुनंसरनिमान्नमपथ्यंकालेववसन्नेःपथ्यंनथासंस्कारेणाचविरुद्धंद्रव्या
संस्कृनमपथ्यमूषोचानुपापामपथ्यंएवंदेहरनिष्यूलेएवंदोषैःपथ्यंनरःपथ्यमपि

च॰ स॰ री॰ विषमान्नादिनाह्निं पथ्याऽरेविषस्यनिनिलंरद्यादिनिनस्मादित्यादि पस्मादेवमे
कान्तेपथ्यत्वमपथ्यत्वानिश्चितंनस्मात्प्रमेनयःपथ्यस्वभावोरक्तशाल्यादिस्तथा
ऽपथ्यास्वभावश्चपक्वकादिःसनिर्दिष्टस्तथापमाश्रित्यभावानांपथ्यत्वंचभवतिसमा
चाकालादिरुभ्रयश्चनिर्दिष्टस्यर्थः उभयमितिस्वभावमात्रादिकंच रद्यानीमग्रा
धिकारादासरमथ्येयोग्यास्तानाह अथेत्यादि केवलरसिसंपूर्णा अवधान्यास्तवा
दीनामवान्तरभेदोक्तीनिसूत्रणार्थंधान्यादिपोनीनांएकत्वेपठ्यः एंकएणरसस्तु
अवान्तरभेदोवाक्तीनिएकएणाः अपृथकपाठऽनएवएकएणस्वस्त्वेकएणेति
वक्ष्यति करणशब्दसंस्कारवचनः तोयीरंनिलकषपक्वकं मेरेयंस्वयंकृतास्वएः मेरकोम
नकिएवकृतास्वएजगलोच्यानाहएणशूकशमकेनकी मृगुलंडिकासिभंकिनक कुवला
दयस्तथोवदरभेदाः कदरश्चेनसदिरःअम्बकर्णोःशालमेरःअरिमेदःअरिमेदोवि
दएवदिरःशुक्तिकेरडी पद्माख्यःसप्तनभेदाः रक्तुग्रहणीनेवपुत्रकोःविपरिसंख्योप

पत्तं मधुनःप्रकृतिभूतमधुरादिषड्रसानांषड्वानिक्रमःपथारोषाणांपरस्परसंसर्गभू
पत्तेपिचित्वानतिक्रमंदर्शयंःपनश्चसंसृष्टानारसानांमधुरादिषड्रसप्रकृतिकत्वा
नुरसान्नरत्नअनएवसंसृष्टरसानांकर्मएथकनोपदिष्टंकिन्नुवपमपिनीपपदे
क्षामएथक्कर्मर्शंस्त्रान्नेरःपिनोक्तमित्याह तस्मान्नसंसृष्टानामित्यादि कर्म्मेला
घवगौरवादिकं नकेवलमन्यशास्त्रकारैरसंसृष्टानारसानामित्याह नचेवेत्यादि
रनांपरस्परसंसर्गेपिप्रकृतिभूतषड्रसेभ्योःनधिकगुणकर्मत्वं लक्षणेनएथक्कर्म
लक्षणएथक्त्वं उपदेक्ष्यामइति मधुरोरसरस्यादिनाग्रंथेनेत्यर्थः उपदेक्ष्यामइ
त्यनन्तरंननुसंसृष्टानामभिनिवेशःनचरसानाद्रव्याश्रयत्वंप्रथमद्रव्याभिधानंप्रति
जानीतेअग्नेस्तित्यादि अभिप्रायेणेति प्रतिपादनीयनपासंसृष्टानगृह्णकिंचिदित्याशु
वेरभिहान्नोननुशास्त्रान्नरस्येत्यर्थः नेयायिकादिभिःपक्षेभौतिकत्वानभ्युपगमा
न द्रव्यान्तरत्वेनपूर्वोक्तानविंशतिगुणानाह अत्रचपरत्वादीनामनभिधानंनेषा

च॰ सू॰ टी॰ चिकित्सापामप्राधान्यख्यापनार्थः अग्नेरल्पमार्गेनंडुलीपे एतच्चप्राधान्यादुक्तंतिन
रूक्षणादपिबोध्यं पार्थिवादिस्वरूपमाह तत्रेत्यादि बहुशब्दोगंधेनैवसम्बध्यते पृथ्वी
गंधगुणाबहुलाःपृथिव्यामेवसम्भवन्ति अम्बवेतुगंधगुणासम्बन्धःपृथिवीसम्बन्धादेवेति
अतएवद्रव्यान्तरलक्षणोपिवैशेषिकगुणोऽनुएवपरमाणे पार्थिवानीति पृथिवी
भूतबहुलानीत्यर्थः एवमाप्यानीत्यादिबोध्यं संघातः कार्ढिन्यं स्थैर्यमविस्रल
त्वं बंधःपरस्परसंघटनं सूक्ष्मान्तस्माअणीःअनुसरि विकाशोगतिः शैथिल्यंबहु
छिद्रता अनेनेति प्रतिनियतगुणद्रव्योपदेशेन तेनपार्थिवादिद्रव्यगुणा
नकुणोदेहेसंपाद्यतेभेषजंभवतीत्यर्थः तिक्तपार्थिवादिद्रव्यंतत्सर्वेषांसर्वेस्मिन्वा
धौभेषजमित्याह तानाभिस्यादि युक्तिभिस्युपायं अर्थमिति प्रयोजनं अभिप्रेत्य
अधिकृत्य तेनकेनचिद्रूपायेनकंचित्प्रयोजनंकिंचिद्द्रव्यमौषधंस्यानुसर्वेत्यर्थः ए
तेनवैशेषिकानांनयादिविषमबुद्धिकारीनांसर्वदाबधःपथ्यस्वभावानांगमपिसंयोगमस्या

रदेशकालाद्यपेक्षाणामेवभेषजत्वमपिकथंभवतीतिसुदुष्करंनानौषधंद्रव्यमिति उक्तपा
र्थिवादिद्रव्याणांकेवलगुरुत्वादिगुणयोगादेवभेषजत्वेकिंतत्सर्वथापीत्याह तत्र
केवलमित्यादि द्रव्यप्रभावाद्यथास्वादिरेवकत्वंमणीनांविषादिहरत्वमिति गुण
प्रभावाद्यथाज्वरेनिक्तकोरसःस्नेहेमेरित्यादि द्रव्यगुणप्रभावाद्यथा मणालेर्जा
तरूपस्यतस्यैवपयःघृतमित्यादि अत्रमंडलगुणमुक्त्वेषजातरूपस्यकार्मुक
त्वं कथंपुनःकुर्वन्तीत्याह तस्मिन्नित्यादि कुर्वन्तीतिक्रियापेक्षयाकारकाप्रयोगः नानां
युक्तिमाह्यचेतनांपोऽनंप्राणायतनंकुर्वन्तिनतत्कर्मेत्यत्रयत्साधनयन्तिनतत्फलमि
त्यत्रकर्मफलयोरयंभेदः शिरोविरेचनद्रव्याणांशिरोरुग्नोपशमादिप्रतीतावीर्ये द्रव्य
संस्काराछेद्यंतथाक्षीनवीर्यस्यापिघृतस्यतन्त्रद्रव्यसंयोगाद्बलाजाःतथामांसरस
सिद्धक्षीरकृशरालेर्बृंहणमित्यादिदेशवशंयथा अनूपोद्भवानिगुरूनि जांगलोद्भवानि
लघूनि शरीरदेशवशंयथाशुष्कमांसाद्गुणतरस्वल्पकोऽशिरमित्यादि बालमांस

च.स.री.मृद्वित्यादि सप्तमं रसं दर्शयति सरणादित्यादि क्षरसरणादिसंयोगमनङ्गीकुर्वाणो न्या
ख्यद्द्रव्यं रसः नास्पर्शित्वात्पल्वादिनिभाव इत्यत्रहेतुमाह नरत्वेकेत्यादि नन्वक्षा
रद्द्रवंअनेकरसेभ्योमुष्ककादामार्गादिभ्यउत्पन्नत्वादनेकरस कारणगुणानुविधा
यित्वात्कार्यस्यनिभावः अनेकरसत्वमेवाह कटुलवणाभ्यधिकमिति हेत्वन्तरमाह
अनेकेन्द्रियार्थसमन्वितमिति क्षारेहिस्पर्शेनगन्धेनचान्वितं नेनद्रवंनरसः नस्पर्श
परिहीनत्वादित्यर्थः हेत्वन्तरमाह करणाभिनिवृत्तमिति करणेनमस्मस्नावादिना
निर्वृत्तं रसः पुनरनेकप्रकारेणक्रियमनरसनिभावः अष्टमंरसंनिरूपयति अव्यक्ती
भावइत्यादि अभूतनभ्रावेविद्यप्रत्ययोगेचवोध्यते मधुरादीनांतरसानांव्याकरत्याह
प्रकृत्यादित्यादि प्रकृतेरसकारणोजले नथानुरसेमधुरंरसमुद्भवतेरसे पथाचै
णपवेकषायोनुरक्तसोऽम्लाऽनुरससमन्वितइति सचानुरसपुक्तेपथाविधेवचने
हि उक्तमभिद्रव्यरसमिति किंवाऽनुरससमन्वितइतिपाठः अनुरक्तोऽम्लवचन नेभा

नुरसेमधुरकेनमरिचेवैशर्कराएलेगुडेकटुलवणाम्लत्वादिनि अपरिसंख्योपपत्तेदूषय
ति अपरिसंख्योपपत्तिमित्यादि आदिशब्देनगुणकर्मसंवादानांग्रहणं आकर्षगुणकर्म
संवादानांयेविशेषाभेदास्तेषामपरिसंख्योपपत्वान्नतेषांरसानामपरिसंख्योपपत्तंदृष्ट्वानेन
नपुनंअत्रहेतुमाह एकैकोपीत्यादि एषामाम्रगुणकर्मसंम्वादानांविशेषानार
केकोपिमधुरादिरम्लपत्तेनवत्तस्मादाम्रादिभेदादम्लमाश्रित्यगुणदोषनि एतेभा
म्रयादएवपरभिन्ना मधुरादिलेकरसेत्यर्थः नथाहिद्राक्षाखर्जूरक्षीरादयो
मधुरस्याम्रपभिन्नाः नथापिनत्रमधुरत्वंजात्याकांतएकरसोभवति बलाकाक्षी
रेसुशुक्लवर्णसत्रसेगुणानांगुरुपिच्छिलादीनामन्यत्वेपिनथाकर्मणास्वादा
दिवद्वैनल्यवर्णकरणादीनांभिन्नत्वेपिनथामधुरस्यास्वादनस्वादभेदेपिनमधुरसा
म्यत्वंमधुरत्वजात्यनतिक्रमादिनिभावः मनङ्करीस्यामाधुरसस्यैवत्वंरसानां प
रस्परसंसर्गानुभवविध्वनीत्यनआह परस्परसंसर्गेत्यादि संसर्गनिभविन्नः गु

च.स.शी.णाप्रकृतीनामिनि परस्परसंसर्गहेतुत्वानां मधुरादिगुणा एवप्रकृतयः तासांमधुरादिष
ड्गुणास्वरूपानामिसर्थः नथाचपरस्परसंसर्गेमूर्छितत्वादेषांरसानामभिनिर्वृत्तेः प्रकृति
भूतानांमधुरादिगुणाएवप्रकृतयः तासांमधुरादिषड्गुणास्वरूपानामिसर्थः नथा
चपरस्परसंसर्गेमूर्छितत्वादेषांरसानामभिनिर्वृत्तेः प्रकृतिभूतानांमधुरादि
गुणानामसंख्येयत्वंनचैनिपोजना नेनरसानारसान्तरसंसर्गेरसावान्तरभेदसंसर्गो
वानानसंसर्गाणामेवालक्ष्येनग्रहणंनस्वप्राधान्यख्यापनार्थेनिस्तुकः शावरलो
ध्रः लोध्रकपरिकालोध्रः कमुकंपूगफलं अपुनत्वादिनिसंधानरूपत्वान् द्रव्य
संयोगविभागविस्तरस्तिनि द्रव्याणामाणपोत्वाप्रपंचस्तथासंस्कारश्चषड्
विधविकल्परनिपोजना संयोगसंस्कारकरणप्रयोजनमाह यथास्वमित्यादि
नथास्वमिनिपद्यत्रयुज्यने देशोधान्यणपादिः कालपस्तमासादिः मात्रास
थानद्रव्यपरिमाणं अदिशब्दोद्रव्यस्वभावेनिवर्त्तनेपोग्रहणं नत्कार्यमिनि॥

नन्नहोवंव्याधिपशमनहपंकार्यं मनः शरीरस्याभास्रगुणकथनं शरीरोगप्रकृतो
मत्तानोनि शरीरोगगकारणोपेमुनीमामनभेरात्मान् रनिश्रीशिवदाससेनकृमापांच
रकनत्वप्रदीपिकाणापज्ञः पुरुषीयः समाप्तः रदानीपूर्वाध्यापोक्तस्याहारस्यरसवीर्य
विपाकज्ञानार्थरसवीर्यविपाकाभिधायकं आत्रेयभद्रकाप्यमाह अथेत्यादी रसा
हारविनिश्चयरनि रसविनिश्चयपूर्वकआहारविनिश्चयोरसाहारविनिश्चयः नच
पाकोनास्तिविनावीर्यहीर्णनास्तिविनारसादिनिर्वीर्यविपाकयोरसाधीनत्वान्
प्रथमंरसविनिश्चयमुक्त्वरोगमारभते एकरसेत्यादि रसिद्रव्यार्थानामभिनिवृत्तेर
णेषणी अम्लनमभिसेकनमे जिह्वाविषयिकमिनिजिह्वाग्राह्यआनीयएनेनान्नि
परस्मात्पियग्रहणं भावमिनिरसाभावभावच्छेदगः सपुनरुत्कादकदनम्परनि गु
णगुनीरभेदात् छेदनीयरनिकरणनीयः उपशमनीयरनिर्हरणः साधारणरनि
आग्नेयसोम्यांशसम्बन्धाल्लवनरहणोपोः कर्नाः पथानेलनदुक्तोभाभ्रेः कृष्णा

च॰ सू॰ वामरानंश्चूलानांकर्कणपर्वेति स्वादुरित्यभीक्ष्णोरसः आम्रपोद्रव्यं संस्वादोरसानाम
वान्तरभेदः एकएवरसस्तादित्यदुकंननिएकमेति तेषामित्यादिना वर्णांरसानां
मिलनेनरसस्यैकत्वावधारणंप्रसुक्तंरसभेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादितिभावः तथोर्ध्व
निरुधारकारणं एतेनस्पुनरुद्धकादनन्यरसिप्रत्याख्यानं कार्यकारणयोर्भेद
स्यत्वरपन्हवत्वादितिभावः छेदनीयशमनैकर्मणीतिततोमिथ्याभावाच्चसाधार
णत्वमितिनैतद्धितीयन्नीपयतीतिएकतो भक्तिरितिरित्यर्थः तेनयोयमिक्ष
रिसतत्स्वादुः रत्नरः पुनरस्वादुरितिपुरस्तायेसोधर्मोनरसभेदकावित्यर्थः पंचस
हाभूतेत्यादौतु शब्दोवधारणे तेनाम्लपाएवनरसाइत्यर्थः वाग्भिरिदमननिएकतेति
प्रकृतीत्यादि गुरुनघवादेर्गुणहिप्रकृत्यादिरसागुणानसुरेसाइत्यर्थः नत्वत्रप्रकृति
रसापथा स्वर्गा कषायमधुरासन्नः प्रकृत्यालघवः एतद्विलाघवस्वाभाविकमेवनतु
रसवशं नथासन्निकषायमधुरत्वान्नुरुत्वस्यान् वस्यनिच स्वादुगुरुत्वादेकपापाल्ल

वणोवरइतिविकृतिविशेषेषा द्रीहिनाजानांलघुत्वानथाशकुलिमुंपिंडिकानां
गुरुत्वविचारणविचारेद्रव्यान्तरसंयोगइत्यर्थः न हृदंयथा उक्तवीर्यस्यापिनेल।
विरेचनरूपंकार्ण्यकर्म फलंपुनस्तेषांशिरोगोरसाधुपशमरूपमुद्देशेपणन् द्रव्यभेद
मभिधायरसभेदानाह भेदश्चेषामित्यादि प्रभावशब्दोद्रव्यादिभिःप्रत्येकंसम्बध
ने नत्वद्रव्यप्रभावाद्यथा एथिवीजलेबाहुल्यान्मधुरत्वादिदिशप्रभावाद्यथा
हिमवत्तिद्राक्षारादिभादीनिमधुरादीनिभवन्ति अम्लपित्तानि कालप्रभावाद्य
थो वास्लाघ्मकषायमित्यादिनथाहेमन्तेओषधीमधुरइत्यादि एतच्चोपलक्ष
णं तेनाग्निसयोगादयोःपित्तमेदहेतवोक्तेपःस्वादुरित्यादि स्वादोरम्लादिर्यो
गात्पच तद्यथामधुराम्लः१मधुरलवणः२मधुरतिक्तकमः३मधुरकटु ४ मधुर
कषाय ५ शेषेआदित्तेनोपयुक्तास्त्रयेः अम्लाद्यः पृथग्योग्यानि तेनापरेद
शतथाहि अम्लस्यप्रत्येकंलवणादित्रिकयोगाच्चत्वारः अम्ललवणः११ अम्ल

च० स्पर्शनिक्तः २ अम्लकटु ३ अम्लकषाय ४ तथा लवणस्पर्शद्वादिभिर्योगात्त्रयः लवणाकटु १
लवणनिक्तः २ लवणाकषाय ३ कटुकस्पर्शनिक्तकषायैर्योगात् मेदो कटुनिक्त १ कटु
कषाय २ निक्तस्पर्शकषायैर्योगादेकः निक्तकषायः १ एवंद्विरसानि द्रव्याणि पंचदशभव
न्ति १५ इदानीं त्रिरसद्रव्याणां विंशतिभेदानाह एवमम्लेस्पर्शादि मधुरस्पर्शम्लादि
रसचतुष्टयेनैकैकस्मिन्नेकैकशोपुक्तस्पर्शैर्लवणादिभिर्योगाभवेन्न त्रयमधुरस्पर्शाम्लपु
क्तस्पर्शैर्लवणादिभिर्योगात्चत्वारोभेदाः मधुराम्ललवणाः १ मधुराम्लनिक्तः मधुरा
म्लकटुः ३ मधुराम्लकषाय ४ तथामधुरस्पर्शलवणयुक्तस्पर्शैवैः कटुनिक्तकषायैर्योगा
त्त्रयः मधुरलवणकटु १ मधुरलवणनिक्त २ मधुराम्लकटु ३ तथामधुरस्पर्शकटुयुक्त
स्पर्शनिक्तकषायैर्योगात् द्वौमधुरकटुनिक्तः १ मधुरकटुकषाय २ एवंमधुरस्पर्शनिक्तयु
क्तस्पर्शकषायैर्योगादेकः मधुरस्पर्शनिक्तकषाय १ एवमम्लस्पर्शलवणयुक्तस्पर्शप्रत्येककटु
निक्तकषायैर्योगात्त्रयः अम्ललवणकटु १ अम्ललवणनिक्त २ अम्ललवणक

षाय ३ तथाचानम्लेवाम्लस्पर्शकटुयुक्तस्पर्शप्रत्येककटुनिक्तकषायैर्योगात्त्रयः अम्ललवण
कटु १ अम्ललवणनिक्त २ अम्ललवणकषाय ३ तथानम्लेवाम्लस्पर्शकटुयुक्तस्पर्शनि
क्तकषायैर्योगात्द्वौ अम्लकटुनिक्तः १ अम्लकटुकषाय २ तथैवाम्लस्पर्शनिक्तकषायैर्योगा
देक अम्लनिक्तकषायः १ एवंलवणस्पर्शकटुयुक्तस्पर्शनिक्तैर्योगात्द्वौलवणकटुक
निक्त १ लवणकटुकषाय २ तथालवणस्पर्शनिक्तयुक्तस्पर्शकषायैर्योगादेकः लवण
निक्तकषाय १ कटोस्तुनिक्तयुक्तस्पर्शकषायैर्योगादेककटुनिक्तकषाय १ एवंनिमिलि
तानित्रिरसानिविंशतिर्भवन्ति २० चतुष्कसंयोगेनपंचदशभेदानाह चतुष्पन्नरसा
दि सहितानिनिमिलितोत्वाद्म्लोलवणाद्योम्लनुर्भिः एवंगेकैकशोयोगगतौरे
षैः कटुनिक्तकषायैः एवंयोगेचतुष्करससंख्यायायोगाश्चत्वारःतेनषड्भेदाः मधु
राम्ललवणकटुः १ मधुराम्ललवणनिक्त २ मधुराम्ललवणकषाय ३ मधुराम्लक
टुनिक्तः मधुराम्लकटुकषाय ५ मधुराम्लनिक्तकषाय ६ अम्लपरित्यागेना परानचतु

त्र स्त्रद्वी शेभेदानाह सहिनाविसादिभिर्मिलितोस्वादुलवणोकट्वादिभिः कटुनिककटुकषायैः
एथग्पुनैः शेषैरिति यथाक्रमंनिककषायकटुभिर्पृथग्योगंपानीगच्छन्तःनेनत्रयोभे
दाः स्वादुलवणाकटुनिकः१ स्वादुलवणानिककषाय१ स्वादुलवणाकषायकटु
२अत्रणश्चपेक्षणशेषाणामुहवोद्वुवचनमुपपन्न लवणपरित्यागात्पुनश्च
तुर्थोभेदस्याह स्वादूषणोनेति स्वादूषणावर्जितशेषाभ्यांनिककषायाभ्यांयो
गंपान्तःस्वादुकटुनिककषायःएवंचतुष्केमधुरयोगेनसप्तभेदाःएवंनीचतुष्केम
धुरपरित्यागेनपंचभेदानाह कट्वाद्यैरित्यादि अम्ललवणोकट्वाद्यैः कटुनिक
कषायैः एथग्पुनैर्यथाक्रमंशेषैः निककषायकटुभिः एथग्योगंपानीगच्छन्तः
नेनद्वयोभेदाःअम्ललवणाकटुनिकः१ अम्ललवणानिककषायः२ अम्ललव
णाकषायकटुभिः एथग्योगंपानीगच्छन्तःनेनद्वयोभेदाःअम्ललवणाकटुनिक २१
अम्ललवणानिककषाय २अम्ललवणाकषायकटुः३ पस्लवणापरित्यागाच्च

तुर्थभेदमाह शेषैरम्लकटुनथेति अम्लकटुशेषैरिति शेषाभ्यांनिककषायाभ्यांयो
गंगच्छन्तःअत्रशेषैरितिजातोवहुवचनं अम्लकटुनिककषायः पथुणाम्लपरित्यागात्पु
पंचमोभेदस्या पुज्येनेद्दित्यादि लवणाकटुनिककषायः५ नरेचचतुस्कोयंहंशभि
र्मिलित्वापंचदशभेदाऽऽकाः पंचकेवङ्केदानाह षड्डित्यादि अपक्वंजगारिनित्यागा
न्यथामधुरत्यागात्र अम्ललवणाकटुनिककषायः१एवमम्लत्यागात्र मधुरलवणा
कटुनिककषायः२लवणत्यागात्तमधुराम्लकटुनिककषायः३एवंकटुत्यागात्र४
निकत्यागात्र५कषायत्यागात्र६ अथषिण्णामसप्तभेदानाह षड्रसेवेत्यादि अ
संयुक्त संयुक्त१उपसंहरन्निस्यादि रसंसंसर्गप्रकाशन्नरेणासंख्योपलाभमाह वि
षड्डिरित्यादि अन्नरसोऽग्रेवक्ष्यमाणः रसानुरसत्वेनैवकथमसंख्योपलाभवक्तीत्य
त्रहेतुमाह रसाइत्यादि नरत्नमाश्रित्याह नरत्नमादिभेदभिन्नाःएवंरसभेदानाम
संख्योपलाभपूर्वेषामपिधानमशक्यमितिचिकित्साध्यवहारार्थंत्रिषड्डिवैरकल्प

व.स.शि.पा.आचार्यैः कल्पितेत्याह असंयोगा इत्यादि नवयोगपञ्चादिनिर्विकल्पोपपुक्तत्वात्
नमेवंविकल्पाप्रयोगमाह क्वचिदित्यादि आदिशब्देशकालादीनांग्रहणं उ
क्तोर्थआचार्यैर्नरसमभिनिमाह द्रव्याणीत्यादि कल्पयन्तीति आचार्याइतिशेष
द्विरसादीनिति उत्पत्तिसिद्धद्विरसादीनि नवद्विरसंयथाकषायमधुरोत्पत्तिरित्यादि
त्रिरसंयथामधुराम्लकषायभङ्गेचतुरसंयथास्निग्धोष्णमधुरस्निग्धकटुकषायक
लिलरूक्षि पञ्चरसोयथा शिरापञ्चसंपर्करसामुष्याःस्वरूपासएरूक्षि अम्लक
षड्रसंविषं हारीतेनुएणामासव्यक्तषड्रसमुक्तं संपुक्तोम्बरसानिनिनुएके
करसद्रव्याणांसंयोजनेनत्रेपं उक्तरसभेदज्ञानफलमाहःयःस्यादित्यादि उ
ष्णस्निग्धविकल्पाःरसमवान्योरिति यतोरसभेदद्रव्यविकारणांहेतुर्भेषजवभ
वतिति नथादोषभेदज्ञात्वातत्समानहेतुप्रत्येति दोषप्रत्यनीकैश्चरसैश्च द्र
व्यभेषजमितिसहुक्तंतसमुज्जेनविकारणांहेतुर्लिंगोपशान्निस्निति पूर्वोक्त

रसानुरसलक्षणमाह व्यक्तरित्यादिशुक्लस्पर्शेनिचकाणद्रव्यंच आदौचेतिचकाण
नैव नेनशुक्लस्पर्शेनाथाआदौप्रथमंस्निग्धासम्यग्जन्ने ग्रासादानेगोव्यक्तंत
नलभ्यतेसरसःपक्कमावृष्याचनुरूपैःस्निग्धैर्नोपलभ्यतेकिनुर्हिरूक्षाभाचेणका
र्णरूक्षेनेवानुरसोनाम सप्तमार्थः रसोनास्तीत्यर्थः रूक्षि अयः
वालुःपूर्वप्रतिपादितोव्यनुगुणेहेतुप्राप्तापुनर्निर्विशेषे यतोमधुरादरसवव्यक्तहा।
त्मारसानुरसरूपाःअम्लेःव्यक्तोनामसप्तमोरसोनास्तीत्यर्थः इदानींपूर्वोक्तगुर्वादिगु
णानतिरिक्तानपरत्वादीनगुणान्याह परेत्यादि यथाक्रमंपरत्वादीनविंशतिगुणो नि न
वदेशेत्यादिनोपरणपरत्वेरसन्नेनपरत्वापरत्वविरणापरत्वप्रधानत्वअपरत्वप्र
धानत्वं एतौचगुणौदेशादिषुसेयो नवदेशेमरुः परःअनुपक्लपर एवकालेवि
सर्गः परःआदानेत्वपरमित्यादि आदिग्रहणान्नक्तत्वादीनांग्रहणंकिम्बन्धिनि
परत्वापरत्वेशिष्यतेदेशे नवदेशापेक्षयासन्निकृष्टदेशसमन्निनमपेक्षातिप्रकृ

व॰सू॰टी॰ दृरेशसम्बन्धिनिपरत्वंसन्निकृष्टदेशसम्बन्धिनिचापरत्वंभवतिएवंसन्निकृष्टविप्रकृ
ष्टकालापेक्षयापिवृद्धविरेपरत्वंद्रष्टव्यं वयप्रभृतिषुपरत्वापरत्वंयथासम्भवकालदेशकृ
तमेवोपचारान्द्रष्टव्यं पुनिरुक्तेनेति चामेषजकल्पनान्यायेनोऽपयुक्तोभवतिप्राणनिरिसर्ग
एषांचपुनिरुक्तसंयोगपरिमाणकर्मकारणान्तर्गतयुक्तेनप्राधान्यख्यापनार्थंपृथगुच्यते
संख्यालक्षणेति संख्याप्रकरणमिति गणितमेकत्वहित्वादिसंयोगमाह योगः
स्यादिद्रव्याणांयोगः सम्बन्धस्तुकेवलावयविसम्बन्धस्यापिसंयोगस्यादनआह
सहेति साहित्यस्यसंयोगः सचैकस्मिन्द्वयोरेवभवतीतिभावः ननुत्रिचतुरादीनामपि संयो
गोऽस्तीत्यादिप्रश्नआह द्वन्द्वसर्वकर्मजइति द्वन्द्वकर्मजोपथाद्युधमा
नयोर्मेषयोःसर्वकर्मजोपथा भणेःप्राह्मिण्यमाणानांभाषाणांबहुभाषक्रियाजः।।
एकनरकर्मजोपथा वृक्षवापसयोःएतच्चोपलक्षणंतेनसंयोगजोविभागः प
थागुलीनरसंयोगान्हस्तनरसंयोगःएतेनविनद्रव्ययोरन्यकारणाभावादेवसंयो

गोनास्तीतिभावः ननुअनित्यएवकारणापेक्षाद्विनोक्तसंयोगोनित्यएवभविष्यतीत्यत
आह अनित्यएवचेति एवंसपथारोहोनित्यःसंयोगोनसम्भवत्येवअप्राप्तिपूर्विकाप्रा
प्तेःसंयोगत्वात् नित्यस्तेचनहिरोधादिनिरिक विभागलक्षणमाह विभागस्तित्या
दि विभक्तिरित्यादि विभक्तप्रतीतिहेतुर्विभागरस्पर्थः ननुविभागएवनप्रमाणंसंयोगा
भावस्येवविभक्तप्रतीतिहेतुत्वादित्यत आह वियोगाभागशोःग्रन्थेति नुशब्दोवियो
गस्यनन्तरंद्रष्टव्यः ननुविभागएवनप्रमाणंसंयोगाभावस्येवविभक्तिप्रतीतिहेतुत्वा
दित्यत आह वियोगाभागशोःग्रन्थेति नुशब्दोवियोगस्यनन्तरंपुनः संपूर्णवर
णमेककर्मोःसंयोगदर्शनमपिविभक्तप्रत्ययप्रसंगादित्येक एवकर्मलक्षणेति ए
वंसत्यादित्यादि रूपमस्मान्नरथगच्छत्यर्थान्तरमित्यादिव्यवहारोपपत्तौप्रवर्तते न
रथकर्मणान्नवान्योन्याभावएवएथक्त्वंरूपमस्मान्नृथगन्यदित्यादिप्रतीते
रन्योन्याभावलम्बनत्वादिनिवाच्यं एथगादिशब्दानांपर्य्यायत्वेपिनान्योन्या

व॰सू॰टी॰भावार्थस्तं नवपंचपंचमीभयोगानुपपन्नेः रूपसमानएथगिरसमिदंनभवतीति प्रतिसोभा
षाभावविषयत्वेनभिन्नविषयत्वादिसम्यविरुद्धः नसपर्याप्तमाह असंयोगोवैल
क्षण्यमनेकनेति अन्येनुव्याख्यानयन्ति नच्चएथक्त्वंविविधमिसोह असंयोगोवै
लक्षण्यमनेकनेति नच्चपृथक्त्वसर्वेषांअसंयुज्यमानयोर्मोरुहिमाचलयोः एथक्त्वंनर
संयोगरूपमनेनोक्तं नथासंयुज्यमानानामपिमहिषवराहादीनांपृथक्त्वंनरा ह
वैलक्षण्यमितिविशिष्टलक्षणयुक्तवलक्षिनंविजानियानांएथक्त्वमित्यर्थः
नथैकजातीयानामपिविलक्षणानांभावाणांएथक्त्वंभवतीसाह अनेकनेति
एकजातीयेषुहिसंयुक्तेषुनवैलक्षण्यंनाप्यसंयोगः अथवानोक्तनोएथक्त्वरूपा
भवतीतिभावः परिमाणादिगुणानुपलक्षणमाह परिमाणमित्यादि मानंप्रस्थाढ
कादिकरणंगुणानांलक्षणधानं भवतिसंस्कारोर्थोयाप्राङ्नासासनमभासन
र्णमाह स्थितस्थापनंनोक्तमिति अपचसंयोगसंस्कारविशेषरूपोपिविशेषणेवि

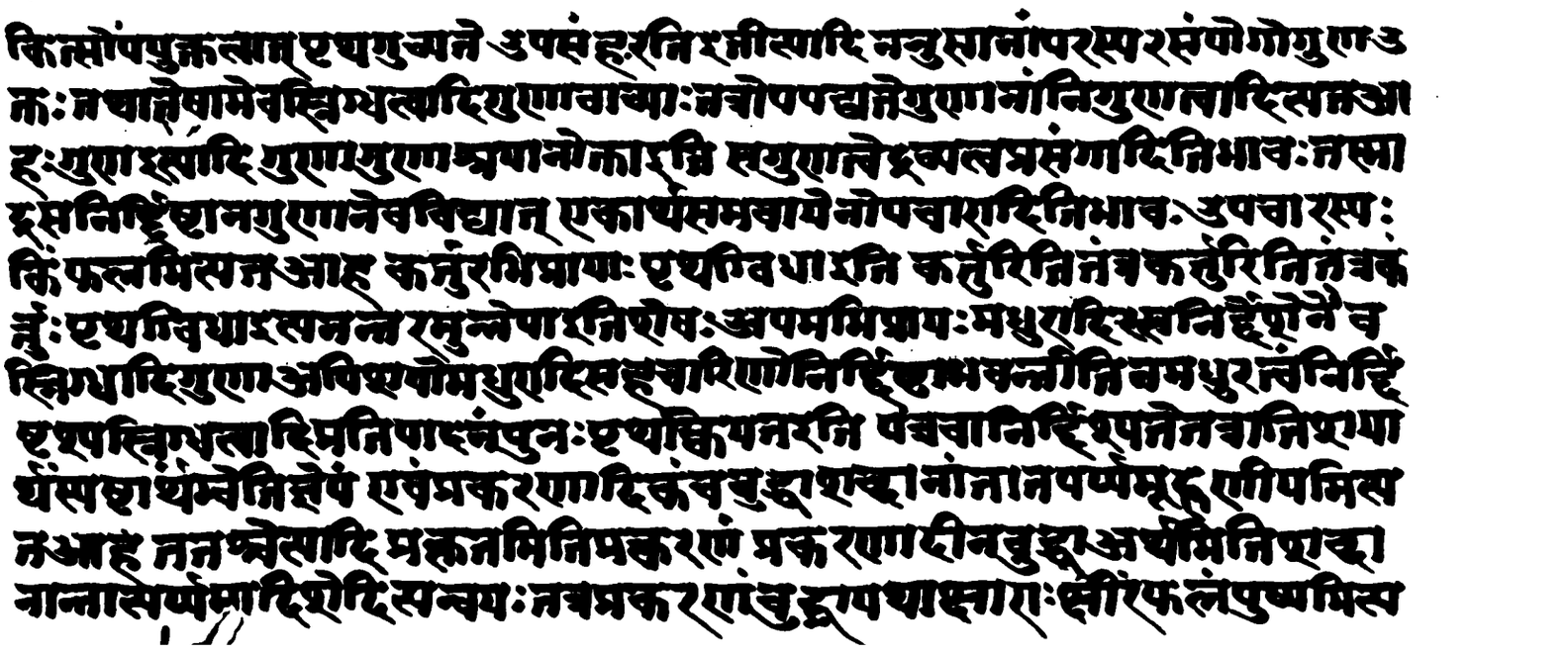

किंतसोपपुक्तत्वात् एथगुच्यते उपसंहरतिरूपीत्यादि ननुसामांपरस्परसंयोगोगुणउ
क्तः नचातेषामेवस्निग्धत्वादिगुणानांयोगोनिगुणत्वादिसमआ
हः गुणारूपादिगुणागुणेष्वयोगकारिति सगुणत्वेद्रव्यत्वप्रसंगादितिभावः नसा
रूपनिर्दिष्टानगुणानेवविद्यात् एकार्थसमवायेनोपचारादितिभावः उपचारस्य
किंफलमित्यत आह कर्तुरभिप्रायः एथग्विधारूपेति कर्तुरितिनंवक र्तु
नुः एथग्विधारूपनत्वरमुल्लेपारूपीषः अपमभिप्रायः मधुरादिरूपनिर्दिष्टेनैव
स्निग्धादिगुणाअपिएवोमधुरादिरूपनिर्दिष्टाभवन्तीतिनमधुरत्वंनिर्दि
एएवस्निग्धत्वादिमतिपादंपुनः एथक्त्वंपनरूपे पंचवानिर्दिष्टेनेनवानिएणा
र्थंसएवार्थस्तेनिर्देशं एवंप्रकरणादिकंवस्तुद्रव्यादीनांनानानपर्यमूर्तीपमिस
नआह नन्नत्वेत्यादि प्रकरनमितिप्रकरणं प्रकरणादीनवस्तुद्रव्यार्थमितिएवं
नानारसवर्णमादिशेदिसन्वयः नवप्रकरणानवस्तूपधास्तानाः क्षीरंफलंपुष्पमिस

व.सरी त्रओमिदंगुणास्पप्रक्रान्तवान् क्षीरमिति ष्यहादिक्षीरमेवक्षीरशब्देनादिशेन दे
शानन्तरंवृद्धापथाशिरसिशोधनेऽभिधीयमानोक्तिमिव्याध्यादित्यनेनशिरोगतक्रि
मिव्याधिरेवाभिधीपनरति कालान्तरंवृद्धापथावमनकालेमग्निग्रहांश्चोपहाए
यदिनिग्रनिग्रहशब्देनपाचमेवोच्यतेननुग्रहणंग्रनिग्रहःनत्रकर्तुरभिप्रायान्नवुदे
नि नत्रव्याहतमेव दुपाणानिनि शास्त्रोपाणान्नत्रपुनिरुपान् नाम्वप्रपुक्तपोव
क्ष्यन्ने रसानामुत्पत्तिकारणानिरूपणपूर्वकंपरत्वमुपपादयनि षड्भिक्तीरित्यादि
षड्भिक्तिरितिमधुरादिषड्भागान् परंपञ्चभूतप्रभवारति पंचभूतप्रभावा सन्तो
पञ्चाषट्संख्यानाभवन्तिनथावक्ष्यामीत्यन्वपः रसानामादिकारणमेवनावराह
सोमपारत्यादि सोमपारतिसोमदेवनोकाःध्रुपमानारत्यनेनभूमिसंबन्धन्नि रेकेनो
प्यन्तरीक्षेसिनत्तेःएथिव्यादिपरमाणवादिभिःसम्बन्धान् षड्सोत्पत्तिर्भवतीतिस्व
रूपनिःमूत्तोरितिव्यक्तीःअग्निप्रीणापन्तीतिपर्यायन्नि अग्निमूर्छन्तिरसारति।।

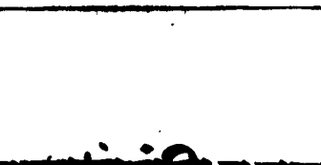

यक्तानांयंति ननुकारणानांभूतानांपंचविधत्वेनकार्य्यस्यापिरसस्यपंचविधत्व
मेवयुक्तमित्यभिप्रेत्यषड्रसमुपपादयति सोमगुणातिरेकादित्यादि सोमोजलदेव
तानेनजलगुणातिरेकादित्यर्थः किन्वासोमशब्देनपृथिविजलयोरेवग्रहणंउभ
योरेवसोम्यत्वान् अतएवतयुक्तेपिएथिव्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरंरसमुक्तं तथा
नेवंपृथिव्यनिगुणबाहुल्यादम्लरसः तोयाग्निगुणबाहुल्यादम्लरसंनिषेधन्न
विरुध्यतेभूमिजलयोःसोम्यत्वेनैकरूपत्वापाकाप्यविशेषाभावान् अग्निरेकश्चे
नसर्वेषुरसेषुसर्वभूतसन्निधमपि कुत्रिन्कस्यचिद्भूतग्रहणस्याग्निरेका
दसविशेषोभवतीतिनिदर्शनेननुपृथिव्याग्निभूयिष्ठत्वादम्लः नहिपा।
र्थिवस्यापिलोष्टस्याग्निनभ्रसस्यपृथिव्यग्निगुणबाहुल्यादम्लत्वनाकथनेस्वा
न मेषदोषःनहिभूतसंसर्गमात्रादेवरसविशेषोनिरूप्यते किन्तर्हिविशिष्टापा
रिणामंअपेक्ष्यनत्यथा अग्निनसस्यापिजलस्यतोयाग्निगुणबाहुल्येपिलव

च॰स॰शि॰ गन्ना॰ नवगत्वसाधनविशिष्टविरोह॰ संभवति अन्यथवऽस्पर्शनाभ्यामग्निसलिला
भ्यांऽनाश्रयत्वप्रसङ्गात्पृथ्वीत्वमेवपुनःनन्वथत्वप्रसङ्गात्पृथ्वीत्वा प
नोभूतानामेवायंस्वभावोपनेनविन्नसंयोगविशेषणमिलिनात्निकविदेवगुणाभार
भन्नेनसर्वःपथासेन्धवेवद्विनानोस्मसमारम्भने अपत्वभूतानामासन्निवेशविशेषो
ऽदृष्टभावकृतएवकार्यदर्शनादुन्नीयते नवपथाएथिव्यग्निगुणभूयिष्ठत्वादम्ल
एवनोपलभ्यन्तेधिकाभूम्याकाशाधिकपाहू॰रसान्नरोसन्निःकुतोनस्पर्शिनिवा
यं भावस्वभावस्पार्थसूत्रोऽपस्वान्नयनः एथिव्यादिभूतानामेवायंस्वभावोपन
केनविदेवभूताधिकोनयवस्थिनारसविशेषोत्पादकाः नपुनर्यनिकंविभूताधि
कोनेनि ज्ञानरसनोयाम्योपरस्परविरोधात्कथमेककार्यारंभकत्वमिस्पेप्यपालं
ऽनुमुक्तेव रसभेदहेतुत्वेनसाधयन्नाह एवमिस्यादिस्थावरजंगमभूतानामा
हारादिविशेषायथामहाभूतानामनुमानिरेकविशेषान्नमधारसानामपीस्पर्थः

20

भूतानांभूतानिरेकविशेषहेतुमाह षड्रसकत्वादिस्यादि कश्चनऋतुःकंचनभूतवि
शेषवि[illegible]नीनिमपथाहेमन्तेसोमगुणानिरेकोभवति शिशिरेवायवाकाशानिरेकः
स्यादेवंनस्पर्शिनियोगकरसेस्यादिक्रमेणरसन्नादावपिभूतोत्कर्षोद्देयःषड्रसक
त्वाद्देनिचकारान् हीणवक्त्रोःदृष्टहेतुरन्यभूतोत्कर्षोहेयःनेमहेमन्तादावपिरसा
नणेस्यादिःकविहेतुकेनुपपन्नोभवतीनि यद्यपिऋतुभेदेपिभूतोत्कर्षविशेषएवका
रणं पङ्कजनालेमालूकंवापूरस्यादि नथापिभूतविशेषकत्वोःकार्यकारणभावोवी
जाङ्कुरन्यायेनसमर्थनीयइनि भूतविशेषकृतंरसानांधर्म्मान्तरमाह नत्राग्नीषा
दी रसाःनिरसवन्निःद्रव्याणि स्नसनस्वादिनिमित्तेगूढंगन्निमात्रान् पथाद्रव्यमि
नि यस्परसस्यपदृश्यसमवायिकारणान्तरनानिकमेणानेनरसानांकुगुणाकर्मणी
रसाधारद्रव्येनिरूपयति नच रसेष्वपुण्यादिस्वादिगुणयोगेनमधुरस्पादहिनत
मत्वानप्रथमंनमेवाह नत्रेस्यादी जिसनोःशिशानादिमूर्छिनस्यजीवनःआयुष्मत्ता

च॰ सू॰ शी गुः प्रकर्षकारित्वेनक्षीणास्थिसंधानकरो धानुपोषकत्वेन क्षतनष्टउरः क्षतनष्टउरः क्षत
नष्टानुसन्धानसंघटनरसनेन्द्रियवह्निरक्तेमांसमेदुरसज्ञानार्थंषट्पदपिपीलिका
मक्षिकनमरसुनके भपद्यपिअभिष्यन्दोऽपक्वामपरिवर्तनयापिविशेषार्थंनरुपादा
नं अपकर्षनीस्थोनपनि क्लेदपनि जवयनिचेसत्वापिभक्तमिनिसम्बध्यते अ
वमूत्रिनमूत्रविषेर्जन्तुभिः परिसर्पिनन्नुसर्पविषैः विकाशिछेदेनः अवओष्ठी
विप्रनष्टशीलः सर्वप्रसन्नीकभूनदनि अनिमात्रलवणास्यरसान्नरसात्तुपल
भादिनिभावः आहारयोगीनि अन्नव्यंजनरूपेआहारेसर्वदोषपुज्यने मोहपनिवे
विसंकरोनि मूर्च्छापनीनिसज्ञानाशंकुरुने विपाकप्रभावादिनिविपाकसंज्ञिनः
विपाकश्चकटुकान्नांकटुरेवरसस्यवीर्यस्यचप्रभावात्सामर्थ्यान्नअपंचस्लवनादि
सुहेतुः कषायरसादेपीडनोन्नणास्य शरीरक्लेदस्योपशोषकाआयुषकः क्षीनोऽल
गुश्चेनिअकारप्रश्लेषारस्लघुः ऽनंसवामरे कषायः विन्नकफहृणुर्वस्तिविशो

धनरनि पनुस्थुनेकषायोरसीस्नाघवाद्दाहगनंलघुत्वद्देषनीस्मृकंनन्नस्लघुपान
येनिमविशेषः मात्रशरनिमात्रपानेनएवकालेनेकेकक्षणेमात्रयासम्पाकुपसुज्यमानाना-न
थाएकस्तेमसमुदिन्नस्तेनैकीकस्यमात्रपस्यम्पसुपसुज्यमानारसाः अथान्नस्यलोकस्य
सर्वप्राणिजनस्योपकारकाभवन्नीत्यर्थः अन्नेअम्पयोनिअनिमात्रपा नन्नमात्रापो
गमपनि तानिस्वादि रसानीरसविशेषान्वीर्यविशेषाञ्चविपाकविशेषोद्दाहनवा र
साह क्षीन्नमित्यादिपदद्वयंरसेपाकेचमधुरन्नहीर्येणक्षीनंस्नेपं नथान्नपोःरसपाक
योर्यदम्लंनन्नहीर्येणोस्नस्नेपं नथापञ्चद्रव्यंनपोरः रसपाकपोःकटुकमुर्कनरदि
वीर्येणोस्नस्नेपनिविशेषः किंत्वम्लोस्मकटुकंन्नपोरिनिपाठः संप्रनिमधुरनि कक
षायाणक्षीनानांनथाकम्लस्लवणानांवोस्मत्तन्नथाकटुनिकषायाद्रव्यस्यमिसा
रयोरसद्वारेणद्रव्याणांपेगुणाऽकाः नदपवादमाह नेषामित्यादि रसोपदेशेन.
रसगुणाकथनद्वारेणद्रव्याणांपः क्षीनोस्मादिगुणासंग्रहः क्षन्नः सवीर्यन्नः पाकान

च॰सू॰ ग्राविपरीतानांतेषांवश्यमणाक्षीरादिद्रव्याणामेवनिर्देशःशक्यःनतुरसविपरी
तवीर्यविपाकानामित्यर्थः नचाविपरीतवीर्यविपाकादिनापेक्षीपदेशमात्रेणाप्याप्येव
मानीतिर
सानुरूपगुणत्वमेषांज्ञातव्यमित्यर्थः इक्षुउदाहरणोकदेशमात्रेणाप्याप्येव
मानीयानिउदाहरणव्याख्यानीत्याह एवमादीनीत्यादि एवमादीनीत्येवंप्रकारणिश्च
लिंगोधूमादीनीत्यर्थः संप्रतिविरुद्धवीर्यत्वेनविरुद्धविपाकत्वेनचारसहारेणगु
णोपचयनिर्देशप्राप्तानाह मधुरमित्यादिचिन्मधुरमुष्णंस्यान्नकिंचित्तिक्तकषायमुष्ण
स्यान्नकिंचिच्चिन्तिक्तमुष्णंस्यादित्यनियोज्यवा महदित्यविरुद्धादिपंचमूलनिरूप
कषायस्यचउष्णत्वाद्यारहरणा अजाक्षीरंमूत्रोमिषन्तुमधुरस्योष्णत्वाद्यानिअ
जाक्षीरमामिषं मत्स्यकच्छादि आनूपंवसाहारिरलवणमित्यादिरलवणमपिकिं।
चिन्नोष्णंधात्रीफलकमित्यनियोज्यपिप्पलीत्यादि अत्रपिप्पलीनागरयोःकटुकपी रपित्त
हिपरीतमधुरविपाकत्वेचरुक्षत्वंत्वेषं अभयाधात्रीनोःसर्वेषि अभयायांकषायो

रसभेदेनश्लोष्मश्लेष्मेत्यर्थः नस्यादित्यादि एवमम्लकरीषानुरूपरसोपिद्रव्येप्रतीयु
णान्नरहस्यनस्यादित्यर्थः अपरेनपिरसगणानविशेषानाह रौक्ष्यादि रूक्षगुणाक
षायकटुतिक्तानांमध्येकषायोरसोरौक्ष्यादीक्षगुणेनउन्नमोरूक्षनामरत्यर्थः कटुम
धामोरूक्षतरः तिक्तोतिरूक्षइत्यर्थः उक्तात्वाम्लवणापरेनिरूक्षतमइत्यर्थः म
ध्येम्लवणनिरूक्षतरः कटुकस्नात्स्निग्धतरः तेभ्योस्निग्धइत्यर्थः तिक्तादित्यादि क्षीणा
तिक्तात्कषायःक्षीणतरमधुरःपरंतुक्षीणतमइत्यर्थः मध्येत्वम्लस्नावणःक्षीरसाकव
स्तात्सुतिक्तकारतिपाठेनुपधासंज्ञमन्वयः स्वादुरित्यादि अन्नमधुरगुरुतमन्ने
नलवणस्यचगुरुत्वेनपरिशेषात्कषायस्यगुरुतरत्वमित्यर्थः अम्लादित्यादि अम्ला
दिसम्भृतपेक्षयकटुर्लघुतरः ततोतिरतिकटुकास्नाघवेनाम्लमपेक्षोत्तमाग्निर्लघु
त्वेनोत्तमोऽत्तमोत्तमः मतान्तरमाह केचिदित्यादिप्रतिसंस्कर्त्तोऽभयोरपिमतपोरवि
शेषार्थंमतद्गुणंकल्पस्थानेनि गोरक्षेत्यादि उभयोरपीतिमतद्वयेपिसतनवलो

च.सू.१. रसोऽवरःअग्निवेशमतेगोरवेःवृणोमनान्नरेनुलाघवेःवरःस्पर्थःएतेनगोरवेःव
रःनिर्यनोऽग्नेनेनापिकिंचिल्लघुत्वंक्रियतएवनत्वाल्लाघवेःवरःनिर्मनेपिकि
ञ्चिद्गुरुत्वमन्वापानमेवेनिनकश्चिदनुभेरःस्पर्थःविपाकस्यापिरसरूपत्वान्दन
नरंविपाकलक्षणविधानप्रतिजानीतेपरञ्चान्नस्यादि आहारस्यावस्थापा
कानन्नरसानांपरिणामास्त्रयोऽवस्थापाकाःनेचअन्नस्यमुक्तमात्रस्येत्यादिना
हणीत्तिकिन्तिनेवक्ष्यमाणाःनेषामवसानेषडग्नर्जठराग्निसंयोगाद्यद्रसान्नरंरसवि
शेषउदेतिसविशिष्टःपाकोविपाकःस्पर्थःरहकेविदावस्थानेप्रतिरंसंपाकः अ
म्लोऽम्लस्यमधुरोमधुरस्यलवणोलवणस्यकटुकःकटुकस्यतिक्तकस्यकषाय-क
षायस्यरतिषडेवपिविपाकाःकिन्नप्रमाणारतिनेनउपमानमेवपथाक्षीरमतिपय्य
मानमपिमधुरमेवस्यान्न यथावाशाल्लिपत्रादपक्वप्ररूढाःफलिनाम्लवणाल्पा
दिम्लरुपारणवमवतिनतथामधुरादयोऽपितिष्ठापाकेपिमधुरादिस्वरूपाणवभवि

नुमर्हन्ति ऽतंच ऽप्राःवष्टिकमाषाद्यावहिःपक्वाम्लषड्रसायतिनाम्यत्तमित्येवंपा
कःप्रतिरंसंभवेदिति अन्येनुब्रुवते रसाहिविधावल्लवंतो।वलवन्नाम्ल वलवंतंच
व्यक्तत्वेनमाचावाहुल्येनवाअवलंपुनरेनंहिपर्य्यायेन नवअल्पत्वेनाअवलवन्तो
रसाकलषनांवक्ष्यमाणान्तीक्ष्णेनतिष्ठापाकेनवलवन्तारत्वेसेनदुर्वलरसाभिभ
वान् नरसप्रतिनियमेनमधुरस्यमधुरएवपाकोऽम्लस्याम्लएवेत्तिनियमाभावा
दिनवस्थितिनिनःपाकरति अनियतत्वपक्षेऽपिषटत्वमेवकश्चित्कस्यचित्।
सम्भवादिति नदुतंवहवोऽतिभवन्त्यपरेत्वानवहिर्निर्मथ्रीक्ताःरसाःनेयानि
क्षिप्तमेवैकेपाकमाहुर्मधुरंतीक्ष्णंविपरतिअन्येनुवातादिभोदोषेभ्यएवहीनपाका
निच्छन्ति कफात्पातकफान्मधुरः कफपित्तारक्तम्लपित्तात्कफाच्चकटुकरतिनटु
कं कफाद्धातकफात्पाटुरम्लवःपित्तकफोम्लवः दोषैस्त्रयोऽतिलात्पित्ताद्धातपित्ता
न् कटुर्मधुरति नरेनमानद्रूपंप्रमाणम्रूमस्तादपेक्षणीयमेव किंचेप्रतिरंरसस

व·सू·टी दृश्यः पाकस्तथावस्त्वन्तरप्रधानभावपाकस्परस्परप्रतिपद्यमानकार्य्येणैव
लभ्यतेनेनैतत्सिद्धंभवतिनिष्ठापाकेत्विन्नमीषं रसस्तरूपनिरूपणेनैवोक्ता
र्थतान्न दोषावस्थावस्थाजन्यपक्वपाकउपपादकत्वभावाद्रागममूल्पत्वा
च्चप्रेक्षावद्भिरूपेक्षणीयस्तत्तः कटूम्लवमधुरक्षैर्नवीनविपाकानाह क
टुनिकषायाणामित्यादिप्रापणप्रतिवचनान् पिप्पलीकुलोष्यादीनां रसान
नुगुणपाकिनांदर्शयति पाकस्त्वग्निसंयोगरूपोरसेषुनसम्भवतीतिकटादि
शब्दैस्तद्राधारद्रव्याण्युच्यन्ते एतेनपक्वेष्विति दृश्यते अवस्थापाकावसानेषु
सत्सेवार्थसकटुरसत्वेनतदानीमितिकटकषायादिरसानामभावान् नेषविपाको
नोपपद्यतइतिनदर्शयतिनिकटादिरसानामभावेपितद्द्रव्यस्यविद्यमा
नत्वादिति वक्तव्यंतत्तत्रअवस्थापाकत्रयेणतत्तद्रसाश्रयादिस्यानम
हिम्नामधुराम्लकटुरसाउद्भूताःपरंकिंपतेननुसर्वेथाप्राक्तनरसाभिभवः

अम्पथाःवस्थापाकेनप्राक्तनानांमधुरादिरसानांपाकनत्वानेषांकफादिजनक
त्वाभिधानंनिरवकाशंस्यादिति ननुअन्नस्यभुक्तमात्रस्यषड्रसस्यप्रपाकजर
सादिनावस्थामेवरसानामविशेषेणावस्थाणांकवसानेकफादिजनकत्वव
स्पनि नन्वाद्यरसविशेषाणांदोषविशेषजनकत्वंपटुकं नथाकटुनिकक
षायाणांविपाकःप्रायशःकटुरिस्यादिनावपोनिष्ठापाकउक्तंनत्सर्वविरुध्यते
अवस्थापाकेरोषकाधिक्यात् नैवं नह्यवस्थापाकोपरसत्वभावंनिष्पाकं
वाधतेकिन्त्वस्थापांस्तकार्य्यकरोति नेनरसास्योपित्तकार्य्यंकुर्वेति अन
वस्थापाकोपित्तदीपकार्य्यकरोतिपथामधुरनिकाद्यनेकरसेश्चेउपयुक्तेमधु
रोपित्तकार्य्यकरोतिनिकादयस्त्वाकार्य्यंकुर्वेति अयंतुविशेषोपरिमधुरे
रस्यावस्थापाकस्यमधुरादयःश्लेष्मजनकारसाःसहकारिणोभवन्तिनरावं
हुश्लेष्माणंजनयति परानुविपरीतकटुकादिपरिगृहीतोभवतिनरास्नीकमा

च.सू.री.-वंकफंजनयति एवंपित्तजंनकावस्थापाकेपिपिवाच्यंकटुनिकषायाणांविपा
करसादिनोक्तकर्मनिष्पाकाहिनदोषाणांवर्हणंस्पर्शनाम्वाकरोतीतिनिष्पा
कस्याभिधानेष्णग्लेप्रयोजनवदेव:अन्येनुसन्नेनन्नावस्नषड्रसाद्रव्यार्थान्नामा
म्लावस्थापाकेपिकफाद्युत्पत्ति:किन्नुषड्रसएवार्थमधुरोपआहारांशः सऽम्ल
नः सन्कफंजनयति नथापित्तदोषकोपआहारभागःतस्माद्विरोहाम्लापामुभ्
नाद्म्लरसान्नपित्तमुत्पद्यते एवंवापूरपिवायुजनकाहारांशग्रहकटुकावस्था
यांभवतीति एतच्चनसंगतं अन्नस्पभुक्तमात्रेनिपंथविपोपपित्तमुत्पद्यते एवं
न्पतस्नवषड्रसस्पेवान्नस्पसामान्येनावस्थापाकान्तकफादिजनकत्वेदर्शितं न
नुकस्पविरोहांशस्पेति पदिपुनःषड्रसाहारग्रहोपःश्लेष्मजनकोभाग:सए
वस्थानम्लोऽङ्गन:सन्सर्वमेवाहारमवस्थपाकसमयेमधुरीकृत्यकफंजन
यतीत्युच्यते।नुमनमेव अन्येवाहुःपक्वास्पाग्निसंयोगोन्मुखुद्यावस्थिकंभवति॥

किंनुकफादिस्थानेषुमनुष्याणांस्वभावात्स्वमधुरद्रवोरसान्निर्हरति नेवान्नंस्तस्वभा
वंनीत्वाकफादीन्जनयति ऽकंहिनंत्यान्नरे मधुरोहद्रव्यादूरंरसःकोष्ठेव्यवस्थितः
नन:सम्यङ्नेश्लेष्माशरीरक्लवङ्नः नाभीहृदयमध्येनुरसस्त्वम्लोव्यवस्थितः
भावेनमनुष्याणांनत्रपीतंप्रवर्तते आधानात्पानुकसत्वेव :कटुकोःवस्थितो
रसःप्रायःश्रेष्ठनमस्तत्रप्राणिनांवर्तनेनिल:तस्माद्विपाकस्त्रिविधोरसानान्नसं
ज्ञयःएतद्पित्तशांतरीपवचनं श्लेष्मपित्तागन्तमधुराम्लरसवायुप्रभाविककटुर
साभिप्रायेणवर्णनीयं ननुमधुराद्यावस्थिकपाकप्रभिस्तेषपरंपेवकफादिस्था
नगतारसाअधोकालेष्पस्माकमग्न्याधेपपाकसहकारिणपाअन्यमनाएवेति
तस्माद्यथोक्तएवार्थोन्यायःसिद्धं अपंचविधाकाथेपोरसविशेषोनरसनेन्द्रिय
ग्राह्यःकिन्नुतन्नकार्ष्येणोपोन्मीपने पथाकटुरसाएलाशीर्ष्याणाअविप्रु
ष्यान्नरूपत्वेनमधुरःपाकोःनुमीपनेनथालवणास्सरूविप्रुन्नरूपामधुरःपा

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

व·सू·टी·कउल्लीपत्ते नवुलवणस्पमधुरपाकिलेपित्तरक्तादिकर्तृत्वममुपपन्नंमुपपन्नेन
यानिकषायपो·कटुपाकित्वेचपित्तहन्तृत्वमनुपपन्नं नैवं सत्पित्तलवणस्पमधु
रोपाकित्वेनवलवणाऽम्लीर्ष्यंपरस्मिन्नेवनन्न पित्तरक्तादिकारकं विपाकस्क
न्नपित्तरक्तहरणलक्षणेकार्ष्येवाधिनोःपित्तरक्तविन्मुत्रनादिलक्षणेलक्ष्प
नएव नथानिक्कादयोपिकुनोनस्वरिनिचाम्लं भूनस्वभावस्यापर्यनुयोज्यत्वा
न् नन्पत्रस्यविपरीनः पाकोपथालवणस्पमधुरःनिक्तकषायोश्रकटुकः स
उष्णनो पक्कसमानोमधुरस्पमधुरोम्लस्पाम्लः कटुकस्पचकटुः नत्कथनेन
किंप्रयोजनंपनोरसगुणैरेवनन्नविपाकगुणोःपित्तास्पने नैवंलवणादिहि
सदृशरसान्नरोत्पादंकानिएसार्थमपिनन्नानुगुणोःपिविपाकोवक्तव्यन्न
नथापत्रस्यसमानगुणोविपा